

Издавач

ДРУШТВО ЗА УРБАНУ ИСТОРИЈУ

Одговорни уредник

Др Небојша Стамболија

Рецензенти

Проф. др Весна Ђукић

Др Коста Николић

Др Љубинка Шкодрић

Лектура

Невена Жупањац

Дизајн корица

Душан Арсенић

Прелом текста

Марко Б. Милетић

ISBN 978-86-82354-02-4

Штампање ове књиге финансирало је
Министарство културе Републике Србије

Владимир Кривошејев
Раде Ристановић

ОКУПИРАНА КУЛТУРА

Нацисти, колаборационисти,
музеји и културна добра
у Србији током Другог светског рата

Друштво за урбану историју

Београд 2023

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	9
УВОДНА РАЗМАТРАЊА	15
Шта је баштина?.....	15
Баштина данас: модерна баштинска делатност и баштинске институције у Србији.....	16
„Да се саберу старине и за потомство сачувају“: развој баштинске делатности у Кнежевини/Краљевини Србији и Краљевини Југославији.....	18
Први храмови баштине: оснивање и историјат баштинских институција.....	24
Културни „нови светски поредак“: однос нациста према културном добру.....	30
НОВИ ГОСПОДАРИ СРПСКЕ БАШТИНЕ	35
Пацификовати и експлоатисати: Успостављање окупационе управе.....	35
Окупаторови помоћници: Комесарска управа Милана Аћимовића и влада Милана Недића.....	37
„Knustschutz“: Реферат за заштиту споменика и уметничких вредности.....	41
Изградити нови систем вредности: културна политика колаборационистичке управе.....	49
ПОЛАГАЊЕ ТЕМЕЉА	55
Forma legalis, forma essentiali: доношење најважнијих правних аката.....	55
Оснивање прве српске куће за заштиту баштине: Централни завод за чување старина.....	60
Ослонац на младе снаге: кадрови Централног завода за чување старина.....	64
Створити инвентар и обновити најугроженије: делатност Централног Завода за чување старина.....	67
„Стварање музејског подмлатка“: примање волонтера и музеолошки курсеви.....	76
<i>Spiritus movens</i> – Миодраг Грбић.....	80

МУЗЕЈИ ПРЕСТОНИЦЕ.....	85
„Скуп непролазних вредности и богатства“: Музеј кнеза Павла.....	86
Чувари народног живота: Етнографски музеј.....	98
„База за целокупан наш привредни и пољопривредни живот“:	
Музеј српске земље.....	109
Сведок српских победа: Војни музеј.....	116
Излог историје престонице: Градски музеј.....	125
Чувар црквеног блага: Музеј Српске православне цркве.....	130
Разасуто благо: преостали музеји и збирке.....	134
ОКРУЖНА БАШТИНА.....	139
Под посебном пажњом нациста:	
Историјско-етнографски музеј града Ниша.....	139
Перспективни храм културе у проблемима:	
Музеј Хајдук Вељка у Неготину.....	143
Из Скопља у Србију: Зоолошки музеј.....	145
Култура у равници: музеји у Банату.....	146
Весници нових тенденција:	
прве иницијативе за формирање мреже музеја.....	154
Тростепена мрежа: оснивање нових музеја 1942/1943.....	156
Национални ниво.....	157
Окружни ниво.....	158
Локални ниво.....	163
Од планираног до реализованог.....	165
УМЕТНОСТ ПРЕЖИВЉАВАЊА.....	175
Борба за основно: буџет између жеља и могућности.....	175
„Пет динара од грађана и официра, а по два динара од ђака и војника“: ослањање на сопствене приходе.....	178
Новац се нађе, али робе нема:	
проблеми са набавком основних средстава.....	180
Хладне музејске зиме: проблеми са снабдевањем гревом.....	181
Недостатак стручњака и кадровска вртешка.....	184
Култура на кулуку: обавезни рад.....	189
Лов на „национално непоуздане“: борба окупатора против идеолошких, политичких и расних непријатеља у музејима.....	191
„Плата редовна, али недовољна“: лични доходак, додатни видови зараде, унапређења и боловање.....	195
На ивици беде: животни стандард музеалаца.....	198
„Окупација није повољна клима за одржавање дисциплине“.....	204

ОПАСНОСТ, ШТЕТА, НОВИ ПОЧЕЦИ И СЕЛЕКТИВНА АМНЕЗИЈА.....	207
Савезничка претња: мере заштите против опасности од напада из ваздуха.....	207
Како наплатити оно што је непроцењиво?: процена штете и реституција.....	216
Ослободиоци у престоници: београдски музеји у првим годинама након ослобођења.....	219
Заборав и делимична обнова сећања: музеји у унутрашњости земље.....	225
Пројектовани заборав: однос према наслеђу Централног завода за чување старина.....	230
ЗАКЉУЧАК.....	225
SUMMARY.....	241
ПРИЛОЗИ.....	247
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	283
ИНДЕКС ИМЕНА.....	293
БЕЛЕШКА О АУТОРИМА.....	297

ПРЕДГОВОР

Damnatio memoriae била је казна свима онима за које је римски сенат процењивао да због своје издаје или срамоте коју су нанели Римском царству треба да буду „протерани из јавне успомене“. У пракси је ово значило спаљивање, уништавање и брисање сваког трага о тој особи. Циљ је био да се такав појединац потпуно избрише из друштвеног сећања. Брисање појединца из јавног памћења била је пракса којом су се различита друштва бавила и пре, и после старих Римљана. Био је ово Сизифов посао, који је имао само краткорочне, а у појединим случајевима и контрапродуктивне ефекте.

Несумњиво боља алтернатива наменском и организованом препуштању заборава оних личности али и догађаја и историјских процеса који су према параметрима друштва били штетни по сопствену земљу јесте њихова научна ревалоризација. За овакав процес чини се да историјска наука има најбоље алате. Она нам омогућава да деловање појединца контекстуализујемо, разумемо њихове поступке, истакнемо позитивне и негативне стране и на крају изнесемо генералну оцену о њиховом лику и делу.

Узмимо на пример личност Адолфа Хитлера. Уколико неко заслужује да му се због недела име не спомиње, онда је то ван сваке сумње вођа Трећег рајха. Сасвим супротно од овога, постоји море научних књига чији аутори настоје да се баве његовим коренима, ликом, делом и наслеђем. Но, ствари се компликују када је неопходно одредити се према позитивним делима, траговима и утицајима, које су паралелно са оним лошим, иза себе оставили овакви творци прошлости. Хоћемо ли рехабилитовати човека под чијом влашћу су људи убијани индустријским методама ако укажемо да је инспиратор једног од најнапреднијих еколошких закона о заштити животиња? Нећемо уколико укажемо на то да је и једно, и друго мотивисано расистичком теоријом о чистоти немачке нације. Међутим, без обзира на мотиве, треба указати на све неспорне историјске чињенице.

Управо је на овом трагу истраживање које смо спровели и презентовали у оквиру монографије која је пред вама. Наша намера није да рехабилитујемо деловање окупационог и колаборационистичког режима током Другог светског рата у Србији, иако смо за тако нешто већ при првој најави овог пројекта оптужени од стране појединца, него да пружимо допринос свеобухватнијем сагледавању његове политике и улоге.

Тежиште књиге *Окупирана култура: нацисти, колаборационисти, музеји и културна добра* усмерено је ка разоткривању активности

које су осмишљене и започете, а делом и реализоване у правцу достизања циља развоја баштинских делатности и институција у окупираној Србији током Другог светског рата (1941–1944). Као што се из наслова назире, нисмо обухватили целокупну баштенску делатност, већ смо ограничили тему истраживања на оне њене сегменте који су данас у надлежности музеја и завода за заштиту споменика културе, а до истраживаног времена у Србији су се налазили у оквирима визура обједињене музејско-конзерваторске делатности.

Неопходно је осврнути се на положај ове теме у досадашњим истраживањима. Колеге које су се бавиле проучавањем карактера окупационог апарата у Србији већином су се фокусирали на његову репресивну делатност и вршење злочина. Изостали су, или су малобројни, радови који настоје да укажу и на друге аспекте деловања нацистичке Немачке на овом окупираном простору. У погледу баштинске и музеолошке делатности у том периоду тек су новија истраживања загревала по површини и указала на одређене аспекте активности окупатора и његових сарадника на овом пољу.

Овде бисмо пре свега истакли вредно истраживање археолога Александра Бандовић, које је објављено у склопу његове докторске дисертације *Миодраг Грбић и настанак културно-историјске археологије у Србији*, одбрањене 2019. године. Аутор је кроз анализу Грбићевог лика и дела указао и на деловање различитих нацистичких организација, као и делова колаборационистичког режима у области археологије, проширујући визуру и на свеобухватније баштинске проблеме. Подједнако значајна за нашу тему је и биографија Јохана Албрехта Фон Рајсвица коју је написао Андреас Рот. Мајор Рајсвиц је у Србији био на челу Реферата за заштиту споменика и уметничких вредности немачког окупационог апарата. Његова биографија пружила нам је увид у политику окупационих власти према културним добрима и односе између мајора Рајсвица и многих немачких и домаћих стручњака. Ова биографија посебно је значајна јер је утемељена на истраживању архивских докумената немачке провенијенције.

Улога колаборационистичких власти у раду баштинских институција такође дуго није била значајније анализирана. У склопу јубиларних и пригодних монографија многих музеја период Другог светског рата површно је анализиран, углавном уз констатацију да установа током окупације није постојала, а ако јесте, да није било активности, или да су оне биле минималне. Минимално или нимало је писано и о напорима за обнављање рада постојећих централних, националних музеја, о настојањима да се оснују нови, доношењу адекватних правних аката о заштити културних добара и формирању и раду Завода за чување старина.

Након распада Југославије и попуштања идеолошких и политичких стега, долази до новог таласа истраживања ових тема. Културну

делатност, у једном широком замаху, анализирао је Бојан Ђорђевић у својој књизи *Српска култура под окупацијом*. Уже тематски, баштенским сегментом, бавила се Љубинка Шкодрић у своје две књиге *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*. и *Архив Србије: 1898–2018: историја институције*. Из перспективе историје свакодневног живота Дејан Зец је у оквиру докторске дисертације *Свакодневни живот у окупираном Београду: (1941–1944)* писао и о музејима у Београду. Значајан допринос за сагледавање културне политике владе Милана Недића пружио је Александар Стојановић у више књига и научних радова.

И аутори ових редова пружили су одређени допринос у истраживањима која су претходила овој публикацији. Издвајамо два рада: „Прилог проучавању развоја музејске делатности током Другог светског рата у окупираној Србији“ и „*Damnatio memoriae* српске културе : Завод за чување старина Владе Милана Недића, претеча Републичког завода за заштиту споменика културе“, објављена у часопису *Етноантрополошки проблеми*.

Услед оваквог стања, доскора је преовладавао став да окупационе године нису биле погодне за развој оних видова културног живота који превазилазе „лаку забаву“ каква је током окупације нарочито потенцирана, ради задовољења и пацификације грађанства. На такве ставове указивало је и привремено гашење Универзитета, као и затварање научних и културних институција, али и хапшење научних и културних радника. Уз то, стереотипно је наглашавано да су у Србији правне основе за развој баштинских струка постављене тек по окончању Другог светског рата, од када почиње развој мреже локалних музеја, као и утемељење посебне службе за заштиту непокретних културних добара.

Новија истраживања указују на низ чињеница које негирају овакве стереотипне ставове, отварајући пут за другачије тумачење прошлости. Стога је примарни циљ ове књиге да укаже на те чињенице, изведе из заборава активности које су у историографији у већој мери биле запостављене и да тако осветли нека од затамњених питања културне политике коју су, с аспекта баштинских делатности, током окупације спроводиле окупациона и колаборационистичка управа. На првом месту биће речи о активностима као што су доношење аката са законском снагом и едукација кадрова и оснивање баштинских институција; прво једне, која је представљала претечу данашњег Градског, потом друге као директне претече Републичког завода за заштиту споменика културе, а потом и окружних музеја као средишњег нивоа тада планиране националне музејске мреже.

Користили смо комбиновани истраживачки приступ заснован на интердисциплинарним анализама, при чему окосницу представља историографски метод, али у симбиози са аспектима културологије, анализе културне политике и музеологије и херитологије. Истраживање је

највећим делом утемељено на примарним архивским изворима; најзначајнији се чувају у Фонду Министарства просвете и вера владе Милана Недића похрањеном у Државном архиву Србије. У њему је велики број докумената који се односе на рад Завода за чување старина, музеја и генерално делатност колаборационистичке управе у овом сегменту. У овом архиву налази се и фонд Етнографског музеја који је значајан не само за сагледавање историје ове институције, већ и шире.

Податке о уништавању и крађи културних добара сакупили смо из фонда Републичког завода за заштиту и научно проучавање споменика похрањеног такође у Државном архиву Србије. Нажалост, архивска грађа настала радом других сродних институција током окупационог периода или није сачувана, или је фрагментарна архиву Народног музеја постоје свега две кутије за овај период. Идентично је стање у погледу грађе која је проистекла из деловања Градског музеја. У Историјском архиву Београда чувају се свега три кутије. У фонду Општине града Београда као самоуправе надређене овом музеју подаци су малобројни.

У Војном архиву Србије и Архиву Југославије пронашли смо документа која су нам помогла да свеобухватније позиционирамо улогу музеја и послова заштите културних добара у Српском културном цивилном плану. Готово идентично стање је и у погледу музеја у унутрашњости. Најзначајнији фонд из овог периода има Народни музеј у Зрењанину. О музејима у Панчеву, Вршцу, Пожаревцу, Јагодини и другим местима нису на располагању обимнији корпуси примарне архивске грађе, док је остали музеји уопште не поседују.

Протеклих неколико година дигитализован је велики број докумената која се налазе у немачком Бундес архиву. Омогућен је и слободан приступ преко интернет платформи. Међу овим документима налази се и архивска грађа проистекла из деловања поменутог Реферата на чијем челу је био мајор Рајсвиц. На овај начин успели смо да значајно обогатимо наше истраживање, посебно у сегменту сагледавања улоге окупатора. И у Народном музеју Србије постоји лични фонд мајора Рајсвица, али је у потпуности несређен и може да се приступи истраживању само једне кутије, која се односи на деловање организације Аненербе.

Поред примарне архивске грађе, истраживање смо допунили релевантном мемоарском литературом. Сећања академика Дејана Медковића, архитеката Ивана Здравковића, Добросава Павловића и других судеолика и учесника ових догађаја била су значајан извор који је пружио поглед изнутра и допунио архивска истраживања. Од великог значаја било је и истраживање оновремене штампе, чију поузданост/непоузданост у информисању смо критички проверили упоредном анализом других извора.

Монографија је структурирана по тематско-хронолошком принципу. У уводу смо настојали да дефинишемо појам баштине и укажемо

како данас изгледа мрежа баштинских институција и уопштено баштинска делатност. Други део увода посвећен је анализи развоја правних легислатива у овом сегменту од средине XIX века, као и оснивању музеја у Србији. Трећи сегмент увода посвећен је односу нацистичке Немачке према културним добрима у Немачкој и земљама које је окупирала и припојила.

У првом делу монографије, на самом почетку, настојали смо да читаоцима пружимо општи историјски контекст у коме се одвијао рад на баштинској делатности током окупације. Пре свега сматрали смо да је неопходно указати на организациону структуру и карактер окупационог и колаборационистичког апарата, али и на прилике које су владале у окупираној Србији током Другог светског рата. У фокусу другог сегмента овог дела су субјекти који су били инспиратори и носиоци баштинске делатности: нацистички Реферат на чијем челу је био мајор Рајсвиц и Министарство просвете и вера владе Милана Недића. Даље, фокус је усмерен на доношење најважнијих уредби владе Милана Недића у области културних добара, као и оснивање и делатност Завода за чување старина. Поред мајора Рајсвица, кључни човек за осмишљавање и спровођење нове баштинске политике био је др Миодраг Грбић. Како бисмо разумели његове поступке, пружили смо читаоцима његову биографију.

Други део књиге састоји се од три поглавља, а посвећен је музејима и музеолошкој пракси. У првом поглавље издвојили смо рад београдских музеја у овом периоду, настојећи да утврдимо и штете проузроковане током Априлског рата. За сваки музеј посебно смо анализирали организациону и кадровску структуру и указали на генералне правце делатности. Идентичан приступ применили смо и у поглављу посвећеном историјату постојећих музеја у унутрашњости. Даље смо указали на настојања да се формира тростепена мрежа музеја, оснивањем нових институција у унутрашњости земље.

Идеја нам је била да ово не буде само историја институција, легислативног приступа и реализованих и нереализованих идеја, већ да читаоцима пружимо свеобухватнији увид у музеолошки свет у овом тешком периоду. Ово је захтевало да укажемо и на положај музејских службеника, искушења пред којима су се нашли и, колико је могуће на основу доступне грађе, прикажемо њихову свакодневицу. На крају књиге приредили смо поједина најважнија документа.

Колико смо у наведеном успели остављамо на процену стручној читалачкој публици. На крају, осећамо дужност да се захвалимо свим добрим људима који су нам помогли приликом истраживања и писања ове публикације. У Државном архиву Србије наишли смо на разумевање и дугујемо захвалност директору др Мирославу Перишићу и вишем архивисти Петру Росићу. Као и у већини наших истраживачких

подухвата и у овоме нас је својим саветима пратила Драгана Митрашиновић, виша архивисткиња Историјског архива Београда. Захваљујемо се и др Маријани Мраовић из Војног архива. Колеге Филип Крчмар, Никола Конески, Иван Максимовић, Немања Девећ и Александар Бандовић уступили су нам драгоцене документе и пружили додатне информације. Од колега из музеја посебну захвалност дугујемо музејском саветнику Душку Грбовићу из музеја у Јагодини и музејској саветници Деси Ђорђевић Милутиновић из Природњачког музеја. Велику помоћ у убицају појединих објеката у Београду пружила нам је и Јелена Јанић Љубисављевић, једна од уредница неформалног пројекта *Био једном један Београд*.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Шта је баштина?

Премда нису у потпуности истозначни, у Србији, у свакодневној стручној употреби појмови *баштина*, *наслеђе* и *културна добра* представљају синониме. То се најбоље може видети из њихове паралелне употребе у важећем законодавству. Назив закона који је дуже од три деценије регулисао ову материју је *Закон о културним добрима*.¹ С друге стране, приликом ратификације Унескове повеље *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage* Скупштина Социјалистичке Федеративне Републике Југославије усвојила је тај документ са преводом *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине*.² Знатно касније, када је донета нова повеља, која фактички представља допуну претходне, *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*, Скупштина Републике Србије ју је усвојила под називом *Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа*.³ Уз то, 2021. године донет је нови Закон, који је делом заменио Закон о културним добрима – *Закон о културном наслеђу*.⁴

У овој публикацији користимо све наведене појмове, али и појам *старине*. Разлог за увођење овог анахроног појма, који се и данас неретко сусреће у свакодневном говору, нешто ређе у стручној терминологији, али не и у актуелним правним актима је што се он употребљава у два правна акта и називу једне институције из времена истраживане задате теме.⁵

Уз паралелну употребу свих поменутих појмова извесну предност пружамо појму *баштина*. Разлог за то је превасходно прагматичан. Ако бисмо желели да уопштено именујемо делатност и институције које тежиште свога посла усмеравају ка баштини – наслеђу – културним добрима, односно старинама, језички најприхватљивији изрази су: баштинска делатност и баштинске институције.⁶ Истина, у свакодневној употреби срећу се и појмови са речју заштита: институције заштите, установе заштите и заштитарска делатност, али они

¹ *Службени гласник РС*, 6/90; *Службени гласник РС*, 7/94.

² *Службени лист СФРЈ*, 56/74.

³ *Службени гласник РС*, 1/2010.

⁴ *Службени гласник РС*, 129/2021.

⁵ „Уредба о чувању старина“, *Службене новине*, 107, 16. 09. 1941; „Уредба о чувању старина“, *Службене новине*, 36, 5. 05. 1942.

⁶ Видети у: Владимир Кривошејев, „Наслеђивање баштине или баштињење наслеђа?“, *Етноантрополошки проблеми*, бр. 2, (2015), 427–436.

послове делатности и институција које их реализују ограничавају на заштиту баштине, занемарујући битне послове њеног проучавања, презентације и интерпретације.

Баштина данас: модерна баштинска делатност и баштинске институције у Србији

У складу са научном теоријом и стручном али и законском праксом, у Србији постоје три врсте баштинских институција, које са својим мрежама третирају културну баштину и тако реализују послове баштинске делатности. Најбројнији су **музеји**, нешто мање бројни **архиви**, а најмалобројнији **заводи за заштиту споменика културе**. Како архиви нису предмет овог истраживања, на овом месту нећемо пружити детаљнију елаборацију њиховог историјата.⁷

У делатност музеја спада евидентирање, прикупљање, заштита и презентација такозваних уметничко-историјских дела,⁸ односно музејских предмета⁹ из категорије покретних културних добара, односно оних културних добара која су измештена са места свога настанка и третирају се по збиркама и фондовима (*in fondo*). Новија пракса налаже да се музеји у Србији баве и нематеријалним наслеђем. Музејска делатност се у целини обавља кроз рад државних и приватних музеја, али и посебних музеја у саставу и музејских збирки и колекција.

Заводи за заштиту споменика културе евидентирају, штите и презентују непокретна културна добра, она која се третирају на месту њиховог настанка и постојања (*in situ*): значајне грађевинско-архитектонске објекте и целине, археолошка налазишта и сл. Отварањем завода и ширењем мреже ових институција, формирају се конзерваторска струка и конзерваторска делатност, с тим што је она у почетку самосталног развоја обухватала и послове заштите природне баштине, а пре тога је у Србији била нераскидиво повезана са музејском делатношћу.

Вековна пракса заштите и презентације баштине изнедрила је у 19. веку *музеологију* као посебну интердисциплинарну научну дисциплину. Потом, сходно убрзаном развоју друштва, музејска пракса, а са њом и музеологија, почеле су да се мењају у правцу интегралног третмана баштине који је захтевао обједињене активности на културним добрима како *in fondo*, тако и *in situ*, што је довело до појаве *херитологије*, *Heritage science*, *науке о баштини*, која представља

⁷ Више о развоју архивске делатности у Србији у: Благоје Исаиловић и други, *Архив Србије 1898–2018: Историја институције*, (Београд, Архив Србије, 2019).

⁸ „Закон о културним добрима”, *Службени гласник РС*, 7/94.

⁹ „Закон о музејској делатности”, *Службени гласник РС*, 35/21.

општу теорију баштине и утемељена је на управљању, очувању и презентацији њених покретних, музејских, и непокретних облика.¹⁰ Последњих година све чешће се у теорији среће и појам *наука о сећањима* – *мемозофија*, са идејом да се под тим називом са херитолошким обједине и архивистичка и библиотечко-информативна делатност.¹¹

Ефикасно спровођење баштинске делатности у целини захтева да она буде организована на целокупној територији једне државе. Зато, са протоком времена, а у складу са модернизацијом друштва, баштинске институције се шире и ван престоница држава у којима су првобитно осниване. Тиме се формирају својеврсне мреже установа, постављене на више нивоа. Број нивоа, као и заступљеност различитих установа у мрежама, зависи, с једне стране, од конкретне баштинске делатности, а с друге стране, од организационе структуре државе. Генерално, једна баштинска мрежа састоји се од најмање два нивоа.

На примеру актуелне праксе у Србији два нивоа се сусрећу у делатности заштите непокретних културних добара. Ту се на првом, горњем нивоу налази само једна централна установа: Републички завод за заштиту споменика културе, а уз њега, на својеврсном међунивоу егзистирају и покрајински заводи за заштиту споменика културе Војводине и Косова и Метохије. Што се тиче другог ниво, њега сачињава релативно мањи број окружних (регионалних, обласних) завода, њих тринаест. Тај број је фактички мањи од броја округа у Србији (30 са територијом Града Београда), тако да својим радом сваки од завода покрива територију неколико округа, блиских округу у чијем седишту је завод лоциран.

Музејска мрежа Србије је разуђенија, и сходно томе другачије организована. Данас је она предвиђена актуелним *Законом о музејској делатности*, донетим 2021. године, мада се заснива и на ранијим законским решењима, уз извесне измене. Први ниво музејске мреже чине матични музеји, националне музејске институције специјализоване за различите врсте предмета и тематика. Њих је једанаест и већина је лоцирана у Београду. Један од њих, Народни музеј Србије је истовремено и централна музејска установа, са додатним ингеренцијама.

Други ниво музејске мреже Србије представљају фактички општински – градски – завичајни музеји комплексног типа,¹² који су у

¹⁰ Tomislav Šola, „Prilog mogućoj definiciji muzeologije”, *Informatica Museologica*, бр. 3, (1984), 15.

¹¹ Томислав Шола, „Установе јавне меморије и њихова природа”, *Читалиште – научни часопис за теорију и праксу библиотекарства*, бр. 22, (2013).

¹² Комплексни музеји поседују више разнородних збирки, тако да баштинећи музеологије, презентују прошлост с аспекта различитих научних дисциплина: историје, археологије, етнологије, историје уметности итд. На основу члану 1 тачке 13 *Закон о музејској делатности*: „Музеј комплексног типа се бави заштитом музејске грађе у оквиру три или више разнородних музејских збирки према врстама музејске грађе”. „Закон о музејској делатности”, *Службени гласник РС*, 35/2021.

складу са законским одредбама проглашени за регионалне, односно територијално надлежне. Тиме су задужени да своју активност прошире на територији више јединица локалне самоуправе и да врше послове надзора и стручне помоћи музејима са нижег нивоа.¹³ Тај нижи, трећи ниво националне музејске мреже чине сви остали музеји, јавни и приватни. Фактички, овај ниво представља и најгушћи део мреже, али и највише диверсификован по природи музејске делатности. У њега спадају локални општински музеји, по правилу углавном комплексни,¹⁴ али и различити специјализовани музеји и галерије са збиркама, основани од стране државних органа, корпорација, па и приватних лица.

Формирање овакве музејске мреже на територији Србије започело је по завршетку Другог светског рата, са масовним оснивањем музеја са нижих нивоа, када није постојала изражена разлика између другог и трећег нивоа, а постављање основа музејске делатности уочава се век раније, са почетком развоја музејске делатности.

**„Да се саберу старине и за потомство сачувају“:
развој баштинске делатности
у Кнежевини/Краљевини Србији и Краљевини Југославији**

После вишевековне отоманске власти и завршених борби за аутономију (1804–1815), преломна година битна за даљи развој нововековне српске државе била је 1833, када је донет трећи султански хатишериф који је значајно повећао аутономију Кнежевине Србије. Једна од наредних тековина тежње за самосталношћу и државним ингеренцијама било је доношење *Сретењског устава* 1835, а потом прихватање наметнутог *Турског устава* 1838. године.

¹³ Сходно вишедеценијској законској пракси у Србији, у ту категорију је сврставана већина локалних општинских музеја, и то не само самосталних, већ и музеја у саставу, тако да су на територији једног административног округа постојали негде један, у већини случајева два, а понегде и три регионална музеја, надлежна за територије више општина, а не само општине оснивача. Регионално надлежних музеја је било 43, тако да је било веома мало општинских музеја који нису сврставани у ову категорију. Са новим законским променама, од децембра 2021, број регионалних музеја је редукован и сведен на 26, тако да је генерално, уз извесне изузетке, за територију једног округа надлежан само један музеј. „Решење о утврђивању територијално надлежних музеја”, *Службени гласник РС*, бр. 102/21; Владимир Кривошејев, *Музеји, менаџмент, туризам: ка савременом музеју од теорије до праксе*, (Београд: НИП Образовни информатор и Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2012), 279–289.

¹⁴ Неки од њих су до децембра 2021, односно до доношења *Решења о утврђивању територијално надлежних музеја*, сврставани у категорију – ниво, регионалних – територијално надлежних. *Решења о утврђивању територијално надлежних музеја*, *Службени гласник РС*, бр. 102/21; В. Кривошејев, *Музеји, менаџмент, туризам*, 279–289.

Јован Стерија Поповић
(Интернет)

Први осмишљени кораци на заштити баштине у Србији уочавају се нешто раније, вероватно пре 1830, из које су сачувана посредна сазнања да је кнез Милош Обреновић наредио да се пријави сваки налаз било какве старине.¹⁵ Наредни значајни кораци на законском уређењу државе начињени су нешто касније, после прве смене династија, када на власт у Србији уместо Обреновића долази кнез Александар Карађорђевић. Међу више правних аката које је потписао нешто више од годину дана по доласку на власт,¹⁶ кнез Александар је, на предлог Јована Стерије Поповића, 22. фебруара 1844. године издао *Указ о забрани рушења старих градова и њихових развалина*.¹⁷

Доношењем овог акта постављени су законски темељи развоја баштинске делатности у Србији. Истина, како му већ и назив казује, он је превасходно био усмерен ка заштити непокретних културних добара, али Стеријиним залагањем исте године постављени су и темељи заштите покретних културних добара. То је урађено издавањем Указа о оснивању *Музеума сербског*, који је на једном месту требало да „сабере старине“ и да их „за потомство сачува“.¹⁸

Потом, током наредних деценија уследило је оснивање и других музеја у Београду, а 1882. године забележена је и нажалост нереализована иницијатива да се донесе *Закон о историјским и уметничким старинама у Србији*, са циљем да се „стане на пут“ многим негативним појавама које доводе до уништавања баштине, између осталог

¹⁵ Стеван Томић, *Правна заштита споменика културе у Југославији*, (Београд, Савезни институт за заштиту споменика културе, 1958), 20–21.

¹⁶ Грађански закон, Закон о школама (*Устројеније јавног училишног наставленија*), Указ о оснивању Главне војне болнице (*Устројеније шпитаља централне војске*). Више у: Јелена Јовановић-Симић, *Музеализација медицине: музеји и збирке у Србији*, (Београд: Музеј науке и технике, 2019).

¹⁷ С. Томић, *н.д.*, 28–29.

¹⁸ Исто; видети и у: Весна Ђукић и др, *Држава и култура у транзицији: изазови транзиционе културне политике (2000–2020)* (Београд: Институт за позориште, филм, радио и телевизију, 2023), 69–112.

„и самовољном уништавању старина и њиховом извозу ван земље“.¹⁹ Сличну иницијативу, или тачније наставак старе, 1888/89. покренуло је и одељење друштвених наука Српске краљевске академије, предлажући доношење *Закона о чувању споменика и старина*, односно *Закона о историјским и уметничким старинама*. Закон је припремљен, али из за сада непознатих разлога није донет.²⁰

Следећи значајан корак за развој баштинске делатности начињен је крајем 1898. године, када је усвојен *Закон о Државној Архиви Краљевине Србије*, на основу кога је 1900. године почео са радом Државни архив, као тада, и у дужем низу година које следе, једина институција тога типа у Србији.²¹ Ова успела активност је осоколила Академију и Народни музеј (претходно Музеум сербски) да поново иницирају доношење адекватног ширег закона; 1900/01. године припремљен је његов нацрт „по угледању на Грчку“, али такође без завршног резултата.

Нису успели ни покушаји да се издејствује доношење *Закона о старинама* регистровани 1907. године. Нацрт закона је припремљен, Народни музеј је у више наврата током наредне четири године инсистирао на његовом доношењу, али безуспешно.²² Ратне године 1912–1918. прекинуле су овакве иницијативе. Током Првог светског рата, услед великог разарања и окупације, многа културна добра су неповратно уништена, а спровођена је и систематска пљачка од стране аустроугарске војске.²³

По окончању ратних сукоба, током периода између два светска рата (1918–1941), Србија се, као Пијемонт уједињења нашла у оквирима интегралне проширене државе, Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије. За разлику од територије Србије, где конзерваторска активност ван музеја није постојала, у некадашњим хабзбуршким деловима нове државе пренета је пракса из бивше царевине, у којој су, уз бројне музеје постојале и земаљске конзерваторске службе. Тако су конзерваторски уреди у Љубљани и Сплиту наставили да раде и после 1918. године, као и Конзерваторски завод у Загребу и Надлештво за уметност и споменике у Дубровнику. Истина, при Министарству вера је од 1923. године радила Комисија за рестаурацију и одржавање историјско-уметничких споменика, али комисија није оперативно тело,

¹⁹ *Закон о историјским и уметничким старинама у Србији*; <http://www.narodnimuzej.rs/wp-content/uploads/2018/06/Projekat-zakona-o-istorijskim-i-umetnickim-starinama-u-Srbiji.pdf>; приступио 12.06.2023.

²⁰ С. Томић, *н.д.*, 64.

²¹ Више у: Бранислав Крстић, *Споменичка баштина – сведочанство и будућност прошлости*, (Београд: Службени гласник, 2010).

²² С. Томић, *н.д.*, 67–73.

²³ Јован Д. Митровић, „Археологија у рату“, у: *Лексикон Првог светског рата у Србији*, (Београд: Институт за савремену историју и Друштво историчара Стојан Новаковић, 2015), 369.

а уз то је тежиште свог интересовања поставила пре свега на црквене грађевине. По укидању овог министарства 1930, она потпада под надлежност Синода СПЦ, али веће активности нису забележене.²⁴

Проучавајући овај период, Љубодраг Димић је написао: „У земљи у којој је, од почетка, организована политика, па и културна акција, била схваћена не као организовање, вођење и управљање друштвеним животом већ као отимање о власт и искоришћавање власти за интересе појединих група и слојева, културна политика није задобила своју одређену структуру и свој духовни профил, ширу перспективу историјског развика, велики замах, а изостала је и било каква веза са стварним културним потребама и могућностима народних маса [...] У самој структури државе, у политичкој управи, на положаје у просветној и културној политици долазили су често људи који за то нису имали ни афинитета ни воље, а ствар су још више погоршавале сталне персоналне промене, па се губио и континуитет у раду. Непостојање општег плана је још више отежавало рад и умањивало резултате.“²⁵ На другом месту исти аутор указује да изостанак скупштинских расправа на тему културне политике, али и стални дисконтинуитет у министарству просвете, коме је по ресору припадала и култура, нису могли да створе погодно тло за културни развој.²⁶

У таквим околностима није зачуђујуће што многе иницијативе за законско уређење баштинских делатности нису могле да буду реализоване. Пример за то су и иницијативе везане за доношење закона о музејима. Синтетизујући све такве предлоге Бранислав Крстић бележи пет неуспелих покушаја током периода од 1922. до 1935. године.²⁷ Први је уследио 1922. године, са Прве конференције музеалаца и конзерватора Краљевине СХС, у Београду. Ресорном министарству је на даље поступање предат *Предлог закона о музејима*, али до усвајања није дошло.

Наредни покушај, из 1930. године био је знатно конкретнији, а закон је требало да обухвати ширу материју везану за заштиту баштине, а не само музејску делатност. Министарство просвете Краљевине Југославије предложило је доношење *Закона о музејима и чувању старина и споменика*. Први од 56 чланова предвиђао је да сви музеји у Краљевини буду под ингеренцијом Министарства просвете, а члан 2 формирање музејске мреже са шест регионалних „музејских зона“, са центрима у Београду, Загребу, Љубљани, Сарајеву, Сплиту и Скопљу. Овај предлог је ушао у процедуру законодавних органа. Усвојене су и неке измене, али „запо“ је код министра финансија који је тражио де-

²⁴ Б. Крстић, *н.д.*, 511.

²⁵ Љубодраг Димић, *Агитпроп култура – агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945–1952*, (Београд: Рад, 1988), 14.

²⁶ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941, Први део*, (Београд: Стубови културе, 1996), 84.

²⁷ Б. Крстић, *н.д.*, 494–496.

таљан преглед финансијског ефекта закона. Такав преглед није израђен и закон није усвојен.

Две године касније, 1932, министар просвете Краљевине Југославије доставља Сенату знатно измењен и краћи (21 члан) нацрт *Закона о чувању старина*, који је, попут претходних, по примерима из југословенских делова бивше Хабзбуршке монархије, али и модерној пракси, предвиђао и оснивање бановинских и покрајинских конзерваторских уреда.²⁸ Законодавни орган је и овај предлог игнорисао. Године 1934. ресорни министар шаље нови предлог Народној скупштини, али до његовог усвајања поново није дошло.

Ни представници струке нису одустајали, па су 1935. године, са Конференције музеалаца и конзерватора Југославије поново упутили Министру просвете захтев за израду закона. Министар је дао задатак универзитетском професору Францу Стелеу из Љубљане да изради краћи нацрт који, нажалост, опет није прошао даљу процедуру.²⁹

Поред ових иницијатива везаних за доношење закона о музејима, кроз које би се, у већој или мањој мери, регулисала и битна питања заштите баштине у целини, забележена су и такође нереализована настојања која су током тридесетих година покретали чланови Друштва љубитеља старина.³⁰ Године 1939. своју иницијативу изнео је и Клуб архитеката Србије, са циљем да се донесе посебан *Закон о заштити уметничко-архитектонских споменика*.³¹

У немогућности да се донесу адекватни закони, те 1939. године Министарство просвете је образовало „комисију за израду пројекта Уредбе са законском снагом о музејима, Уредбе са законском снагом о заштити старина, уредбе са законском снагом о оснивању и уређењу Археолошког института краљевине Југославије у Београду“, али ни тај посао није реализован.³²

Док израда закона о музејима, који би садржао и одредбе којима се уређује шира баштинска делатност,³³ није уродила плодом, за заштиту споменика културе делимично су значајна два донета закона из других ресора: *Закон о шумама* и *Грађевински закон*. Они су усвојени

²⁸ Текст нацрта закона и предлога статута конзерваторских уреда видети у: *Моравски археолошки гласник*, бр. 2 (фебруар 1936), 20–39.

²⁹ Исто. Видети и: Igbal Cogo, *Muzejsko zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini od 1945. do 2012. godine*, (Zenica: Javna ustanova Muzej grada Zenice, 2016), 3–4.

³⁰ Andreas Rot, *Johan Albrecht fon Rajsic (1899–1962): Od nelagodnog stručnjaka za jugoistočnu Evropu do zaštitnika spomenika*, (preveo i priredio Z. Janjetović), (Beograd – Novi Sad: Institut za evropske studije – Arhiv Vojvodine, 2023).

³¹ Б. Крстић, *н.д.*, 496.

³² Владимир Радовановић, *Радослав Грујић и његов допринос очувању културног наслеђа српског народа* (докторска дисертација), Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2022, 259.

³³ Што није изненађујуће, будући да су према тада актуелној пракси музеји тога времена активно радили на изучавању и заштити непокретних културних добара.

1929. и 1931. године,³⁴ а у извесној мери третирали су и питања заштите природних и непокретних културних добара, између осталог ограничавајући права власника имовине на којој се налазе старине.

По усвајању *Грађевинског закона*, државне власти су јединицама локалне самоуправе упутиле дописе везане за његово спровођење, које је, између осталог подразумевало и евидентирање и заштиту *историјско-уметничких места и грађевина*. У складу са тим, општине су покренуле низ активности које су донекле иницирале развој културе сећања. Између осталог, ваљевске општинске власти су 18. децембра 1932. године, у *Гласу Ваљева* објавиле оглас којим обавештавају грађанство да се „у складу са *Грађевинским законом* приступа доношењу *Уредбе о чувању историјско-уметничких места и грађевина*. Сходно томе потребно је да се утврди значај и очувају, истакну и реконструишу сва места значајна за поједине историјске догађаје. Зато ће бити организовано и анкетирање грађана.“³⁵

То анкетирање је спроведено,³⁶ а грађани су изнели бројне предлоге, из којих се изродила и (нереализована) акција за подизање *Споменика знаменитим Ваљевцима палим у свим борбама за ослобођење и уједињење од 1804. до 1918. године*.³⁷ Могуће је да је индиректан резултат примене *Грађевинског закона* било и детаљно рекогносцирање, са фотографисањем, израдом планова, пописа и текста са описом, стања ратничких гробаља у Ваљеву које је реализовао општински инжењер Милорад Бабић.³⁸

Како смо из претходно изложеног видели, током једновековног периода, од четрдесетих година 19. до четрдесетих година 20. века активност везана за легислативно уређење питања заштите баштине била је веома скромна и неуспешна. Ради се о динамичном периоду, који је обиловао дисконтинуитетима, ратовима, тешким економским и друштвеним околностима које су гушиле овакве иницијативе, гурале их на крај колоне и остављале за нека повољнија времена.

³⁴ *Службене новине Краљевине Југославије* 133-XLII; С. Томић, н.д., 78.

³⁵ *Глас Ваљева*, 18. 12. 1932.

³⁶ Зоран Јоксимовић, „Један покушај заштите културно-историјских споменика у Ваљеву”, *Гласник историјског архива Ваљево*, бр. 19, (1984), 151–179.

³⁷ Мада се дошло до завршне фазе, подизање овог споменика није реализовано, али је после Другог светског рата, трагом његове идеје, подигнут Споменик борцима револуције, са ликом партизанског командира Стјепана Филиповића. Више у: Владимир Кривошејев, *Трагом једне заборављене идеје, у потрази за идентитетом града: од обележја Сече кнезова, преко Споменика знаменитим Ваљевцима, борцима страдалим у ратовима од 1804. до 1918, до Споменика борцима револуције*, (Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2021).

³⁸ Видети у: Владимир Кривошејев и Јован Јовановић, „Убикација положаја старог ратничког гробаља у Ваљеву”, *Саопштења*, бр. 53, (2021), 183–200.

Први храмови баштине: оснивање и историјат баштинских институција

Музејске институције своје преткорене имају у претходним, не само вековима већ и миленијумима, у античким и средњовековним ризницама храмова и владарских и великашких дворова, а потом у новом веку и у кабинетима реткости научењака – колекционара, које су биле доступне својим власницима и ретким припадницима елите.

С друге стране, темељи савремених музеја постављени су у другу половину 18. века, када сакупљене колекције постају обрађене и доступне широкој јавности. Француска музеолошка школа инсистира на 1791. години када су, после револуционарних догађања, у париском дворцу Лувр сакупљене национализоване краљевске и великашке збирке и када је он, као Музеј револуције, 1793. године отворен за посету најширим народним масама.

С друге стране, Британски музеј у Лондону утемељен је средином 18. века, завештањем сер Ханса Слоуна, после чега је 1753. године британски парламент донео одлуку о оснивању музеја, који је за јавност отворен шест година касније. Очигледно је да Британски музеј има хронолошки приоритет, али по отварању Лувра, на крилима револуционарних идеја, мрежа државних националних музеја почиње да се током прве половине 19. века шири Европом и колонијалним светом. Друга половина 19. века била је време „првог музејског бума“, када се уз оснивање музеја нација унутар вишенационалних држава и специјализованих, тематских музеја, масовно отварају и регионални и локални музеји, као и музеји мањих заједница.³⁹

Данашњи посетиоци музеје доживљавају као просторе у којима уживају у изложеним експонатима, ширећи своја сазнања и видике, али то су простори музејских сталних поставки који представљају само видљиви врх леденог брега музејске делатности. Онај невидљиви део је много већи и сложенији. Чини га низ разноврсних активности, од препознавања музејског значаја предмета и доношења у музеј (функција набавке), преко њихове рестаурације, конзервације и депоновања (функција чувања), до пописивања, инвентарисања, широког спектра истраживања самог предмета, његовог значаја и историјских контекста (документаристичке и научноистраживачке и функције). Тек потом следи експозиција, и предмета и сазнања о њима и пратећим контекстима. Сталне поставке, доступне публици само су један од видова музејске експозиције.⁴⁰

³⁹ О историјату музеја у: Владимир Кривошејев, *Музеологија: основе научне дисциплине и музејских комуникација*, (Београд: Висока школа за комуникације, 2022), 11–20.

⁴⁰ О циљевима, задацима и функцијама музеја: Исто, 51–63.

Наведене активности, као и примери Британског музеја и Лувра, указују да музеји као институције могу бити основани и више година радити на пословима прве три музејске функције, па и појединим елементима четврте, пре него што се за публику отворе њихове сталне поставке. Зато не треба да нас чуде примери на које ћемо наићи у главном делу корпуса ове монографије: да музеји постоје јер су основани, предмети сакупљени, пописани и стављени под кључ, да је посао сакупљања и обраде настављен, али да немају поставку доступну публици. Код појединих музеја такво стање може да траје деценијама, попут Историјског музеја Србије до скоро, или и до дан-данас Природњачког музеја.

И у Србији су, као претече музеја постојале црквене и великашке ризнице, док процес оснивања музејских институција почиње са ширењем музејске делатности на крилима одјека Француске револуције, конкретно, по завршетку Српске револуције (1804–1833), која је довела до краја турске власти и почетка развоја нововековне српске државе.⁴¹

Ако апстрахујемо појаве „збирки старина“ регистрованих током тридесетих година 19. века при крагујевачком и београдском лицеју, које су генерално биле и збирке учила, први корак у организовању музејске делатности, као прве, а дуго и једине баштинске делатности у Србији, начињен је непосредно по доношењу поменутог *Указа о забрани рушења старих градова и њихових развалина*. Истакли смо да је на иницијативу Јована Стерије Поповића 10. маја 1844. донет *Указ о оснивању Музеума сербског*, претече данашње централне националне музејске институције, *Народног музеја Србије*.⁴² Исте године у Београду је формиран (већ од 1863. непостојећи) *Музеум природних реткости*, односно *Шпитатељски музеум*, пошто је био лоциран у централном београдском војном шпитаљу – болници.⁴³

Три године пре првих музеја, 1841. основано је *Друштво српске словесности*,⁴⁴ претеча данашње *Српске академије наука и уметности*. Ово Друштво генерално не спада у установе заштите баштине, али у држави на почетку развоја, без развијених институција, преузело је на себе и такве задатке, када је реч и о покретним и нарочито о непокретним културним добрима. То се уочава из његових годишњих извештаја који указују на бригу за прикупљање старина, али и за заштиту и обнову непокретних добара, пре свега старих градова и манастира, као и кроз покретање различитих иницијатива и акција које је

⁴¹ О Српској револуцији у: Радош Љушић, *Тумачење Српске револуције*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1992).

⁴² Миодраг Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, (Београд: Филозофски факултет и Плато, 1994); С. Томић, *н.д.*; Б. Крстић, *н.д.*

⁴³ Ј. Јовановић-Симић, *н.д.*, 2019.

⁴⁴ Од 1864. године *Српско учено друштво*, потом од 1886. *Српска краљевска академија*.

требало да буду реализоване углавном уз помоћ министарстава унутрашњих послова и просвете и вера.⁴⁵ Већ смо видели да је Друштво, односно Академија била и иницијатор предлога за доношење закона.

Прва зграда Војног музеја уништена 1914.
(Интернет)

По завршетку српско-турских ратова 1876/78. године, са стицањем потпуне независности, основан је *Војни музеј*. Седам година касније, 1895. године, на иницијативу Професорског друштва основан је *Јестаственички музеј српске земље*, касније скраћено само *Музеј српске земље*, данашњи *Природњачки музеј*, чиме се постављају и делимични темељи институционалне заштите природне баштине. Потом, године 1896, од стране Учитељског удружења Србије основан је и *Школско-педагошки*, данас *Педагошки музеј*, а 1901. и *Етнографски музеј*, који фактички настаје издвајањем из Народног музеја.⁴⁶

Српска баштина чувана је и мимо граница тадашње Србије. На територији Хабзбуршке монархије у Пешти, при Матици српској, формиран је *Музеум српски* 1847, који је 1864. године, са пресељењем Матице, премештен у Нови Сад. То је данашња *Галерија Матице српске*.⁴⁷

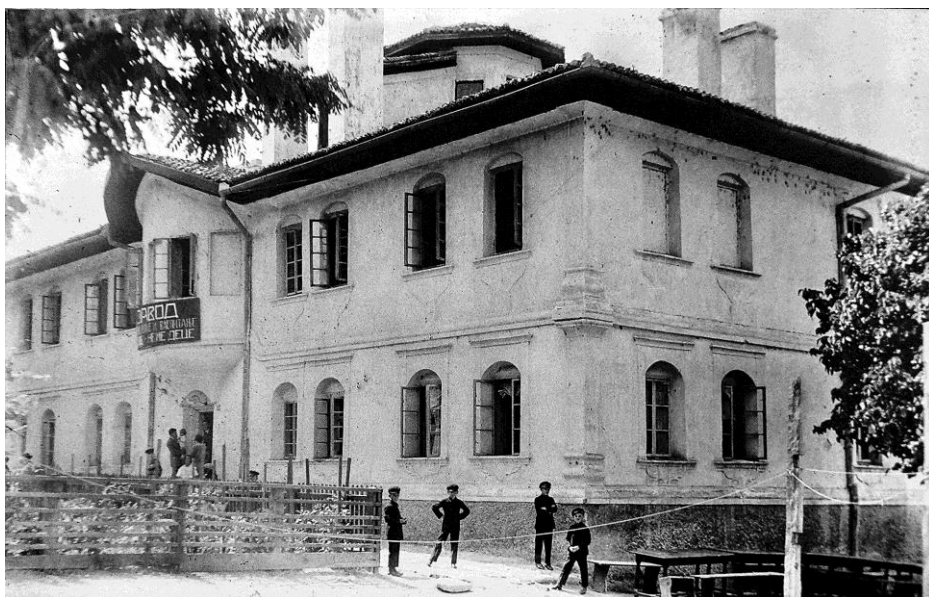
⁴⁵ С. Томић, *н.д.*, 38.

⁴⁶ М. Јовановић, *н.д.*; В. Кривошејев, *Музеји, менаџмент, туризам*.

⁴⁷ Младенко Кумовић, *Музеји у Војводини (1947–1997)*, (Нови Сад: Музеј Војводине, 2001).

Тако је у Кнежевини, односно Краљевини Србији, са додатком територије данашње Војводине, током 19. века, са јачањем аутономије и државности, као и националне свести, под патронатом државе, али и иницијативом грађана организованих у удружења, основано седам националних, специјализованих музеја. Шест од њих и данас постоје, а четири спадају у категорију музеја првог нивоа актуелне музејске мреже.⁴⁸

Што се тиче музеја нижих нивоа, пут њиховог оснивања био је дужи и трновитији. Прве такве музејске институције сусрећу се пре Првог светског рата у Војводини, тада у оквиру Аустроугарске монархије. Крајем 19. и на почетку 20. века основани су музеји у Белој Цркви, Вршцу, Суботици, Сомбору и Великом Бечкереку (Зрењанин). Истовремено се сусрећу и музејски субјекти који нису били независне институције, већ јавне збирке при школама, попут оних у гимназијама у Сремској Митровици и Кикинди.⁴⁹ Слична пракса се уочава и у Краљевини Србији у којој ван Београда није функционисала ниједна музејска институција, али су гимназијске музејске збирке постојале у Пожаревцу, Ужицу, као и у неким другим градовима.⁵⁰

Конак кнегиње Љубице у којем је био смештен
Музеј савремене уметности (Интернет)

⁴⁸ Народни музеј, Етнографски музеј, Природњачки музеј и Галерија Матице српске.

⁴⁹ М. Кумовић, *н.д.*

⁵⁰ Љиљана Бендераћ, *Музеји Србије*, (Београд: Завод за проучавање културног развоја, 2000); Група аутора, *Народни музеј Пожаревац : 1896–1996*, (Пожаревац: Народни музеј, 1996); Милан Поповић, *Историја планинарства ужичког краја*, (Ужице: ИЦ Кадињача, 2001); Милош Тимотијевић, „Дуг пут оснивања Музеја у Чачку”, у: *Споменица Народног музеја у Чачку: 1952–2012*, ур. Делфина Рајић, (Чачак: Народни музеј Чачак, 2013), 5–13.

Зграда Народног музеја
(Интернет)

граду, званично утемељена 1929.⁵¹ Године 1935. основан је и *Шумарско-ловачки музеј Витешког Краља Александра Ујединитеља*.⁵² Поред тога, учавају се иницијативе да по примеру Министарства пошта и друга министарства оснују музеје делатности свога ресора.⁵³ Тако у документацији из ратног периода срећемо као већ постојећи, али 1943. године угашени *Трговачки музеј*, при Министарству привреде, као и *Машинску збирку* при Техничком факултету, а при Универзитету, такође лоцирану на Техничком факултету, била је и уметничка збирка Јоце Вујића, а при Ректорату и Геолошка збирка.

И по завршетку Првог светског рата нови музеји се оснивају превасходно у престоници. На иницијативу и под покровитељством кнеза Павла Карађорђевића основан је 1923. *Музеј савремене уметности*. Он је 1935. године спојен са *Народним музејом*, у то време званично именованим као *Хисторијско-уметнички музеј*, и формиран је *Музеј кнеза Павла*. Исте 1923. године Министарство пошта и телеграфа основало је *Поштанско-телеграфски музеј* (данас ПТТ музеј), 1929. године фактички је заживео још 1903. године, декларативно основан *Музеј града Београда*, а 1937. при српској Патријаршији основан је *Музеј Српске православне цркве (Црквени музеј)*.

Музејску мапу Београда обогатила је и *Археолошка збирка Филозофског факултета Универзитета у Бео-*

⁵¹ Љ. Бендераћ, *н.д.*

⁵² Марина Мучалица, „Историјат Музеја шумарства и лова”, *Годишњак: Природњачки музеј у Београду*, год. XII, бр. 12, (2018), 24–26.

⁵³ Описујући расправе везане за доношење закона о музејима Јелена Јовановић-Симић указује на то да су неке од примедби биле што закон није регулисао статус оваквих музеја Ј. Јовановић-Симић, *н.д.*

Да се из зачетка мреже баштинских институција, коју уочавамо у Београду, она шири и на друге делове Србије допринело је оснивање мањег броја локалних музеја. Уз подршку грађана, колекционара, градске привредне и политичке елите 1923. године отворен је *Градски музеј Панчево*. Сличан визионарски ентузијазам довео је и до стварања два музеја у Моравској бановини. На иницијативу грађанских удружења, а уз подршку и званичну одлуку бана Моравске бановине, 1933. године основан је *Музеј у Нишу*. Његово оснивање представља осмишљен, али усамљен пример спроведене позитивне праксе, и то у духу постојећих примера из Југословенских делова бивше Хабзбуршке монархије, и припреманих а недонесених закона; фактички, у складу са европском праксом тога времена.

После доношења *Закона о шумама* и *Закона о грађевинама*, а током рада на неусвојеном *Закону о музејима и чувању старина и споменика* Краљевска банска управа Моравске бановине је при свом просветном одељењу основала Археолошку комисију која је имала задатак да прикупља податке о локалитетима и организује и надгледа започета археолошка истраживања која су се спроводила у широј околини Ниша.

Убрзо потом, 1. априла 1932. године, оснива се и Бановинско конзерваторско одељење које је прикупљало и чувало археолошке предмете и додатно подстакло грађанску и политичку иницијативу да се 1933. године оснује нишки музеј.⁵⁴ До наредног позитивног а усамљеног примера добре праксе дошло је наредне године. У складу са настојањима да се поред централних регионалних музеја у њиховом окружењу оснују и мањи, локални, 1934. године, поводом 130-годишњице почетка Првог српског устанка, такође настојањем удружене грађанске елите и уз подршку бана Моравске бановине, основан је и музеј у Неготину: *Градски музеј „Хајдук Вељко“*.

Поред наведених завичајних, комплексних музеја, 1933. године су ван Београда основана и два специјалистичка, тематска, опет на основу иницијативе грађанске елите. Деловањем Просветног друштва „Вук Караџић“, са покретањем манифестације Вуковог сабора, у Тршићу је основан *Вуков музеј*, док је *Змајев музеј* у Сремској Каменици основан на иницијативу Друштва „Змај“. Настављена је и пракса формирања музејских збирки при гимназијама и једна таква је 1934. регистрована у Шапцу.⁵⁵

Током тридесетих година двадесетог века, поред ових, успешних, забележене су и неуспеле иницијативе да се оснују локални музеји и у другим местима у Србији. Можемо да претпоставимо да се оне јављају у различитим градовима, а између осталог, забележене су и у Ваљеву и Чачку. У Чачку је та идеја 1940. године дошла до фазе реализације, али

⁵⁴ *Моравски археолошки гласник*, бр. 2, (фeбруар 1936), 20–32; Марко А. Јанковић, *Археолошке путање и странпутице Адама Оршића*, (Ниш: Народни музеј Ниш, 2018).

⁵⁵ Љ. Бендераћ, *н.д.*; М. Кумовић, *н.д.*; В. Кривошејев, *Музеји, менаџмент, туризам*.

су напад Немачке на Југославију и почетак окупације 1941. године спречили да она буде остварена. Слично се догодило и у Ваљевоу, с тим што на почетку рата оснивачка иницијатива није била разрађена до завршног нивоа као у Чачку.⁵⁶

Као што уочавамо, до почетка Априлског рата мрежа баштинских институција у Србији није била много разубуђена; састојала се од неколицине музеја у Београду, и мањег броја по унутрашњости. Какво је било генерално стање у овом погледу сведочење је оставио археолог Миодраг Грбић у једном од извештаја написаних током окупације. Он истиче да су српски средњовековни градови попут Звечана, Маглича, Островице, Смедерева у већини остали неистражени и да је проучавање одеће, оружја тек у почетној фази. Његова генерална оцена била је да је у српским музејима било лакше стећи представу о животу током праисторијског и античког, него средњовековног периода.⁵⁷

У погледу музеологије, истицао је да у Београду има више музеја, али да су само два – Музеј кнеза Павла и Војни музеј – успели да придобију ширу публику. Била је парадоксална ситуација да постоји велики број збирки, али да су оне далеко од очију јавности. Ово је било у потпуности у супротности са европском праксом која је практиковала да се отварају и музеји са мањим колекцијама, који се временом обогаћују. Главни узрок оваквом стања био је недостатак стручних кадрова. Грбић је у саркастичном тону истицао да су седокоси људи најмлађи музејски функционери. Једнако важан недостатак је недовољан број наменски зиданих зграда. Ово се највише читавало у унутрашњости земље. По стварању Краљевине СХС на територији која је током Другог светског рата била под немачком окупацијом постојала су само два завичајна музеја – у Великом Бечкереку и Вршцу. До избијања Другог светског рата основана су још три – у Панчеву, Нишу и Неготину. И како истиче Грбић, оснивачи ни су били просветни радници, већ удружења грађана.⁵⁸

Културни „нови светски поредак”: однос нациста према културним добрима

Велики сликар Оскар Кокошка констатовао је да је несрећа што Адолф Хитлер није успео да упише бечку Академију лепих уметности, јер би онда постао само лош сликар, а свет би био поштеђен огромних патњи. Уметници имају право на своју визуру прошлости и света у коме

⁵⁶ Владимир Кривошејев, „Седам деценија развоја”, у: *Трагом прошлости: Народни музеј Ваљево 1951–2021*, ур. Владимир Кривошејев: (Ваљево: Народни музеј Ваљево. 2021), 15–63; Милош Тимотијевић, „Оснивање музеја у Чачку”, *Зборник радова Народног музеја Чачак*, год. XXVI, (1996), 5–15; Исти, „Дуг пут оснивања Музеја у Чачку”, 5–13.

⁵⁷ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 259.

⁵⁸ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 260.

живе, историчари немају тај таленат и осуђени су да утврђују чињенице. Чињеница је да Хитлер није постао лош академски сликар, али јесте брутални диктатор. Вођа Трећег рајха настојао је да успостави нови светски поредак којим би владала супериорна аријевска раса, Јевреји били истребљени, а већина Словена служила као робовска радна снага. Унутар оваквог тоталитарног схватања друштва није било места за различитости и све је било подређено интересима Трећег рајха.

Адолф Хитлер и његови официри шетају испред Ајфелове куле у окупираном Паризу 1941. године (Интернет)

Ово се оцртавало и у области културе. Креиран је нови културолошки образац који је требало да буде у нераскидивој вези са нацистичком идеологијом. Ово је, како истиче историчар Михаел Катер, подразумевало репрезентативност а не апстракцију, јасну и чисту естетику која је инспирисана нацистичким поимањем врлина нордијских народа и чистоће Германа. Требало је створити нову културу, а све оно из прошлости што се уклапало у овај калуп могло је да буде инструментализовано. Култура је коришћена као једна од полуга како би се владало становништвом.

Наступио је период спаљивања књига, изложби на којима је указивано на „пошаст дегенеративне уметности“, културног геноцида над збиркама немачких музеја, репресије над неподобним уметницима, законске контроле и забрана од стране институција. Вероватно би

многа дела од непроцењиве вредности, попут радова Винсента Ван Гога, Пабла Пикаса, Оскара Кокошке и других великих уметника била уништена да нацистички режим није имао и своју прагматичну страну. Вођење рата скупа је ствар која изискује велика материјална средства. Упркос, како су нацистички идеолози наводили „дегенеративној природи“, дела наведених аутора имала су своју тржишну цену и нацистима није био проблем да их продају преко посредника на светским аукција.⁵⁹

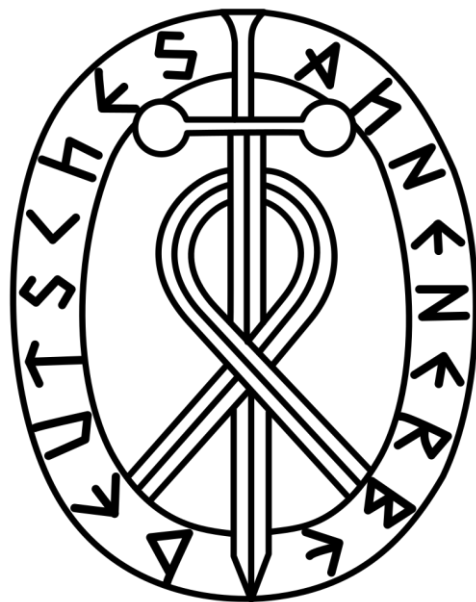
Спаљивање књига у Берлину 1933. године
(Интернет)

Ратни напори Немачке имали су приоритет и све је било подређено циљу коначне победе. Ово ће посебно доћи до изражаја приликом освајања и окупирања већег дела Европе. Збирке музеја, галерија и осталих храмова културе у Аустрији, Чехословачкој, Пољској и другим земаља постале су део плена који је коришћен у ове сврхе. Кључну улогу о овом процесу одиграо је Посебни штаб Розенберг на челу са Алфредом Розенбергом, кога је директно Хитлер овластио да води процес одузимања културних добара на окупираној територији. Ова

⁵⁹ Више о овој теми у: Lynn H. Nicholas, *The Rape of Europa: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and The Second World War*, (New York: Alfred A. Knopf 1994); Michael H. Kater, *Culture in Nazi Germany*, (Yale University Press, New Haven and London, 2019).

организација није била једина и као и у другим сегментима нацистичке организације постојао је паралелизам власти и деловања. Војска, СС и разни други штабови такође су имали удела у овом процесу.

Поред планиране и систематске крађе, културна добра су отуђивана и од стране корумпираних појединаца унутар окупационих управа који су их користили за лично богаћење или обогаћивање сопствених збирки. Можда најимпозантнију збирку оваквог карактера формирао је Херман Геринг. Ништа мања жеђ за уметнинама није била ни код нижих чланова нацистичког режима попут гувернер Генералног губернаторства окупираних пољских територија Ханса Франка или Ота Абеца, немачког амбасадора у Паризу и човека задуженог да води поступак конфискације уметнина у Француској.⁶⁰

Грб организације Аненербе
(Интернет)

Још један важан аспект сагледавања односа Немачке према културним добрима је извођење псеудонаучних истраживања која је требало да докажу надмоћности аријевске расе још од настанка првих организованих друштава. За ове сврхе Хајнрих Химлер, први човек СС-а, основао је 1935. организацију Аненербе (Ahnenerbe) – „друштво за истраживање древне германске историје и наслеђа предака“. Припадници Аненербеа изучавали су праисторију и историју, интересовали су се и за паранормалне појаве и мистицизам, а бавили су се и медицинским експериментима. Извели су више експедиција ради реализације археолошких и антрополошких истра-

живања широм света од Канарских острва до Тибета. Поред наведеног, трагали су, откупљивали и запленивали разна културна добра.⁶¹

⁶⁰ L. H. Nicholas, *op. cit.*, 27–273.

⁶¹ Michael H. Kater, *Das „Ahnenerbe“ der SS 1935–1945*, (München: R. Oldenbourg Verlag, 2006).

НОВИ ГОСПОДАРИ СРПСКЕ БАШТИНЕ

Становници Краљевине Југославије нису дуго уживали у слободи свога мишљења исказаној током пуча и демонстрација од 27. марта 1941. Овакви импулси из Београда били су и више него довољан показатељ Адолфу Хитлеру да ова земља нема намеру да следи пример својих суседа и стане уз бок сила Осовине. Засвирале су опет војне трубе и осетио се мирис барута у ваздуху. Југословенски војници, слабо наоружани и вођени, делом демотивисани, нису могли да парирају вишеструко бројнијој, добро наоружаној, мотивисаној и славом овенчаној нацистичкој војсци. Рат је окончан за непуних дванаест дана потпуним поразом југословенске војске. Влада и Краљ Петар II Карађорђевић повукли су се да наставе борбу, а земља је остала победнику да по неписаном ратном праву са њом располаже по сопственој вољи.⁶²

Пацификовати и експлоатисати: успостављање окупационе управе

Параметри су били јасни; требало је анектирати све територије које је Немачка сматрала историјски њеним, обезбедити несметану експлоатацију важних привредних ресурса и намирити потребе њених савезника. Крајњи исход било је комадање територије Краљевине. Област Србије сведена је на територију коју је у великој мери заузимала пре балканских ратова. Стављена је под немачку окупациону управу којом је руководио Војни заповедник Србије. У организационом погледу ова инстанца била је подељена на Војни и Управни штаб. Делокруг рада Војног штаба био је да извршава војно-политичке задатке. Управни штаб био је највиша инстанца у окупираној Србији која је руководила пословима цивилне управе. Окупациони чиновници овог штаба на челу са СС бригадним вођом (SS-Gruppenführer) Харалдом Турнером имали су задатак да одржавају ред и сигурност, усмеравају и врше контролу домаће управе, доносе правна акта, итд. У административном погледу територија под командом Војног заповедника Србије подељена

⁶² О околностима непосредно пред Априлски рат и у самом Априлском рату 1941. више у: Марко Б. Милетић, *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини: Прва група армија Југословенске војске у рату 1941*, (Београд: Институт за савремену историју, 2020); Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини: Пета армија Југословенске војске у рату 1941*, (Београд: Институт за савремену историју, 2020).

је на четири војноуправне области у чијим је средиштима формирана фелдкомандантура. На подручјима фелдкомандантура основане су крајскокомандантуре, које су се делиле на ортскокомандантуре.⁶³

Др Харалд Турнер,
шеф Управног штаба
(Интернет)

На овакав облик окупације и њен карактер утицало је више фактора. Унутар нацистичке лествице народа Срби, због свог „нечистог расног састава“, нису представљали добар „материјал“ за евентуалну асимилацију и превођење на виши расни ниво.⁶⁴ На положај српског народа у „новом светском поретку“ утицао је лични став Адолфа Хитлера, који је заузео став о Србима као бомбашима и Београду као осињем гнезду, што ће до краја Другог светског рата остати главни параметар у одређивању нацистичке политике према припадницима ове нације.⁶⁵ Слику употпуњујемо подсећањем на стереотипе о Србима који су били присутни у немачким војним круговима пре доласка нациста на власт, а који су у периоду Другог светског рата поново активирани. Они су приказивали Србе као на-

род краљеубице, заостале балканске дивљаке, којима је телесна нечистоћа сасвим уобичајена и сл.⁶⁶

Окупациони режим био је суров. Окупатор се бескрупулозно обрачунавао са прокламованим непријатељима Трећег рајха, а на сваку појаву отпора није се либио да посегне за бруталним методама. Ово ће се највише испољити после појаве првих покрета отпора и започињања отвореног устанка. Противно свим међународним законима, уведено је правило колективне одговорности и сурове одмазде, успостављена је мрежа логора и вршена су масовна стрељања као одговор

⁶³ Dragan Aleksić, „Površina i broj stanovnika na području vojnoupravnog komandanta Srbije”, *Tokovi istorije*, бр. 4, (1999), 144–150.

⁶⁴ M. Ristović, *Nemački novi poredak*, 81–82.

⁶⁵ Herman Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, (Beograd: Službeni list SCG, 2005), 125–185.

⁶⁶ Милан Ристовић, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903–1918)*, (Београд: Удружење за друштвену историју, 2003), 65; Ben Shepherd, *Terror in the Balkans: German Army and Partisan Warfare*, (London: Harward Universty Press, 2012), 28–57.

на оружане акције покрета отпора. Све до окончања окупације окупатор ће се уз одређене осцилације држати овог курса.⁶⁷

Окупаторови помоћници: Комесарска управа Милана Аћимовића и влада Милана Недића

За нацистичку Немачку био је битан сваки њен војник. Интензитет борби на Истоку захтевао је да се у окупираној позадини ослободи што већи број људства. Ово је у већини земаља окупиране Европе наметнуло укључивање домаћег становништва у окупациону управу. У зависности од нацистичких планова и пројекције окупираног становништва у њима зависило је који облик ће попримити ова сарадња. Указали смо на то како су се Срби котирали на листи твораца „новог светског поретка“. Колаборационисти на територији Војног заповедника за Србију били су пуки извршиоци наредби окупационе управе. Ово је највидљивије из састава и рада Савета комесара образованог у мају 1941. године. Савет је имао укупно десет чланова, на челу са Миланом Аћимовићем, бившим министром унутрашњих послова и управником Града Београда. Постојали су комесари за следеће ресоре: Министарство унутрашњих послова, Министарство просвете и вера, Министарство правде, Министарство пошта и телеграфа, Министарство грађевина, Министарство привреде, Министарство социјалне политике, Министарство финансија, Министарство саобраћаја и Комесаријат за исхрану.⁶⁸

Замишљена као технички орган, комесарска управа је имала веома скучен обим административних и управно-економских функција. Њени чланови нису имали никакву самосталност у раду и били су, како то указује историчар Александар Стојановић, „принуђени на потпуну личну и професионалну понизност“.⁶⁹ Колико је комесарска управа уживала ауторитет код становништва, довољно сведочи устанак у лето 1941. године, када је у многим деловима Краљевине Југославије становништво кренуло у отворену борбу против окупатора. Највећа жаришта била су у окупираној Србији и Црној Гори. Устаници су ослобађали и већа места, стављајући под своју контролу велике делове

⁶⁷ Више о репресивној политици окупатора на територији окупиране Србије у: Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, (Београд: Рад, 1970); Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji: Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, (Beograd: Službeni list SRJ: Draslar partner, 2007); Milan Koljanin, „Srbija u Nemačkom ‘Novom poretku’ 1941–1942“, *Istorija 20. veka*, br. 1, (2011), 65–86; V. Shepherd, *op.cit.*, 119–148.

⁶⁸ *Општинске новине*, 2. мај 1941.

⁶⁹ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2015), 131.

територије. Последица устанка била је паралисање управног апарата у унутрашњости окупирани Србије.⁷⁰

Овакво стање уверило је окупатора да је неопходно да се барем привидно успостави снажнији и ауторитативнији домаћи управни апарат. Решење је пронађено у генералу Милану Недићу, министру војном у међуратном периоду. На дан 29. августа образована је „Влада народног спаса“. Имала је следеће ресоре: Министарство унутрашњих послова, Министарство грађевина, Министарство пошта и телеграфа, Министарство рада, Министарство финансија, Министарство правде, Министарство пољопривреде и исхране народа, Министарство привреде и Министарство просвете и вера.⁷¹

Генерал Милан Недић
(Интернет)

Маневарски простор унутар кога је деловала влада Милана Недића није се значајно променио у односу на комесарску управу. Без обзира на ову чињеницу, Недић и његови министри настојали су да не буду пуки извршиоци одлука окупатора и да у складу са својим десничарским политичко-идеолошким идејама мењају српско друштво. Један од главних праваца био је покушај изградње „новог система вредности који је у великој мери темељен на национализму, идеализованој перцепцији националне историје и значају одређених друштвених група“.⁷² У склопу

⁷⁰ Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, (Београд: Институт за савремену историју, 2011), 29–30.

⁷¹ *Ново време*, 30. август 1941; *Службене новине*, 5. септембар 1941.

⁷² А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса*, 412.

ових тежњи форсирана је нова просветна и културна политика, наметана је и извршена реформа Београдског универзитета, а преко планова „Српска сељачка држава” и „Српски цивилни културни план” пројектован је преображај комплетног српског друштва. Овакве тенденције колаборациониста остале су у већини само у разради, а као главна препрека на путу њихове реализације наметнуо се окупатор који је обликовање овог простора оставио за крај рата.⁷³

Након укидања бановинске управе у децембру 1941. образовано је 14 округа. Колаборационистичка управа имала је стварну власт над 13 округа. На територији Банатског округа целокупна власт била је у рукама локалне немачке мањине. Обласни цивилни комесар био је Јозеф-Сеп Лап. Поред тога у Косовскомитровичком округу као условно петнаестом, органи колаборационистичке управе вршили су власт само у чисто српским срединама. Реализујући власт, колаборационистичка влада је доносила уредбе. По општим правилима, уредбе су подзаконски акти које доноси влада као орган извршне власти са циљем да додатно конкретизује одлуке закона које усваја Скупштина као законодавно тело. У окупационим околностима, када скупштина није постојала, владине уредбе су фактички имале пуне законске одлике и правну снагу.

Неопходно је указати и на опште економске прилике које су владале у окупираној Србији током Другог светског рата. Ратна привреда стезала је каишеве становништва на свим деловима Европе. У окупираној Србији вршена је екстензивна експлоатација привредних ресурса. Велика инфлација проузроковала је драстичан пораст цена. Уз прилив избеглица и одмицање рата стање је бивало све горе. Најгоре је било у градовима, где је мањак и основних животних намирница и огрева био веома изражен. И индустријска роба попут папира, текстила и гуме константно је била у дефициту. Ово је био кључни проблем са којим се суочавала колаборационистичка управа. Рационализација, прерасподела средстава, сузбијање црне берзе, оснивање посебних централа за најважнију робу, део су најважнијих иницијатива које је влада Милана Недића спроводила.⁷⁴

⁷³ Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, (Београд: Архив Србије, 2009); Иста, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944: прилог друштвеној историји рата”, *Војно-историјски гласник*, бр. 1, (2009), 172–183; Zoran Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom... prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, (Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012); Александар Стојановић, „Пројекат индустријализације земље по Српском цивилном/културном плану (1942–1944)”, *Токови историје*, бр. 3, (2010), 55–73; Isti, „Srpski civilni/kulturni plan: geneza i prilog proučavanju”, *Istorija 20. veka*, бр. 1, (2012), 89–109; Исти, *Српски цивилни-културни план владе Милана Недића*, (Београд: Институт за новију историју Србије 2012).

⁷⁴ Више о овој теми у: Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, (Институт за новију историју Србије, 2002).

Карта административне поделе окупиране Србије
(Приватна колекција)

У таквим околностима култура је генерално била једно од оружја окупатора којим је настојао да релаксира свакодневицу окупираног становништва. Форсирани су лаки садржаји кроз позориште и биоскоп,⁷⁵ али културна добра са окупираних територија су имала посебан третман.

„Kunstschutz“:

Реферат за заштиту споменика и уметничких вредности

Свеобухватна пљачка културних добара која је спровођена на свим територијама које су биле под немачком чизмом није заобишла ни Србију. Све оно што је окупатор сматрао да је од великог интереса за Трећи рајх могло је да постане његов плен. Уз помоћ колаборационистичког режима формиран су спискови културних добара, систематски су прочешљани и опљачкани различити фондови архивских докумената, библиотека и других установа које су чувале ретке, старе и важне документе и публикације.⁷⁶

Трупе Kunstschutza у Италији 1944. године
(Интернет)

⁷⁵ Дејан Зец, *Свакодневни живот у окупираном Београду (1941–1944)*, докторска дисертација. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, одељење за историју, 2019, 283–285.

⁷⁶ Никола Живковић, *Пљачка злата и културних добара у Југославији 1941–1945*, (Београд: Институт за савремену историју, 1994).

Крађа, узурпација, злоупотреба и уништавање културних добара током оружаног сукоба појава је која је вероватно стара колико и историја ратовања. У складу са општим тенденцијама, почетком 20. века, настојало се да се кроз примену међународног права овакво поступање спречи. Чланом 56 Четврте хашке конвенције о законима и обичајима рата на копну из 1907. било је забрањена: „свака заплена, уништење или намерно оштећење сличних установа, историјских споменика, уметничких и научних дела”.⁷⁷

Током Првог светског рата Немачка је због спаљивања библиотеке белгијског Универзитета у Левену и бомбардовања катедрале у француском граду Ремсу дошла на удар жестоких критика. Како би се оправдали пред светском јавношћу, а Немачку приказали као земљу која велику пажњу посвећује очувању културне баштине, пропагандисти су сковали план *Kunstschutz*. Унутар окупационог система немачке војске формиране су посебне организационе целине које су имале задатака да штите културна добра. Оне су имале ограничена овлашћења и материјалне и људске ресурсе. У пракси су поред заштите вршиле и одузимање културних добара немачког порекла.⁷⁸

Мимо ових нових тенденција, током овог сукоба, постојала су настојања да се заштита културних добара и култура генерално инструментализују за дубље политичке и идеолошке циљеве. За исток Европе Немачка је имала посебан план под називом *Kultur*. Задатак окупационе управе био је да контролише и спроводи целокупну културну делатност. Оваква политика имала је три циља. Први је био да се истакне цивилизаторска улога Немачке на овој територији. Друго, домаћа култура требало је да буде укључена у немачке оквире, што би довело до умањивања идентитетског значаја и усмеравања будућег развоја. Треће, оваква културна политика требала је да пружи привид немачком војнику да он има еманципаторску мисију.

Немачка је у склопу оваквих тенденција настојала да на окупираним територијама од првог дана процени штете учињене током ратних операција, као и да изврши њихов попис и каталогизацију. Овај посао је отежавала чињеница да у овом делу Европе није постојао претходни систематски рад и окупатор није имао на шта да се ослони. Пропагандна машинерија објављивала је најважније резултате, а прављене су и изложбе. Све је интерпретирано у помпезном тону; истицана је немачка „супериорност” и систематичност у раду која је у једној „заосталој средини” довела до задивљујућих нових открића

⁷⁷ *Odabrani dokumenti iz Međunarodnog humanitarnog prava*: https://www.isac-fund.org/download/MHP-zbirka_2013.pdf, приступио: 3. 8. 2023.

⁷⁸ Esther Rahel Heyer, „Als künstlerisch wertvoll unter militärischem Schutz!”, „*Als künstlerisch wertvoll unter militärischem Schutz!*” *Ein archivistisches Sachinventar zum militärischen Kunstschutz im Zweiten Weltkrieg*, ed: Rahel Heyer, Florence de Peyronnet-Dryden, Hans-Werner Langbrandtner (Hg.), (Böhlau Verlag Wien Köln, 2022), 57, 58.

скрајнутог и заборављеног културног наслеђа. Посебно су пренаглашавани трагови германске културне баштине, а истицан „малигни“ утицај странаца, првенствено припадника јеврејске заједнице.⁷⁹

Током Другог светског рата нацисти су настојали да у складу са својом новом генералном политиком искористе ова искуства из претходног ратног сукоба. У мају 1940. Врховна команда Вермахта наредила је да се при Војном заповеднику за Француску образује поменути *Kunstschutz* који ће преузети све активности у области културних добара. Овај орган био је подељен по тематском принципу на одељења за праисторију, архиве, библиотеке и географију. Људи који су били ангажовани за ове активности у већини случајева су били стручњаци, историчари уметности који су познавали домаће кадрове и прилике на терену.

Први човек овог дела окупационе управе у Француској био је Франц Волф фон Метерних, инспектор за историјске споменике Рајнске провинције и професор на Универзитету у Бону.⁸⁰ Убрзо су се Метернихове ингеренције прошириле на читаву окупирану Европу и он ће на овом положају остати све до 1942, када ће га наследити Бернард фон Тишовиц, још један племић у униформи и историчар уметности. Оваква одељења постојала су у Француској, Грчкој, Белгији, окупираној Србији и Италији од 1943. Сам рад зависио је од земље до земље, а генералне смернице биле су: заштита споменика, надзор над уметничким делима, заштита музеја и јавних збирки, заштита покретних уметничких дела, праћење уметничког живот и научноистраживачки задаци.⁸¹

У Француској је ово одељење издавало прописе којима је регулисано руковање културним добрима, доносило наредбе којима се спречава коришћење историјски вредних здања и томе слично. Други сегмент рада био је усмерен на културна добра која су могла да се повежу са немачком историјом. Иста су фотографисана, описивана и објављивана у посебним публикацијама. Ово одељење имало је и надлежност над уметничким аукцијама, покретало је и вршило реконструкције покретног и непокретног културног добра.

⁷⁹ Veas Gabriel Lulilevicus, *War Land on The Eastern Front*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 114, 129,

⁸⁰ Гроф Франц Волф Метерних (1893–1973) био је немачки племић, историчар уметности и куратор. Докторирао је 1923. у Бону. Био је један од првих немачких научника који су се залагали да се очува индустријско културно наслеђе. Током Другог светског рата био је на челу *Kunstschutz-a* од његовог оснивања 1940. до 1942. године. Током свога рада настојао је да се води научним мотивима и да колико је у његовој моћи спречи пљачку и узурпацију културних добара са територије Француске. Дошао у сукоб са Херманом Герингом, због чега је смењен. По окончању Другог светског рата наставио је са научним радом. У знак захвалности због своје улоге током Другог светског рата одликован је орденом Легије части. *In memoriam Franz Graf Wolff Metternich (31. 12. 1893 – 25. 5. 1978)*: <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/rjbh/article/view/90361>, приступ 5. 11. 2023.

⁸¹ E. R. Heyer, *op. cit.*, 63.

Франц фон Волф Метерних
(Интернет)

Једна од негативних страна деловања било је асистирање Штабу Розенберг у пљачки јеврејског културног добра. Но, генерално *Kunstschutz* и овај штаб нису имали добру сарадњу и заступали су другачије погледе, поготово у сектору археологије.⁸² С друге стране, Метерниховим залагањем многа друга уметничка дела нису пала у руке нациста, због чега је он после рата одликован од стране Француске. Као што смо истакли, *Kunstschutz* је постојао и у Белгији, деловима Грчке, деловима СССР-а и, након капитулације 1943, у средњој Италији. Деловање у наведеним земљама се разликовало и зависило је од стања и врсте културних добара у њима. На пример, у Грчкој су вршена

интензивна археолошка ископавања у склопу промоције немачке геополитичке стратегије. *Kunstschutz* је представљао мост између немачког Археолошког директоријата и грчког Министарства просвете.⁸³

Питање заштите културних добара у окупираној Србији у нераскидивој је вези са ликом и делом Јохана Албрехта фон Рајсвица. Овај пруски племић био је доктор филозофије и велики познавалац историје, културе, али и општих друштвених прилика земаља Југоисточне Европе. Фон Рајсвиц је још је у међуратном периоду боравио у Краљевини Југославији и ковао планове о истраживању и заштити њених културних споменика, указујући на лоше стање у овом сегменту. У том периоду, упркос великој амбицији, није успевао да се наметне у немачким научним круговима.

Окупација Краљевине Југославије био је прилика за доктора Рајсвица да покуша да се истакне. На дан 22. априла 1941. послао је писмо Фон Метерниху у којем је указао на то да је „стручњак за културу и историју балканских народа”, „да познаје многе српске стручњаке”, да је резервни официр са искуством у рату и повредом због које није био позиван у војску и препоручио се да стоји на располагању уколико Вермахт организује делатност везану за културна добра на Балканском полуострву.⁸⁴

⁸² Више о деловању *Kunstschutz-a* на територији Француске у: Marivn C. Ross, “The Kunstschutz in Occupied France”, *College Art Journal*, Vol. 5, No. 4 May, (1946), 336–352.

⁸³ Више о овој теми у: Georgia Flouda, “Archeology in The War Zone: August Schurgen-dorfer and The Kunstschutz on Crete During World War II”, *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 112, (2017), 341–377.

⁸⁴ A. Rot, *n.d.*, 99.

Јохан Албрехт фон Рајсвиц
(Интернет)

По свему судећи, непосредно пре овог писма водили су се разговори између Фон Метерниха и Харалда Турнера и донета је одлука да се за окупирану Србију успостави краткорочна мисија у овом погледу. Требало је овластити једног научника који би имао задатак да процени стање културних споменика и предложи решења.⁸⁵ Тако је у јулу 1941. мајор Рајсвиц послат у Београд, на кратки задатак, али је ту остао готово до окончања окупације 1944. године. Привремено стање у виду инспекцијског боравка није дуго потрајало.

Унутар Управног штаба Рајсвиц је добио задужење да води Реферат за заштиту споменика и уметничких вредности (Kunst und Denkmalschutz). За разлику од других окупационих зона у Евро-

пи, где су окупационе власти имале посебна одељења за истраживање и заштиту баштине, у Србији је окупациони систем располагао с малим бројем чиновника. Ово је вероватно утицало на то да се баштинска активност, која није била приоритетна делатност, организује у мањем организационом облику, у виду реферата уместо одељења. Недостатак чиновника је посебно представљало проблем од 1942, када је ингеренција реферата проширена и на библиотеке и архиве, а од краја 1943. године и на „васпитање и наставу”. Реферат је био смештен у Народној скупштини, а од 1944. у згради у Немањиној 37.⁸⁶

У првој половини 1944. долази до реорганизације војне управе у окупираној Србији. Управни и привредни штаб су спојени у један и стављени под команду Франца Нојхаузена, првог човека за привредна питања на овој територији и личности од поверења Хермана Геринга. У оваквој подели посла мајор Рајсвиц није био директно подређен Нојхаузену, већ његовом заступнику Јустусу Данквертсу. Услед неповољне војне ситуације и приближавања фронта окупираној Србији, у јулу 1944. донета је одлука да се реферат угаси. Мајор Рајсвиц остао је да ради као саветник све до септембра исте године, када одлази из Београда.⁸⁷

⁸⁵ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 133.

⁸⁶ О др Јохан Албрехту фон Рајсвицу видети више у: А. Rot, *n.d.*

⁸⁷ А. Rot, *n.d.*, 257.

По свему судећи, основне Рајсвицове активности у Београду, сковане су у Бону, приликом његовог договора са Метернихом. Исход ових разговора је генерални план реферата, који је имао четири кључна комплексна задатка.⁸⁸ Прва група задатака била је опште природе и тицала се питања истраживања и заштите културних добара. У ту групу задатака спадало је доношење одговарајуће правне регулативе и успостављање домаће организације задужене да води те послове. За то је било неопходно да се мобилишу домаћи стручњаци који би послове истраживања и заштите културних добара развијали у немачком интересу, а да притом имају свест и о великом локалном, националном значају тога посла.

Друга група циљева била је усмерена ка заштити покретних културних добара која су била део музејских и других збирки. У овом сегменту требало је да се ради на евидентирању, сређивању и увођењу у функцију музеја и пописивању њихових колекција. Наведено је да је у Београду постојало 14 музеја, али поред њих за немачки народ су били битни и музеји у Банату, које је требало претворити у својеврсне немачке културне центре. Од свих музеја се очекивало да активно помажу у истраживањима која би Немци спроводили на територији окупираних Србије.

Трећа група мера била је усмерена ка истраживању и заштити непокретних културних добара. Требало је проценити који од многих манастира, тврђава, зграда и других објеката су од важности не само за Србију, већ и за Немачку и Европу, и радити на њиховој реконструкцији и заштити. Међу најважније тврђаве истакли су: Маглич, Смедеревску тврђаву, Козник, Ново Брдо, Голубац. Цркве и манастире: Студентицу, Милешеву, Грачаницу, Манасију и многе друге. Веома велики значај придаван је праисторијским и античким локалитетима: Винча, Старчево, Виминацијум и други.

Четврта област одговорности била је круцијална и састојала се од формирања свеобухватних пописа културних добара, израде збирног каталога и карата праисторијских и раноисторијских археолошких локалитета, историјских споменика и тачака од фолклористичке важности.

Рајсвицова служба, у рангу реферата, активно је радила на реализацији зацртаних циљева у сва четири правца уз помоћ српских стручњака. Целокупан рад на културним добрима на овом простору требало је да има двоструки ефекат. Пре свега да се стекне увид у стање, количину и вредност културних добара у окупираној Србији. Тиме би се немачкој науци обезбедиле недостајуће основе за каснија, послератна планска истраживања.⁸⁹ Други циљ био је политичке природе. Настојало се да се Немачка представи као цивилизована виша

⁸⁸ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 147; Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 134.

⁸⁹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 138.

раса која водећи бригу о општем добру домаћих становништва брине и о њиховом наслеђу.⁹⁰ У пропагандном смислу, окупатор је настојао да сву активност у овом сегменту прикаже као домаћу. На овај начин слао је поруку да колаборационистичка управа има самосталности, али и да је Немачка пријатељ српског народа.

Радећи на испуњавању наведених задатака, Рајсвиц је имао амбицију да своју службу са ранга реферата подигне на виши ниво одељења, односно на Управну групу (*Verwaltungsgruppe*), која би имала на располагању архиву и библиотеку. Према сопственим наводима, он је ово фактички неформално и остварио, али доношење званичне одлуке би му послужило да брже и самосталније спроводи одлуке и има већу слободу у раду. На пример, у организационом формату који је имао када је тражио да, ради разраде метода за каталогизацију и инвентарисање праисторијских и раноисторијских споменика у Србији, отпутује на усавршавање у Париз, то му није омогућено.⁹¹

Имао је овај немачки научник и додатну амбицију, да надлежност прошири и на Бугарску, Хрватску и Црну Гору, али ни та замицао није остварена.⁹² Без веће самосталности, своје извештаје морао је да предаје Харалду Турнеру, шефу Управног штаба, који их је одобравао и прослеђивао Фон Тишовицу, заменику, а потом и Фон Метерниховом наследнику. Ово му је сметало и нашао је начин да извештаје подведе под нацрте и пошаље директно Тишовицу, а званичну верзију тек када Турнер одобри. Генерално, Рајсвиц је имао одличну сарадњу са Турнером, док његовим наследником Егоном Бонером није био претерано задовољан, замерајући му сувише круто административно држање.⁹³ Сва наведена настојања још један су показатељ да су амбиције да напредује у свом научном раду и каријери биле главна покретачка снага мајора Рајсвица.

С друге стране, остајући на нивоу реферата, Рајсвицова служба није имала задовољавајуће услове за рад, попут просторија и кадрава.⁹⁴ Мајор Рајсвиц жалио се да је од својих надређених добио задатке, али не и сталну кадровску подршку, те је углавном радио сам. Од првог дана настојао је да добије подршку пре свега домаћих стручњака. Ослонио се на своје познанике из међуратног периода, којима је заузврат он био одскочна даска за напредовање. Одржавао је са њима састанке по београдским ресторанима и посеђивао их у њиховим домовима. У овим настојањима имао је промењивог успеха. Док је сарађивао са многим другим археолозима, није успоставио сарадњу са

⁹⁰ A. Rot, *n.d.*, 119.

⁹¹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229,

⁹² Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 306.

⁹³ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 305.

⁹⁴ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 6.

Владимиром Петковићем и Николом Вулићем, који су уз Милоја Васића били кључни археолози међуратног периода.

Историчар Андреас Рот износи претпоставку да су Петковић и Вулић били сувише стари да се укључе у Рајсвицове кампање.⁹⁵ Не би смо се сложили са наведеним. У том тренутку Вулић је имао 70, а Петковић 67 година, што их свакако није чинило сувише старим да учествују барем саветодавно. Додатно треба нагласити да је Петковић по ослобођењу, од 1947. до 1956. био управник Археолошког института САНУ. Нисмо успели да утврдимо да ли је мајор Рајсвиц контактирао са Васићем, али током окупације он није активно радио.⁹⁶ Могуће разлоге за овакву одлуку кључних људи српске археологије ми бисмо тражили у моралним начелима доказаних стручњака, који су достигли зенит каријере.

За разлику од њих, пуну сарадњу са Рајсвицом имали су релативно млађи стручњаци, како они на почетку каријере, тако и доказани, а који су могли да очекују да уз Рајсвицову подршку додатно напредују, попут Миодрага Грбића. Овај археолог припадао је новој генерацији научника, и током окупационих година имаће низ функција, о чему ћемо детаљније писати. Осврћући се на сарадњу са њим и другим српским стручњацима, Рајсвиц је забележио како је успео да им се наметне: „Када сте ви главни, могуће је извршити све неопходне послове, као што су информације српских стручњака и систематска обрада научне литературе, обрада назива места и терена, упутства за локалне музеје о проналажењу извештаја, укратко прикупљање свих података.”⁹⁷

Додатни Рајсвицов разлог за чврсту сарадњу са домаћим стручњацима било је и својеврсно игнорисање од стране Алојза Шмауса, који је био на челу Немачког научног института у Београду. Мада му се свесрдно препоручио за сарадњу и искористио локална познанства да помогне да Институт обогати своју библиотеку и добије низ других погодности, као и значајну помоћ у процесу истраживања споменика културе у Србији, Шмаус му није узвраћао истом мером. Јавно је негативно сагледавао његов рад, а на догађаје које је организовао Институт Рајсвиц и његови људи нису позивани.⁹⁸

Антагонизам, неслагање и паралелизам моћи између различитих делова немачког окупационог апарата биле су његове одлике у окупираној Србији. Како истиче историчар Кристофер Браунинг, нигде у окупираној Европи окупациони апарат није био тако конфузан као у Србији. Поред Рајсвицове службе, с једне, и Шмаусове, с друге

⁹⁵ A Rot, *n.d.*, 111, 112.

⁹⁶ Рад и идеје Милоја Васића критиковани су од дела немачких археолога. Слично је размишљао и главни Рајсвицов сарадник Миодраг Грбић, и њих двојца су постали „огорчени непријатељи”. Вероватно да у оваквом односу ствари Васић и није био опција за сарадњу ради извршавања послова у интересу окупатора. A. Rot, *n.d.*, 127.

⁹⁷ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 138.

⁹⁸ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 194, 195.

стране, у Србији је деловао и Штаб Розенберг, који се старао да прикупи сву јеврејску имовину, али и Аненербе, коме је влада Милана Недића издала дозволу да на неограничено време има право да врши археолошка ископавања праисторијских и раноисторијских локалитета.⁹⁹

Ова Химлерова организација је у окупираној Србији деловала од 1942. до 1944. године и рад њених делатника огледао се у девет тачака: археолошка ископавања на Калемегдану; пописивање, описивање и фотографисање праисторијских налаза и збирки из Србије; обезбеђивање Винчанске збирке; преглед археолошког материјала са винчанског локалитета који се налазио у Музеју кнеза Павла; израда каталога свих праисторијских збирки; израда каталога двораца; израда каталога историјских споменика; каталогизација и фотографисање предмета из Музеја у Вршцу, али и Оснивање централног института за заштиту споменика, о чему ће даље бити више речи. У спровођењу ове делатности Аненербеу је највећи сарадник био управо Рајсвиц.¹⁰⁰

Изградити нови систем вредности: културна политика колаборационистичке управе

Главни сарадник Рајсвицовог реферата било је Министарство просвета и вера колаборационистичке владе. Од почетног периода комесара просвете Ристе Јојића до министровања Велибора Јонића, овај део колаборационистичке управе настојао је да имплементира све задатке које је окупатор ставио пред њега.

У организационом погледу, музеји, и уопште област баштинске делатности, нису били препознати као засебна целина унутар организационе структуре овог министарства. Све што је било у корелацији с њима водило је опште одељење. Међутим, могуће на основу иницијативе окупатора, али и општих тенденција колаборационистичке управе, уредбом од фебруара 1943. извршена је организациона реконструкције унутар Министарства и образовано је посебно Одељење за високо образовање и народну културу.¹⁰¹ Ово одељење постало је „орган врховне државне управе” и координатор целокупне културне делатности. Задатак одељења био је да се: „стара о духовном и телесном васпитању народа, о високим школама, научним и уметничким установама, о народном просвећивању, о обавезном физичком и интегралном васпитању омладине; даје иницијативу у погледу спортске делатности и води надзор над спортским удружењима”.¹⁰²

⁹⁹ A. Rot, *n.d.*, 152, 153.

¹⁰⁰ Марко Јанковић, *н.д.*, 69, 70.

¹⁰¹ Љ. Шкодрић, *Министарство просвете*, 77.

¹⁰² Државни архив Србије (даље: ДАС), Г-3, фасцикла (даље: Ф.) 776.

Велибор Јонић
(Интернет)

На челу одељења био је начелник који је био надлежан да врши надзор над радом целокупног особља. Одељење је било подељено на четири одсека: Одсек за високе школе; Одсек за духовну културу; Одсек за телесно васпитање; Одсек за народно просвећивање. Одсек за духовну културу имао је следеће одељке: Одељак за научне установе и унапређивање науке; Одељак за уметничке установе и унапређивање уметности; Одељак за књижевност. Целокупно Одељење за духовну културу имало је једанаест запослених.¹⁰³

У околностима пуне немачке контроле, српске колаборационистичке власти имале су отежано деловање за спровођење своје културне политике. Како би контекстуализовали настојања да

се донесе и имплементира културна политика владе Милана Недића, неопходно је да се укаже на идеолошка и политичка начела које је иста пропагирала. Састављена од људи који су у предратном периоду били чланови Српске радикалне заједнице и Збора, влада Милана Недића је номинално била десно и конзервативно оријентисана. Како истиче историчар Александар Стојановић: „Полазећи од неуспеха међуратног парламентарног искуства, корумпираности политичких елита и погрешне претпоставке да је интернационализам у култури и просвети довео до дегенерације омладине и националног бића уопште, пошло се ка изградњи новог система вредности које су у великој мери темеље на национализму, идеологизованој перцепцији националне историје и значаја одређених друштвених група (пре свега сељаштва), као и анти-интернационализму уопште.”¹⁰⁴

У складу са таквим околностима, културна политика колаборационистичке управе била је усмерена ка повратку на традиционалне националне вредности, које су у овој интерпретацији подразумевале да је интерес заједнице испред појединаца, чврсту друштвену хијерархију и утицај религије. Министарство просвете је успоставило контролу над

¹⁰³ Исто.

¹⁰⁴ А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, 212.

целокупним духовним и културним животом у земљи. Уклањани су сви елементи који су били супротни новој политици или могли да представљају алтернативу.¹⁰⁵ Истовремено, покретане су и иницијативе за реализацију нових сегмената културне политике, али уз некад директније, некад мање директно управљање од стране окупационих експерата. Неретко су поједине активности њима директно препуштане.

У складу са својим политичким тежњама, колаборационистичка влада Милана Недића исказала је видљив труд да се припреми документ експлицитне културне политике. Најдиректнији доказ томе представља израда *Српског културног – цивилног плана*.¹⁰⁶ План је замишљен као стратешки документ за целокупни национални препород, у ком је култури био посвећен један значајан сегмент. Његов иницијатор био је помоћник министра просвете и вера Владимир Велмар-Јанковић. Рад на његовој изради отпочео је после доношења уредби, о којима ће бити више речи у даљем делу књиге. На плану се радило од краја 1942. до лета 1944. године, кроз две фазе. Прва је подразумевала анализе стања различитих сегмената друштва које су спроводили посебни одбори, али и Универзитет. Почетна активност била је израда докумената о стању у различитим сегментима друштвеног живота. Неке од анализа, са смерницама за даље деловање, а везаних конкретно за баштинску делатност су: *Попис и опис старих српских рукописа, Стање и задаци наше археологије и Извештај о стању историје уметности, опште и српске*. На основу низа сличних докумената, током лета 1944. године означено је око двеста кључних проблема које је требало решити. Проблеми су груписани у четири сектора, а најобимнији био је духовни, унутар кога је планиран и културни развој.

Сходно развоју ратне ситуације, План је остао само слово на папиру; до његове реализације није дошло, мада се уочавају извесни помаци начињени током припреме. У завршној селекцији отворених проблема, у оквиру питања културног развоја која је требало да буду решена налазило се и питање „Државног музејског програма”. Уз то, у вези са исказаним проблемима евидентирања, чувања и презентовања старина било је планирано да уз академске и научне институције значајну улогу у спровођењу различитих делова плана имају музеји, како постојећи, тако и они који би требало да буду основани.¹⁰⁷ А активности на обнови рада старих, па и оснивању нових музеја отпочеле су још пре почетка рада на изради Плана.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Више о идеолошкој и политичкој оријентацији владе Милана Недића у: А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*.

¹⁰⁶ Више о Српском културном цивилном плану у: А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*.

¹⁰⁷ Исто.

¹⁰⁸ В. Кривошејев и Р. Ристановић, „Прилог проучавању развоја музејске делатности током Другог светског рата у окупираној Србији”.

У склопу Српског културног цивилног плана важна улога предвиђена је Српској академији наука и уметности. Намера је била да се оснивају заводи и центри који би били покретачи истраживања у одређеним научним дисциплинама. Центру за историју српске уметности и чување старина предвиђена је централна улога у процесу истраживања уметности и заштите споменика. Овом центру био би подређен и Завод за чување старина, а средства за истраживање обезбедиле би локалне самоуправе и приватни фондови. Био је образован и одбор у који су ушли: Владимир Петковић, Бранко Поповић, Милан Кашанин и Ђорђе Мано-Зиси. Главни задатак овог центра био би да спроведе пројекат опште историје уметности, изради систематски преглед српске уметности, формира инвентар средњовековних и новијих споменика, изврши попис археолошких старина и налазишта и публикује радове из српске народне уметности.¹⁰⁹

У склопу исте иницијативе Поповић је донео предлог да се напише библиографија српске историје уметности. Овај предлог је Министарство просвете и вера усвојило у јулу 1943. године. Обратили су се Филозофском факултету и добили одговор од стране Семинара за историју уметности, да се слична библиографија пише за часопис *Süd-östliche Forschungen* минхенског Југоисточног института, те да би могли да је издају и на српском.¹¹⁰ Било је планирано и оснивање Центра за попис археолошких старина и налазишта при Заводу за чување старина. Он би био кључан у сабирању, обради и објављивању свих података из области археологије. Центар би изводио и периодичне екскурзије и радио на изради мапа археолошких налазишта.¹¹¹

У пратећим елаборатима Српског културног цивилног плана налазимо и оне који се односе на област културних добара. Без обзира на то што план није реализован, њиховом анализом можемо да уочимо како су поједини стручњаци перципирали кључне проблеме у области културних добара и које мере су предлагали. У пољу археологије сугестије шта треба радити дао је Миодраг Грбић. Он је нагласио пре свега да је тренутно стање било незавидно, и да на територији окупиране Србије има свега четири школована археолога, да значајне збирке постоје само у Београду и да у локалним срединама нема ни аматера који су вични овом послу. Као императив нагласио је оне ставке на којима су и Немци инсистирали у њиховој политици на окупираном простору: да се систематски објаве књиге из области опште археологије које би допринеле едукацији кадрова, оснивање провинцијских музеја који би били носиоци заштите кул-

¹⁰⁹ Војни Архив (даље: ВА), Недићева архива (даље: Нда), кутија (даље к.) 35, фасцикла (даље ф.) 1–2, документ (даље: д.) 21.

¹¹⁰ ВА, Нда, к. 35, ф. 3, д. 13.

¹¹¹ ВА, Нда, к. 52, ф. 3, д. 52.

турних добара на својим територијама и стварање стручних кадрова не само професионалних археолога већ и аматера.¹¹²

У области историје уметности елаборат је поднео декан Техничког факултета и ликовни критичар Бранко Поповић. Истакнути су готово идентични проблеми као и у области археологије. Недовољан број кадрова међу којима нема комплетних стручњака који довољно познају историју и уметност. И Поповић је сугерисао недостатак радова који синтетизују најважније резултате ове науке, књиге уџбеничког типа, обједињени каталог свих споменика и уметничких дела итд. Овакво стање захтевало је да се изради сумарни каталог свих културних добара који би имао свој фотографски и картографски сегмент. Предлагао је архитекту Александра Дерока као носиоца овог пројекта и човека који је по питању пописивања културних добара највише одмакао. Сугерисао је и да се напише свеобухватна историја српске уметности.

Оно што је делило Поповићев предлог од Грбићевог јесте идеја да се територија окупиране Србије подели на историјско-културно-уметничке округе који би спроводили заштиту и истраживање културног наслеђа.¹¹³ Делимично на трагу те идеје започело је планирање музејске мреже по унутрашњости, са различитим тематским визурама за сваки музеј, о чему ће даље бити више речи.

¹¹² Архив Југославије (даље: АЈ), Фонд Државна комисија за истраживање злочина окупатора и њихових помагача (даље: ДК), 110, фасцикла (даље: ф.) 551, 3-193.

¹¹³ АЈ, ДК, 110, ф. 551, 3-193.

ПОЛАГАЊЕ ТЕМЕЉА

Постојао је уврежени став да, уз пар изузетака, до 1945. године није било конкретних правних аката као ни експлицитне културне политике везане за делатности баштине, а да време окупације 1941–1944. није било погодно да се ови инструменти осмисле и имплементирају. Нова истраживања су негирала ове стереотипне ставове. Поменути Српски културни план представља доказ за постојање експлицитне културне политике. А слично је било и са другим активностима које су постојале и оставиле значајан траг по многим питањима, од успостављања правних оквира, преко евиденције покретних и непокретних културних добара, до формирања кадрова. Колаборационистичке власти су, настојећи да оснаже српски национални идентитет, подржале иницијативе мајора Јохана Албрехта фон Рајсвица засноване на његовом наведеном плану базираном на достизању четири групе циљева и, колико је то било могуће у ратним околностима и у кратком периоду, реализовале шири спектар активности везаних за очување баштине. Једна од њих везана је за доношењу првих комплексних баштинских правних аката у Србији, чије постојање је у литератури социјалистичког периода у великој мери запостављано. Стиче се утисак да је доношење тих законских аката, као и низ активности везаних за баштинске делатности у окупационом периоду, циљано прикривано.¹¹⁴

Forma legalis, forma essentiali: доношење најважнијих правних аката

Индикативно је да је већ месец дана по доласку у Београд, током августа 1941. мајор Рајсвиц известио надређене да, сходно плану са којим је дошао у Србију, ради на припреми законског прописа везаног за културно наслеђе „према начелима која важе у Рајху“.¹¹⁵ Писање саме

¹¹⁴ У два значајна дела о развоју баштинске делатности они се уопште не помињу, док се у трећем помињу селективно, уз изостављање дела садржаја. Уз то, многи актери који су били активни у то време после рата су у својим биографијама прикривали те активности. С. Томић, *н.д.*; Б. Крстић, *н.д.*; Владимир Бргуљан, *Извори споменичког права у Југославији*, (Београд: Службени гласник, 2000); В. Кривошејев и Р. Ристановић, *„Damnatio memoriae* српске културе“.

¹¹⁵ Здравко Вујошевић, „Kunst und Denkmalschutz у окупираном Београду“, *Наслеђе*, бр. 4, (2002), 119–126.

уредбе мајор Рајсвиц поверио је Грбићу. Овај задатак није текао лагано. Мајор Рајсвиц жалио се на Грбићев темпо рада, али и на генерално неразумевање генерала Хајнриха Данкелмана, наследника Лудвига фон Шредера на месту Војног заповедника за Србију.¹¹⁶

Непосредно потом, 16. септембра, објављена је *Уредба о чувању старина*.¹¹⁷ Она је била штура и кратка, са само шест чланова. Забрањивала је уништавање, преиначавање и неовлашћено истраживање „археолошких, уметничких, историјских и етнографских“ споменика, као и извоз без одобрења. Уз то, налагала је да се сви случајни налази пријаве најближем музеју или школи. Тиме је, као и пре рата, конзерваторска делатност остала у надлежности музеја. Прописана казна за оне који се оглуше о ову уредбу била је до 1.500 динара или 30 дана затвора. Између осталог, уредбом је старосна граница за потенцијалне старине утврђена на 50 година.

Непосредно по доношењу Уредбе уочавају се и настојања за јачање националне мреже баштинских институција. Тако је у Чачак упућен допис из Министарства просвете, са препоруком за оснивање музеја. Будући да је поменути допис чачанској општини упућен 19. септембра, а да је *Уредба о чувању старина*, објављена три дана раније, усвојена још 25. августа,¹¹⁸ реална је претпоставка да је реч о широј активности заснованој на новодонетом акту, на шта указује и један немачки извештај.¹¹⁹ Међутим, јесењи устанак је онемогућио даље конкретне активности у тој години, о чему ће даље бити више речи.

Окупатору се изразито журило да темеље културне политике постави по свом нахођењу, посебно због намере Аненербеа да на Калемегданској тврђави почне са спровођењем археолошких истраживања. Било је планирано да сва културна добра која би била пронађена, буду заштићена и презентована у самој тврђави, а делом пренета у Градски музеју. Уз конзерваторске послове били су предвиђени и додатни инвестициони радови. У Горњем граду планирана је изградња монументалног националног „спомен-храма који би био у органској вези са положајем и карактером тврђаве“, а „у духу националне историје“. Финансирање је требало да иде преко посебног „Фонда за подизање београдског Националног спомен-храма“ у који би средства годишње уплаћивали домаћа управа и Општина града Београда.¹²⁰

¹¹⁶ A. Rot, *n.d.*, 134.

¹¹⁷ Уредба је објављена 18 дана по установљењу Недићевог Министарског савета, али је вероватно донета још током трајања Аћимовићевог Савета комесара. „Уредба о чувању старина“, *Службене новине*, бр. 107, 16. септембар 1941, 1.

¹¹⁸ *Службене новине*, бр. 107, 1941, 1.

¹¹⁹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 285.

¹²⁰ *Службене новине*, бр. 137, 1941, 2.

Немачки војник на зидинама Калемегдана
(Интернет)

Како би сви предвиђени послови били легални, законски „покривени“, 27. новембра 1941. године донета је „Уредба о чувању Београдског града“. Њом је целокупан калемегдански простор проглашен за историјски споменик, са статусом националног парка. Уз то, било је предвиђено да се за потребе заштите образује посебна служба, због чега је при Градском музеју основан Градски завод за чување старина, први те врсте у Србији, ако не рачунамо локалну заштитарску службу основану у Нишу 1932. године. Нажалост, о могућем изгледу планираног спомен-храма, његовој прецизној локацији и односу према баштинским садржајима за сада немамо додатне информације, те не можемо да расправљамо о односу нове грађевине према наслеђенима, али можемо да констатујемо да су легислативни и оснивачки послови извршени због једне *ad hoc* иницијативе окупатора, која је уз то остала нереализована.

И кратка Уредба из септембра 1941. била је привремени акт који је требало да испуни интеррегнум до доношења нове, на којој су радили Рајсвиц и Грбић. У њој је и било наглашено да „важи до доношења *Основне уредбе о заштити старина*“. Нова, знатно садржајнија Уредба, са 29 чланова, донета је 6. априла, а објављена у мају 1942. године.¹²¹ Основни проблем приликом рада на њој била је специфична

¹²¹ *Службене новине*, бр. 365, 1942, 1–2.

ситуација у Србији. Због непостојања претходних прописа из ове сфере, није постојала основа на коју би се имплементирали немачки и други прописи, већ су они, како је Рајсвиц наглашавао, морали да се осмишљавају сходно нерешеном актуелном стању, а без претходног локалног предлошка.¹²²

Уредба из 1942. године је, између осталог, поставила конкретније основе за успостављања мреже баштинских институција. Њено кључно чвориште био је *Централни завод за чување старина*, који ће убрзо бити основан. Поред обавезног постојања Централног завода, уредба је отварала и могућност оснивања локалних, подружних завода за чување старина, попут већ постојећег београдског. До њиховог оснивања неће доћи, али остали субјекти који су се надовезивали на новоосновани Завод, чинећи целовиту мрежу заштите баштине на тлу окупиране Србије требало је да буду пре свега музеји, како они од раније постојећи, тако и новоосновани и планирани, али и школе и органи опште управне и општинске власти. Подручни органи били су у обавези да кроз извештаје информишу Завод о стању на њиховој територији. Била је предвиђена и годишња конференција на којој би се представници Завода, музеја и школских збирки редовно састајали.

Фактички, доношењем Уредбе о чувању старина испуњене су претходне вишедеценијске тежње музејско-конзерваторске струке за доношењем адекватног, ширеобухватног, а уз то и модерног правног акта. Он је третирао и раније нерешена питања приватних збирки. Њеном применом и оне су стављане под контролне ингеренције државе која мора да има увид у њихов број и садржину.¹²³ Према Уредби, власник културних добара био је дужан да одржава иста, а у случају да нема средстава, држава је на предлог Завода могла да изврши експропријацију.

Уредбом су детаљније регулисана и питања случајних налаза. Налазачи, као и по претходној уредби, били су дужни да пријаве свој налаз, али сада Централном заводу, непосредно или, као и раније, посредно, преко музеја или школа. Налазачем се сматрао и власник земље или воде на којој је пронађен налаз. По овој уредби исти је имао само право на надокнаду штете проузроковане ископавањем. Уколико Завод процени да предмет није од вредности или неопходан држави, налазач је могао да га задржи.

За свако истраживање, преиначавање, рушење или рестаурацију била је неопходна дозвола Завода. Завод је могао и да одобри извоз предмета у иностранство. Наплаћивала се такса у вредности од „једне петине реалне вредности и афекционе цене извезеног предмета“. Нова уредба је јасније дефинисала и казнену политику. Висина казне за

¹²² Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 149.

¹²³ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 150.

оне који оштете или без дозволе извезу културно добро остала је иста, 1.500 динара, али је додат параграф да је овакво лице дужно да надокнади и штету.¹²⁴

Доношење Уредбе о чувању старина, што је уз ангажовање домаћих стручних кадрова спадало у прву групу задатака које су себи задале окупаторске власти, у пропагандне сврхе је користио и колаборационистички режим. Кроз средства јавног информисања указивало се на то да је Уредба донета у последњем тренутку, те да је од посебне важности за заштиту предмета који су важни „за српску националну заједницу“. Интенција аутора оваквих навода била је да владу Милана Недића истакне као фактор који брине о свим аспектима српског националног интереса, али да још једном подвуче Краљевину Југославију као државни оквир где су се исти занемаривали и запостављали, што је донекле одговарало реалном стању.¹²⁵

Уредба о чувању старина требало је да буде кровни пропис, основа за доношење других, специјализованих за конкретне баштинске делатности. Један од њих је била и посебна *Уредба о музејима*.¹²⁶ На њој се детаљно радило, довршена је, али из за сада непознатих разлога није усвојена. Основне информације о овој Уредби и њеном садржају презентоване су годину дана по доношењу *Уредбе о чувању старина*, у мају 1943. године на страницама *Просветног гласника*.¹²⁷ У том тексту видимо да је основни циљ Уредбе био да у свим музејима буде уједначена организациона структура, деловање и међусобни односи. Уредба је прописивала врсте и састав музеја као и њихову функцију у јавном животу. Између осталог, предвиђала је и „заштиту природе српске земље“, третирајући тако и питања заштите природне баштине. Тај задатак био је поверен посебној музејској институцији, одраније постојећем Музеју српске земље, а на терену би га спроводили и локални музеји.

У складу са тим, било је предвиђено да се музејска делатност централизује, умрежи и прошири оснивањем више локалних музеја. Планирано је да кадровски и просторно буду оспособљени да приме, селекутују, инвентаришу и чувају налазе са археолошких ископавања. Поред примарне музејске делатности, требало је да они буду и локални истраживачки центри, који би спроводили истраживања значајна не само за Србију већ и за нацистичку Немачку. Такође би обављали и дужности регионалног центра за заштиту споменика.¹²⁸

¹²⁴ *Службене новине*, бр. 36, 2–3.

¹²⁵ Аноним, „Белешке одељења за високо образовање и народну културу“, *Просветни гласник*, 1. мај 1943, 219.

¹²⁶ Истовремено се радило и на Уредби о заштити архивалија.

¹²⁷ Аноним, „Белешке: Одељење за високо образовање и народну културу“, *Просветни гласник*, 5. мај 1943, 217.

¹²⁸ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 149.

У једном извештају наглашено је да је при планирању музејске мреже посебна пажња требало да буде усмерена ка територији Баната, где је живело бројно немачко становништво – подунавске Швабе, односно фолксдојчери. Уз већ постојеће музеје у Великом Бечкереку, Вршцу и Панчеву, планирано је оснивање музеја и у Модошу (данас Јаша Томић) и Великој Кикинди. Требало је да се они развију у снажне центре културе, који би били кључни шраф у очувању идентитета фолксдојчера.¹²⁹

Оснивање прве српске куће за заштиту баштине: Централни завод за чување старина

Како је већ јасно наглашено, једна од најзначајнијих одредби Уредбе о чувању старина из 1942. године била је оснивање *Централног завода за чување старина*.¹³⁰ Била је то институција која се са пуним правом може сматрати директним претечом данашњег Завода за заштиту споменика културе. За управника је постављен Миодраг Грбић, да би га 1944. године заменио Ђорђе Мано-Зиси. Са оснивањем ове установе, Србија је добила службу која је већ постојала на делу бивших хабзбуршких територија бивше Краљевине Југославије. Тиме је остварен један од циљева за које се током тридесетих година залагало Друштво љубитеља старина.¹³¹

Ипак, главни иницијатор, како за доношење уредби, тако и за оснивање Завода, био је Рајсвиц, у оквиру поменутих немачких циљева, а практични јавни кораци у том правцу препуштени су колаборационистичким властима. Била је то формалност условљена проценом окупационе власти да је због лакшег прихватања и реализације неопходно да формално ову причу изнесу домаће власти и да се она прикаже као њихова иницијатива.¹³² Управо то што је због јавности целокупна иницијатива морала да иде преко колаборационистичких, а не немачких власти Рајсвиц истиче као једну од мана при оснивачком и радном процесу. Добра страна била је што је оснивање Завода у српским круговима дочекано позитивно, те је при имплементацији ових замисли окупатор наишао на добар одзив стручњака који су били релевантни за ову област. Већина је била за сарадњу. И у овом послу једна од кључних домаћих фигура био је Грбић.¹³³

Уредба је предвиђала да Завод буде „највиша установа за заштиту, изналагање и изучавање археолошких, уметничких, историјских и етнографских споменика и предмета која је подређена Министарству просвете“. Тиме се он фактички постављао изнад свих музеја, као у то

¹²⁹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 150.

¹³⁰ *Службене новине*, 1942, бр. 36.

¹³¹ A. Rot, *n.d.*, 74–76.

¹³² Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 135.

¹³³ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 148.

време јединих (уз Државни архив) баштинских институција. Уз то, одредбом из члана 23 Уредбе о чувању старина, која гласи: „Решење о казнама у вези са заштитом старина доноси директор Централног завода“, Завод је на изванредан начин добијао и ингеренције судске власти, наравно у оквирима свога деловања.

Ђорђе Мано-Зиси
(А. Vandović, *Miodrag Grbić*)

Након оснивања, Завод за чување старина био је привремено смештен у просторије Одсека за уметност и књижевности Министарства просвете, у улици Престолонаследников трг бр. 26/1,¹³⁴ а потом је постао један од „подстанара“ у Музеју кнеза Павла. На то указује и један немачки документ у ком пише да се у новембру 1943. у згради Музеја кнеза Павла налазило шест институција, међу којима је и Завод за чување старина.¹³⁵ До премештања је дошло највероватније током лета 1943, будући да наилазимо на податак да јесењи семестар течаја за музеалце више није могао да се одржава у музеју, јер се у њега уселио Завод, и да је зато премештен на Коларац.¹³⁶

¹³⁴ ДАС, Г-3, Ф. 763.

¹³⁵ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 104.

¹³⁶ ДАС, Г-3, IV, 1943; ДАС, Г-3, Ф. 774 и 775, нефасцикулисано разно.

И Доброслав Павловић у сећањима на почетак свога рада на конзерваторским пословима указује на то да је Завод био смештен у Новом двору, односно у згради Музеја кнеза Павла, с тим што је био не само независан од њега, већ на изванредан начин њему и надређен.¹³⁷ Поред тога, ова установа је имала и додатни простор. У листу *Српски народ* од 23. октобра 1943. године објављен је чланак са апелом упућеним правним лицима и грађанима да податке о својим објектима старијим од педесет година „доставе Централном заводу за чување старина у Београду – Балканска бр. 7“. Завод је у том простору користио само једну собу.¹³⁸ Та зграда, у којој је био смештен и Етнографски музеј, припадала је Министарству просвете.¹³⁹ Можемо да претпоставимо да су у њој биле лоциране техничке службе Завода, а да је управа остала у Музеју кнеза Павла, где грађанство, које би свакодневно пријављивало своје старине, није могло да има олакшан приступ. Према каснијим немачким извештајима, у августу 1944. на располагање Завода стављен је Конак кнегиње Љубице којем је до тада више пута мењана намена.¹⁴⁰

У складу са Уредбом рад Завода био је финансиран од стране државе, а предвиђено је да додатни видови финансијске подршке буду сопствени приходи и донације. У првој години Завод није имао испланирани буџет и финансијски био је ослоњен на реферат мајора Рајсвица. Његова финансијска али и општа зависност од окупатора огледала се и у чињеници да је било предвиђено да прими и део новчаних средстава од организације Аненербе.

Било је веома тешко донети избалансирани буџет за институцију која је новооснована и за коју не постоји узор. У августу 1943. показало се да буџет Завода за чување старина није добро састављен и да по појединим партијама постоји мањак, а по појединим партијама вишак новца. Наравно, највећи дефицит био је по партији 306 „за конзерваторске радове, снимања, премеравања, елаборате и заштиту“, где је било предвиђено само 150.000 динара. Одобрено је био и додатни кредит од 150.000 динара по партији 307 за „организационе трошкове [...] набавку књига, инструмената и намештаја“. Настојало се да се из других партија где није новац потрошен пребаце средства за наведене потребе.¹⁴¹

Поред тога, и Берлин је дао зелено светло да се Завод за чување старина помогне финансијски уколико за његове потребе нема довољно

¹³⁷ Доброслав-Бојко Павловић, „Присећања и исповести“. у: *Сећања конзерватора*, ур. Радомир Станић. (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе и Друштво конзерватора Србије, 1982), 97-106.

¹³⁸ Аноним, „Заштита споменика наше прошлости“, *Српски народ*, 23. октобар 1943, 12; ДАС, Г-3, Ф. 767.

¹³⁹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 67.

¹⁴⁰ ДАС, Г-3, Ф. 773.

¹⁴¹ ДАС, Г-3, Ф. 769.

средстава у буџету Министарства просвете и вера.¹⁴² Забележено је да је Завод од окупаторских власти добијао и материјале за примарну делатност, али, по расположивим сазнањима симболичне вредности. Тако је током лета 1943. године од Војног заповедника за Србију тражио топографске карте окупиране територије како би се на њима учртали археолошки локалитети и историјски и етнографски споменици.¹⁴³

Стручњаци и службеници из Завода настојали су да створе што боље услове за свој рад. Један од основних проблема био је недостатак стручне библиотеке. Позване су све релевантне институције да донирају књиге. Прве су стигле из Етнографског музеја, али било је и приватних донација. Активно је рађено и на формирању фото-колекције културних добара.¹⁴⁴ Велику помоћ Заводу пружала је и Рајсвицова служба. Она је уступила каталоге културних добара које је израђивала. Стручна библиотека Завода од јануара 1944. била је богатија и за каталог српских манастира и цркава, тврђава и археолошких налазишта који су урадили студенти археологије и историје уметности.¹⁴⁵

Упркос свему, средства која је Завод имао на располагању била су веома скромна и тражени су алтернативни начини финансирања. Један од уобичајених, још из међуратног периода, био је да се додатна средства обезбеде продајом наменских поштанских марака. Предложена је посебна серија под називом „За српске старине“.¹⁴⁶ Нисмо успели да утврдимо да ли је овај предлог реализован, али је познато да су током окупације штампане маркице са приказаним мотивима манастира.

Већина средстава Завода за чување старина опредељених за „конзерваторске радове, снимања, премеравања, елаборате и заштиту“ била је усмерена на плаћање елабората које су израдили стручњаци различитих научних профила. До октобра 1943. потрошено је 112.500 од предвиђених 150.000 динара. Из дела списка сачињених елабората можемо да видимо тематску и ауторску разноврсност: Енвер Крупић, академски сликар, израдио је „Перспективни цртеж о изгледу Београдске тврђаве са Дунава“; писац Бошко Стрико написао је текстове „Чување старина и њихова обнављања“ и „Стање споменика историјских лица београдских цркава и манастира Раковица“; инжењер архитектуре Доброслав Павловић израдио је елаборат „Старе дрвене цркве брвнаре у Србији“.¹⁴⁷

Са развојем праксе, пред крај окупације, уочавају се идеје за додатни развој Завода и промену његове организационе структуре. У јануару 1944. група сарадника израдила је план да се унутар Завода,

¹⁴² Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 85.

¹⁴³ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 125, 127.

¹⁴⁴ ДАС, Г-3, Ф. 763.

¹⁴⁵ ДАС, Г-3, Ф. 776.

¹⁴⁶ ДАС, Г-3, Ф. 763.

¹⁴⁷ ДАС, Г-3, Ф. 773.

као његова организациона јединица, оснује Центар за попис археолошких старина и налазишта. Кључни задатак Центра био би, уз преузимање иницијативе на пословима пописа и извођење теренских истраживачких екскурзија, израда археолошких карата и објављивање резултата истраживања и научних радова.¹⁴⁸

Теоретски, на основу Уредбе из 1942. године, било је планирано да се уз Централни оснују и локални заводи за чување старина. С друге стране, годину дана касније презентована *Уредба о музејима* предвиђала је да локални музеји имају и ту функцију. Вероватно се такав пут показао као очекивано ефикаснији и реалнији од постојања две сродне установе у време када по провинцији ни за једну није било стручних кадрова. А то је, као што је већ наглашено, био и начин на који је крајем 1941. године, због радова на Калемегдану при Градском музеју основан и Градски завод.¹⁴⁹ Током првих неколико месеци рада Градског завода урађени су и конкретни послови. Главна царинарница на Сави која је била предвиђена за рушење, пре тога је снимљена и израђен је њен модел. Уз то, познато је и да је новоформирани Централни завод своје прве спискове културних добара формирао на основу података које је добио од Градског завода.¹⁵⁰ Шта је Градски завод још радио и каква је била његова судбина по оснивању Централног завода за сада је остало непознато.

Ослонац на младе снаге: кадрови Централног завода за чување старина

Према Уредби из 1942. године, Завод је требало да има следећу структуру запослених: директор, конзерватори, помоћници конзерватора (максималан број четири и то археолог, историчар уметности, архитекта и етнограф), један помоћни секретар, техничар, фотограф и служитељ. Уредба је предвиђала да директор мора да има докторат, научне радове из своје струке и најмање петнаест година радног стажа у музеју или на Универзитету. Конзерватори су морали да имају најмање десет година радног искуства, а помоћници конзерватора факултетску диплому. Свим службеницима Завода било је забрањено да у свом поседу имају приватне збирке, а услуге процена могли су да пружају само уз одобрење Министарства просвете. Уз стално ангажоване службенике у Заводу и за ову установу су могли да раде, различити спољни сарадници, хонорарно плаћени, или као волонтери.

Запослени у Заводу су могли да буду редовни службеници, али и хонорарно ангажовани (члан 15 *Уредбе о чувању старина*), а како би

¹⁴⁸ АЈ, ДК, 110, ф. 551, 3–193.

¹⁴⁹ Аноним, „Заштита споменика наше прошлости”.

¹⁵⁰ ДАС, Г-3, Ф. 763.

Завод почео да ради непосредно по доношењу Уредбе по којој је основан, члан 27 Уредбе налагао је да се он формира „одмах од државних чиновника других установа који ће бити привремено додељени на рад у заводу“.

На самом почетку у Заводу је радило само троје људи: Миодраг Грбић, вршилац дужности директора, Радивоје Љубинковић, суплент грађанске школе запослен у Школи за примењену уметност, као вршилац дужности помоћника конзерватора, а убрзо и архитекта Доброслав Павловић, као волонтер запослен „да ради на етнографским споменицима, њиховом чувању и осигурању“.¹⁵¹ У наредном периоду број запослених је повећаван, али за сада је непознато да ли је био попуњен до пуног капацитета предвиђеног Уредбом о чувању старина.

По свему судећи у новооснованом Заводу су у различитим периодима, уз др Грбића радили и други стручњаци Музеја кнеза Павла. Склони смо да претпоставимо да је на радном месту помоћника конзерватора – архитекте био ангажован Иван Здравковић који је са тим звањем радио и у музеју.¹⁵² Такође бисмо могли да претпоставимо, али сходно тренутном нивоу сазнања не и да тврдимо да је за Завод радио и Ђорђе Мано-Зиси (Будимпешта, 1901 – Београд, 1995). Како ћемо даље видети, он је био и један од саветника, а није немогуће да је обављао и задатке помоћника конзерватора – археолога, а могуће и конзерватора, те да је са те позиције постављен за вршиоца дужности директора, замењујући Грбића, који је током пролећа 1944, уплашен и депримиран због савезничког бомбардовања, напустио престоницу, и због недозвољеног одсуствовања добио отказ. Мано-Зиси је постао вршилац дужности директора у мају 1944, али примопредаја није извршена услед Грбићевог одсуства.¹⁵³ Као што је поменуто, један од помоћника конзерватора био је и историчар уметности Радивоје Љубинковић (1910–1979),¹⁵⁴ кога се поменути Павловић сећао као особе

¹⁵¹ ДАС, Г-3, Ф. 763.

¹⁵² За Здравковићев рад у Заводу засада нема директних потврда. Због „затамњености“ ратног дела биографије његов ангажман из тог периода се не помиње, али је познато да је за Завод реализовао послове израде каталога средњовековних насеља. Познато је и да је уз Грбића и Мано-Зисија, са којим је радио заједно у музеју, био један од предавача на течајевима за музеалце, као и да је потом, непосредно после рата, што ћемо видети даље, радио у музејским службама организованим за послове конзерваторске делатности, одакле 1947. прелази у новоосновани Завод, преносећи сву документацију „старог Завода“. Континуитет и активности наводе на наведену претпоставку. Аноним, „In memoriam: Иван М. Здравковић (1903–1991)“, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 16, (1992), 235–236; Aleksandar Vandović, „Miodrag Grbić i nastanak kulturno-istorijske arheologije u Srbiji“, *doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*. 2019, 160–164; Бранка Скакић-Симатовић, „Предлог за оснивање Републичког завода за заштиту споменика културе и прве акције на заштити у Србији после ослобођења“, *Саопштења*, бр. 17, (1985), 243–250.

¹⁵³ ДАС, Г-3, Ф. 771.

¹⁵⁴ А. Бандовић, „Музејски курс и археологија током II светског рата“.

за коју га везују „пријатне успомене“.¹⁵⁵ Љубинковић, зет Владимира Ђоровића, претходно је био средњошколски професор, а радио је и у музеју у Скопљу.¹⁵⁶ Секретар Завода за чување старина био је чиновник Љубиша М. Перишић, писар у Министарству просвете.¹⁵⁷

У складу са Уредбом, на предлог директора министар просвете је именовао саветодавни одбор Завода који се састојао од пет чланова: археолог, историчар уметности, архитекта, етнограф и правни саветник. Из расположивих докумената сазнајемо да су чланови Савета били: др Лазар Марковић, редовни професор Универзитета у Београду, за област историје; Ђорђе Мано-Зиси, кустос Музеја кнеза Павла у Београду, за област археологије; др Александар Дероко, ванредни професор Универзитета у Београду, за област архитектура; др Боривоје Дробњаковић, директор Етнографског музеја, за област етнографије и др Лаза Костић, ванредни професор Универзитета у Београду, за правна питања.¹⁵⁸

У сврхе научних истраживања, систематизовања и објављивања научних резултата образоване су и комисије за археологију, историју уметности и народну уметност и за архитектуру и урбанизам. У музејима али и школама, које су се налазе у важнијим насељима Завод је могао да овласти поверенике. Те установе су представљале локална чворишта планиране баштинске мреже.

Оснивање Завода за чување старина имало је и политичку конотацију. На овај начин окупатор је представљен и као неко ко има разумевања за потребе становништва и брине о његовом културном наслеђу.¹⁵⁹ Зато је настојао да Завод што тешње веже за свој апарат. Мајор Рајсвиц је у више наврата писао надлежнима на ову тему, а конкретни кораци учињени су у децембру 1943, када је Рајсвиц договорио са Грбићем да службеници српске националности који су радили у његовој служби, пређу у Завод. Били су то Драга Лалка Гарашанин, госпођа Станојевић, госпођа Мишић-Драгутиновић и Доброслав Павловић. Код Рајсвица су још радили и Милутин Гарашанин и Растислав Коруновић.¹⁶⁰

Поред запослених, у Заводу, тачније за Завод, радили су и волонтери, углавном полазници течајева за музеалце, о којима ће даље бити више речи, које је фактички водио Грбић. Штампa тога времена објавила је да ће полазницима курса бити омогућено да се усавршавају на терену, као и „да ће сви стручњаци доцније бити у вези са Заводом за

¹⁵⁵ Д. Павловић, н.д., 97–106.

¹⁵⁶ В. Стевановић, „Радивоје Љубинковић”, у: *Габријел Мије и истраживања старе српске архитектуре* (ур. Дубравка Прерадовић), (Београд: Галерија науке и технике САНУ, 2019), 102.

¹⁵⁷ ДАС, МП, Г-3, бр. I-1000-3000.

¹⁵⁸ ДАС, Г-3, Ф. 763.

¹⁵⁹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 259.

¹⁶⁰ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 95.

чување старина“.¹⁶¹ Један од њих био је и више пута поменути Доброслав Павловић, који је као полазник курса – архитекта радио и у Реферату за заштиту споменика и уметнине, и у Заводу, на теренским истраживањима, али и на каталогизовању винчанске збирке.¹⁶² У својим сећањима он наводи да су полазници праксу обављали радећи и у музејима. „Састављали смо спискове, вршили класификацију свих вредности до којих смо били у стању да допремо“.¹⁶³ Једна од активности у којој су Завод, а преко њега и полазници курса учествовали била су и ископавања на Калемегдану.¹⁶⁴

Створити инвентар и обновити најугроженије: делатност Централног завода за чување старина

Већ по оснивању Завода учињени су први кораци везани за израду пописа потенцијалне непокретне баштине, што је било у складу са *Уредбом о чувању старина* и представљало уобичајену делатност таквих институција, али и било у складу са поменутим зацртаним циљевима окупатора. Прво су формиран привремени спискови споменика културе, а први пописи преузети су од раније формираног Градског завода.¹⁶⁵ Ради даље евиденције упућен је посебан допис председницима општина у којима се налазе цркве брвнаре, да пружи о истима неопходне податке.¹⁶⁶

Како се наводи у једном од периодичних извештаја окупатора, услед ратних услова и опште немаштине, активност Завода била је сведена на израду инвентара непокретних културних добара и конзервацију и обнову објеката који су у најгорем стању.¹⁶⁷ Сећајући се рада Завода, Павловић је написао: „Јасно је да у ратним околностима нисмо ни били у могућности да обилазимо терен. Састављали смо спискове, вршили класификацију свих вредности до којих смо били у стању да допремо путем литературе, извештаја појединих сарадника, па донекле и путем веза са имаоцима и корисницима споменика, као и на основу раније стеченог сазнања. [...] Па ипак можемо слободно рећи да је и такав наш рад сабирао драгоцене податке.“¹⁶⁸ Тешко је због фрагментарних расположивих извора пружити податак колико је оваквих локалитета пријављено, али је познато да је само у јулу 1943.

¹⁶¹ Аноним, „Усавршавање стручњака за музеје“, *Ново време*, 30. децембар 1942.

¹⁶² А. Bandović, *Miodrag Grbić*, 163, 187.

¹⁶³ Д. Павловић, *н.д.*, 97-106.

¹⁶⁴ А. Бандовић, „Музејски курс и археологија током II светског рата“; *Isti, Miodrag Grbić*.

¹⁶⁵ ДАС, Г-3, Ф. 763.

¹⁶⁶ ДАС, Г-3, Ф. 763.

¹⁶⁷ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 157.

¹⁶⁸ Д. Павловић, *н.д.*, 97-106.

регистровано 480 објеката.¹⁶⁹ Узимајући чињеницу да је на почетку у Заводу радило троје људи, можемо да закључимо да су остварени знатни резултати у првој години постојања ове институције, мада не сме да се занемари и велика улога разних спољних сарадника, као и волонтера, полазника курса за музеалце.¹⁷⁰

Предузети су и кораци да се напишу позната и нова археолошка налазишта; прегледана су сва места истраживања на терену и дате сугестије у погледу даљих ископавања. У име Завода, као спољњи сарадник, Светозар Раичевић, кустос и референт за музеје и старине у Министарству просвете, обишао је округе: Моравски, Крушевачки, Краљевачки и Крагујевачки, у којима је трагао за „старим споменицима“.¹⁷¹ На територији западне Србије радио је Радивоје Љубинковић. Он је прегледао шабачку тврђаву и направио велики број скица. Завод је добио и извештај о угрожености манастира Троноша, куће Вука Караџића и манастира Сопоћани и Ђурђеви ступови и тражио од Министарства просвете и вера да реагује.¹⁷²

За прикупљање информација на терену, поред активности стручњака из самог Завода, било је неопходно да се развије широка мрежа спољних сарадника. У складу са Уредбом, подршку на пословима евиденције старина требало је да пруже музеји, што је био и један од додатних разлога за планирање музејске мреже, као и школе, у којима је Завод могао да овласти поверенике. Била је предвиђена и годишња конференција на којој би се састајали представници Завода, музеја и школских збирки. Надлежна министарства (грађевина и просвете и вера) обавештена су да просветним властима нареду да формирају спискове не само добара већ и људи који се баве уметношћу, археологијом, историјом и етнографијом. Школске и црквене власти слале су податке о црквама, манастирима, остацима градова, надгробним споменицима и сличним непокретним културним добрима са њихове територије.¹⁷³ Да би их на то додатно подстакао, а и да би информације биле потпуне и квалитетне, Централни завод за чување старина је локалним властима послао упитнике на основу којих би требало да се напишу непописане старине.¹⁷⁴

Из чланка објављеног у јесен 1943. сазнајемо и следеће: „Затражени су преко среских школских надзорника, а од поузданих и вредних наставника народних школа, извештаји о остацима старих градова, насеља, путева, богомоља (црквина), гробаља (римских, мађарских

¹⁶⁹ ДАС, Г-3, Ф. 766.

¹⁷⁰ ДАС, Г-3, Ф. 763.

¹⁷¹ Исто.

¹⁷² Исто.

¹⁷³ Аноним, „Заштита споменика наше прошлости“, *Српски народ*, 23. октобар 1943, 12.

¹⁷⁴ А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план*, 462.

и др.), рудокопа, могила, пећина, лековитих вода, распрострањености стена у месту (кречњак, серпентин, гранит), постоје ли какви рудници или мајдани, има ли руда које се не искоришћавају, окамењених биљака и животиња (фосила),¹⁷⁵ од каквог се материјала изграђују куће и остале споредне зграде и чиме су покривене, како народ у месту назива поједине зграде (тачан народни назив), да ли се обављају занати и који, као и имена оних који се у њима истичу. Преко окружног намесника затражен је од марљивих свештеника број фамилија у политичкој општини, колико има кућа (домаћинстава), гробаља, које се фамилије у њима сахрањују и коме је посвећена, постоје ли остаци неке старе богомоље или гробља итд. По пристизању материјала, односно обавештења, за време лепих дана одлазиће се на терен ради испитивања и проучавања, а по том ће се приступити сређивању и класифицирању за пролеће, када ће се рад знатно проширити образовањем екипа које ће на терену вршити ископине и преносити их у музеј.¹⁷⁶

Значајну улогу за рад Завода имале су и окружне и општинске власти које су биле у обавези да кроз извештаје информишу Завод о стању на њиховој територији.¹⁷⁷ Тако је само у једном од више дописа од стране начелства округа Јагодина послата информација да су са њихове територије од значаја, између осталог: стари турски мост, нова црква из 1899, у којој се налазио путир стар 300 до 400 година, стан Ђуре Јакшића, кућа у којој је рођен мајор Михаило Илић, печат краља Милутина, итд.¹⁷⁸

Поред пописивања непокретних културних добара широм Србије, на иницијативу Завода реализовано је и пописивање уметничких дела која су се налазила у Министарству просвете и вера. За ове потребе образована је трочлана комисија у саставу Иван Здравковић, Радивоје Љубинковић и Миодраг Бојановски.¹⁷⁹ Запослени и ангажовани у Заводу за чување старина радили су активно и на сређивању збирки Музеја кнеза Павла. У већини радило се о археолошким збиркама. У једном од извештаја Завода од новембра 1943. напомиње се да је сређен и изложен „материјал за Хумске Чуке код Ниша“.¹⁸⁰

Прављење пописа старина као потенцијалних културних добара је први корак ка проглашавању појединих од њих за заштићене споменике. Након готово годину дана од оснивања, у јавности је истицано да

¹⁷⁵ Што додатно указује и на ингеренције музеја на активностима заштите природне баштине.

¹⁷⁶ Аноним, „Оснивање музеја у Ужицу“. Конкретно се мисли на локалне музеје. О њиховом оснивању видети даље.

¹⁷⁷ ДАС, Г-3, Ф. 766.

¹⁷⁸ ДАС, Г-3, бр. I-1000-3000.

¹⁷⁹ ДАС, Г-3, Ф. 763.

¹⁸⁰ ДАС, Г-3, Ф. 773.

је Завод међу бројним пописаним споменицима регистровао 271 „које треба по Уредби ставити под заштиту државе“: 168 уметничких споменика, 44 етнографска и 59 историјских. Од свих власника или корисника пописаних споменика затражено је да у земљишне књиге упишу „својство непокретног заштићеног споменика као реални терет“.¹⁸¹

О својим одлукама Завод је обавештавао окружна начелства, која су те одлуке прослеђивала даље. Тако је Окружно начелство Краљевачког округа 13. новембра 1943. године упутило допис свим среским начелствима, као и свим средњим школама у округу, обавештавајући их да су на окружној територији на списак старина стављени, између осталих непокретних добара и споменици из Чачанског среза: манастири у Овчарско-кабларској клисури, као и цркве у Бресници, Гучи, Жевици и Трнави. Наглашено је да о заштићеним старинама мора „да се води најстрожи надзор и да се о њиховом стању обавештава Завод, који је једини надлежан да даје одобрења за њихово раскопавање, уништавање, преиначавање и рестаурисање“, као и да су предвиђене најстроже казне „за онога ко би без дозволе Завода вршио неке промене на заштићеном споменику прошлости или га уништавао“.¹⁸²

У наведеном допису било је наглашено да ће Завод израдити и „посебне спискове за археологију“, као и да ће допуњавати спискове заштићених сакралних објеката. Тако је у децембру 1943. Завод ставио под заштиту још 48 манастира са територије целе државе. Ова иницијатива није наишла на одобравање Српске православне цркве. Председник Светог архијерејског синода митрополит Јосиф обратио се председнику владе Милану Недићу и изразио незадовољство оваквим поступцима власти. Суштина проблема из визуре цркве била је та што се на овај начин нарушава аутономија цркве и канонских прописа. Као главни аргумент митрополит је истакао чињеницу да црква има сопствене прописе и капацитете за заштиту културних споменика, али и да приликом доношења Уредбе о чувању старина СПЦ није уопште консултована. Читав допис био је прилично оштро интониран. Митрополит Јосиф је упозоравао да овакви поступци представљају узурпацију и ремете однос између државе и цркве.

На оштар допис митрополита крајње помирљиво је одговорио министар просвете Велибор Јонић. Он је истакао да је био неопходан један законски акт који би осигурао плански рад на пољу заштите, да Уредба не угрожава самосталност и имовину СПЦ и да је неопходан заједнички рад. Министар није одступио у погледу ингеренција Завода за чување старина, и указао је црквеним великодостојницима да

¹⁸¹ М. М., „Законом заштићен 271 споменик српске историје“, *Ново Време*, 15. октобар 1943, 3.

¹⁸² Историјски архив Чачак, Варије, К1/12; према: Зоран Маринковић, „Заштита старина у ратно доба“. *Врело* бр. 18 (1996), 99–101.

СПЦ задржава своје право да рестаурира споменике, али уз претходно усаглашавање и дозволу ове институције.¹⁸³

Уз организовање широког спектра активности које су спровођене у сврху пописивања и проглашавања културних добара, Завод је, колико су то ратни услови омогућавали, спроводио и низ других послова, од припрема елабората за заштиту конкретних објеката, до организације грађевинских и конзерваторских радова. Формирана је и комисија која је имала за циљ да води поступак обнове манастира Раваница, Манасија и Љубостиња. У њој су били др Александар Дероко, Иван Здравковић и Радивоје Љубинковић.¹⁸⁴

Разрушена Жича 1941. године
(Приватна колекција)

Током устанка 1941. манастир Жича представљао је један од објеката непокретног културног добра који је претрпео највећа оштећења. Снаге окупатора су топовским гранатама и бомбардовањем из ваздуха нанеле огромна оштећења на самој цркви и порушила велики број објеката у оквиру манастира.¹⁸⁵ Постојала је реална претња да ће

¹⁸³ Државни архив Србије (даље ДАС), Г-3, ф. 771, IV бр. 8137.

¹⁸⁴ ДАС, Г-3, Ф. 763.

¹⁸⁵ Милка Чанак Медић и други, *Манастир Жича*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика, 2019), 458.

фреске старе неколико векова бити уништене, услед кише и влаге. Обнова је била један од приоритета реферата мајора Рајсвица и Завода за чување старина. У августу 1942. архитекта Александар Дероко написао је предлог за техничке радове обнове манастира Жиче, који је даље прослеђен Архитектонском одсеку Министарства грађевина и СПЦ. Пројекат обнове припремио је Момир Коруновић. Овај архитекта је водио и радове. Обновљено је само најосновније, део порушеног параклиса, део северног зида и део оштећеног крова спољне припрате. Ово представља највећи посао који је Централни завод за чување старина спровео током окупације у погледу обнове и конзервације.¹⁸⁶

Новине тога времена писале су да је одобрен предлог Архитектонског одсека за обнову Љубостиње, Манасије и Раванице, али у архивској грађи проналазимо да је у септембру 1942. Министарство грађевина известило да пројекат још није реализован, јер „нема одобреног кредита“ али и да претходно мора да буде одобрен и од Завод за чување старина.¹⁸⁷

Археолошка ископавања на Калемегдану 1942. године
(А. Bandović, Miodrag Grbić)

¹⁸⁶ Александар Кадиевић, „Рад архитекте Момира Коруновић у заштити споменика културе“, *Гласник друштва конзерватора Србије*, (1992), 184, 185.

¹⁸⁷ ДАС, Г-3, Ф. 763. Аноним, „Белешке одељења за високо образовање и народну културу“. ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 30, 1-423, 121.

Између осталих, Заводу је на одобрење стигао и елаборат за заштиту Београдске тврђаве, који је радио архитекта Растислав Коруновић. Њему је по завршеном послу у децембру 1942. Министарство просвете и вера исплатило хонорар од 3000 динара. У исто време Димитрију Кириловићу исплаћено је 8000 динара за израду упутстава за конзерваторске радове према Уредби о чувању старина.¹⁸⁸ Ове активности су реализоване у складу са посебним планом донетим за очување београдске тврђаве, које би се спровеле уз тесну сарадњу са институцијама из Немачке, пре свега са Немачким археолошким институтом, који је фактички био носилац послова реализованих преко Централног завода, а што је разумљиво с обзиром на велико интересовање окупатора за ову тврђаву.¹⁸⁹ Издата је и сагласност Општини града Београда за обнову Сахат-куле на Калемегдану.¹⁹⁰

Сређивање Доњег града на Калемегдану
(Интернет)

Службеници и сарадници Завода учествовали су и на припремама обнове Смедеревске тврђаве, тешко оштећене у експлозији у јуну 1941.¹⁹¹ Годину дана касније образована је комисија задужена за обнову Старе цркве у овом граду. Њу су чинили Александар Дероко, Драгутин Којић, Миша Радовановић, Ђорђе Радојчић и Ђорђе Мано-

¹⁸⁸ ДАС, МП, Г-3, II, 1942, Ф. 39, 1-291, 131.

¹⁸⁹ A. Bandović, *Miodrag Grbić*.

¹⁹⁰ ДАС, Г-3, Ф. 763.

¹⁹¹ Исто.

Зиси.¹⁹² Завод је и реаговао у случају да одређене организације нису желеле да сарађују. Упозорио је Одбор за прикупљање и чување старина при окружном начелству у Крагујевцу на Закон о чувању старина и позвао га на сарадњу.¹⁹³

Поручене зидине Смедеревске тврђаве након експлозије 1941. године
(Интернет)

Водило се рачуна не само о споменицима са територије окупиране Србије, већ и са територије суседних земаља. У овом погледу посебна пажња посвећена је црквеним објектима у НДХ, који су били најугроженији.¹⁹⁴ Паралелно са реперкусијама против српског становништва, режим Независне Државе Хрватске је организовано и систематски уништавао културну баштину српског народа. Највише се на удару нашла имовина Српске православне цркве.

Београдске власти су долазиле до информација о томе углавном преко свештенства. По овом питању др Грбић је још пре формирања Завода, у новембру 1941. предложио да се успостави лична веза са властима у Загребу и њиховим „министарствима вањских послова и богоштовља“, верујући да би ове инстанце могле да „нареду своје Заводу за чување старина, да узме под заштиту све српске црквене старине у Хрватској“. Апеловао је да целокупну иницијативу подрже немачке

¹⁹² ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 20, 1-304, 112.

¹⁹³ ДАС, Г-3, Ф. 763.

¹⁹⁴ Исто.

окупационе власти које би у НДХ заједно са њим послале и свога референта за старине. Ова идеја била је актуелна и почетком 1942. Према једном допису Министарства просвете, Грегор Чермошник, словеначки историчар који је пре рата радио у Сарајеву и Скопљу, а тада боравио у Србији, овлашћен је да путује у НДХ „ради споразума о заштити наших архива и старина“.¹⁹⁵

Према свему судећи, ове иницијативе нису остале потпуно безуспешне. Након немачког посредовања и великог залагања мајора Рајсвица, у априлу 1942. из фрушкогорских манастира пренете су мошти цара Уроша, кнеза Лазара и деспота Стефана Штиљановића. Овај догађај детаљно је анализиран у домаћој историографији, те се на овом месту нећемо упуштати у опширнији опис. Мошти су уз поворку и дочек грађана транспортоване у Београд. Влада Милана Недића је пропагандно-идеолошки инструментализовала овај догађај у циљу сопствене промоције.¹⁹⁶

Из наведених примера можда би могла да се стекне погрешна слику о Заводу као независној колаборационистичкој институцији. Као и у другим сегментима, интерес окупатора долазио је на прво место. Уколико је одређено културно добро било од интереса за немачку оружану силу или је представљало препреку у реализацији његових планова, Заводу су руке биле везане. Један од примера је планирање и извођење радова на делу пруге између Главне железничке и Дунав станице у Београду. Предвиђена траса је делом пролазила кроз бедеме Калемегданске тврђаве. Радове је изводила немачка грађевинска организација Тодт. Узалуд је Централни завод за чување старина апеловао да се ово не чини. Вишевековне зидине пале су под интересима Трећег рајха. Пре рушења службеници Завода извршили су фотографисање.¹⁹⁷

Било је и личних злоупотреба носиоца окупационог апарата. Један од примера је куповина илирског шлема од стране првог човека Управног штаба Харалда Турнера 5. маја 1942. Продавац је био истакнути писац и водећи пропагандиста колаборационистичког апарата Станислав Краков. За овај шлем била је заинтересована и организација Аненербе. У Турнерову корист, који му је био надређени, пресудио је мајор Рајсвиц који се питао као последња инстанца. Нико од учесника у трговини није се ни осврнуо на одредбе *Уредбе о чувању старина* која је донета непосредно пре ове трговине; од Завода је формално добијена потврда за продају.¹⁹⁸

¹⁹⁵ ДАС, Г-3, Ф. 75, 48-9-41.

¹⁹⁶ Више о овом догађају у: Александар Стојановић, „Радослав Грујић о преносу моштију српских светитеља априла 1942. године из НДХ у окупирану Србију“, *Токови историје*, бр. 1, (2012), 69–86.

¹⁹⁷ ДАС, Г-3, Ф. 769.

¹⁹⁸ A. Rot, *n.d.*, 136.

Војни интереси били су примарни посебно у каснијој фази рата, када се фронт полако приближавао окупираној Србији, а окупатор припремао за одбрану својих положаја. Калемегданска тврђава била је због близине самог центра града, али и доброг стратешког положаја примамљива за смештај немачке окупационе силе. Колаборационистичке власти нису на овакве немачке циљеве гледале са одобравањем. О томе сведочи допис министра просвете Велибора Јонића из друге половине 1943. у којем истиче да је добио сазнања да ће се војне јединице уселити у Доњи град, конкретно у капију и магацин принца Еугена Савојског, једине барокне грађевине у граду и моли да се не усељавају, јер би угрозиле стари изглед. Ово није био изолован случај. Почетком 1944. једна војна јединица уселила се и живела у најрепрезентативнијем сачуваном примеру грађанске архитектуре прве половине 19. века, у Конаку кнегиње Љубице. У марту ова јединица је напустила Конак, што је мотивисало министра Јонића да пише окупационим власти и замоли да се нико више не усељава,¹⁹⁹ после чега је Конак додељен Заводу.²⁰⁰

„Стварање музејског подмлатка“: примање волонтера и музеолошки курсеви

Успех обнављања рада музеја, оснивања нових и реализације других планираних послова зависио је од постојања адекватних кадрова којих у Србији није било у довољном броју за квалитетан и обиман рад зацртан плановима мајора Рајсвица. Малобројни стручњаци били су ангажовани у београдским музејима, али их је и ту било недовољно. Сходно потребама Немци су, као што ћемо даље видети, привремено ангажовали своје искусне музеалце за утврђивања стања у музејима који су им били битни, попут музеја у Нишу, Вршцу и др.

Први корак за решавање проблема недостатка баштинских стручњака Министарство просвете је настојало да реши кроз пријем волонтера. У фебруару 1942. донета је *Уредба о пријему волонтера*. Кандидати су морали да имају диплому или буду студенти археологије, историје уметности, етнографије и природњачких струка. Овај последњи елемент додатно указује на повезаност активности заштите културне и природне баштине, а директно је усмерен ка потребама Музеја српске земље. Број волонтера није смео да буде већи од „двоструког броја стручног особља“. Максимално волонтирање могло је да буде на период од две године,²⁰¹ а потврду да су волонтирали добијали су они који су „истрајали најмање годину дана у оваквој служби“.

¹⁹⁹ ДАС, Г-3, ф. 778, бр. 1416.

²⁰⁰ Видети раније.

²⁰¹ Мада је у пракси волонтирање могло да траје и дуже. Видећемо да је Дејан Медковић волонтирао дуже од три године.

Први конкурс за пријем волонтера у установе културе у Београду објављен је у *Службеним новинама* 13. фебруара 1942.²⁰² На основу њега у Музеј кнеза Павла 18. марта распоређени су студенти археологије Мирослава Марковића и Милутин Гарашанин и историје уметности Дарко Богосављевић и Дејан Медаковић. У Етнографском музеју почео је да рада дипломирани архитекта Доброслав Павловић, кога, као што смо видели касније, срећемо и у Заводу за чување старина, али и у реферату мајора Рајсвица. Пријем волонтера одобрен је и другим музејима, међу којима и Војном.²⁰³ Музејима је наређено да у новинама објаве колико имају још празних места за волонтере.²⁰⁴ Покретање волонтерске праксе имало је и другу страну приче. Током већег дела окупације Универзитет у Београду није радио, а примањем дела студената пружала им се прилика да стичу практична знања, а делом и теоријска. Са друге стране установе су добијале бесплатан рад младих посвећених појединаца.

Наредни корак за обезбеђивање стручног кадра била је организација курсева за музеалце о којима су медији тога времена опширно извештавали.²⁰⁵ Доскора у историографији и херитологији релативно непознату тематику ових курсева детаљно је обрадио колега Александар Бандовић.²⁰⁶ Он указује на то да је „течајеве“ покренуо Миодраг Грбић; организовани су при Музеју кнеза Павла, касније на Коларцу, а трајали су два семестра.²⁰⁷ Слушаоци су били подељени на редовне, ванредне и љубитеље, од којих су последњи могли да слушају предавања, али не и да полагају колоквијуме и испите. Први течај почео је са радом 1. априла 1942. године, а уводно предавање под називом „О музејима“ одржао је Милан Кашанин, директор Музеја кнеза Павла.

Полазници курса слушали су предавања која су држали кустоси Миодраг Грбић, Милан Кашанин, Ђорђе Мано-Зиси и др., као и музејски архитекта – конзерватор Иван Здравковић. Грбић је држао предавања о праисторијској археологији, аерофотографији, палеолиту и неолиту, а Мано-Зиси о средњовековној археологији и историји уметности. Заједно са Кашанином, Мано-Зиси и Грбић држали су курсеве о музеологији.

²⁰² *Службене новине*, 13. фебруар 1942, бр. 13, 7.

²⁰³ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 4, 1-227, 97.

²⁰⁴ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 3, 1-121, 9

²⁰⁵ Милош Марковић, „Млади музејци настављају са радом: Други семестар течаја за оспособљавање музејских стручњака отпочео 1. априла“, *Ново време*, 8. април 1943, 4; Аноним, „Успех музеолошког течаја: Spreмање кадра нашег музеолошког подмлатка“, *Обнова*, 8. фебруар 1944, 4.

²⁰⁶ Александар Бандовић, „Научне мреже Миодрага Грбића и њихов утицај на српску археологију“, *Етноантрополошки проблеми*, бр. 5, (2016); Исти, „Музејски курс и археологија током“; Исти, „Miodrag Grbić“.

²⁰⁷ Слични курсеве били су предвиђени и за архивску делатност. Аноним, „Белешке: Одељење за високо образовање и народну културу“, *Просветни гласник*, 5. мај 1943, 217.

Као предавачи учествовали су и други стручњаци. Учесници курса су учествовали и на истраживањима у Винчи и Калемегдану, а како смо истакли, радили су и на каталогизацији материјала за потребе Централног завода за чување старина.²⁰⁸ Након окончања курса полазници су добијали сведочанство као доказ на коме је било написано шта су све положили од предмета и са којом оценом, као и просек.²⁰⁹

Предавачи и полазници музејског курса испред Музеја кнеза Павла
1942. године (А. Бандовић, *Miodrag Grbić*)

Једни од првих полазника курса били су они који су већ започели волонтирање, а потом су се волонтерски ангажовали и други курсисти, како по музејима, тако и на пословима које је организовао Завод за чување старина. Осврт на учинак једне групе волонтера који су завршили музејски течај дао је у септембру 1943. године директор Завода: „Захваљујући музејском течају, који су посећивали, показали су се као спремни, добри, истрајни и пожртвовани сарадници. У времену које нас је затекло без довољно квалификованих археолога, историчара уметности и етнографа, они су за ове две године не само радили већ и урадили неколико важних послова под вођством старијих.“²¹⁰

²⁰⁸ А. Бандовић, „Музејски курс и археологија“.

²⁰⁹ ДАС, Г-3, Ф. 767.

²¹⁰ ДАС, Г-3, Ф. 769.

Одржана су два курса: 1942/43 и 1943/1944. Према извештају Музеја кнеза Павла везаном за курс 1942/43, предавања су почела 1. априла 1942, а завршила се 21. августа 1943. године. Одржано је 129 предавања на 258 часова и 27 семинарских вежби са 54 часа. Полазници су ишли и на студијска путовања, а појединци су учествовали и на археолошким ископавањима. На пола курса направљена је и селекција и крајем 1942. издвојено је осам најбољих полазника, који су постали део Централног завода за чување старина.²¹¹ Завршни испити одржани су од 14. до 21. августа 1943. Од 62 слушаоца курса, на колоквијуму је учествовало 24, а на завршним испитима 23 кандидата. Сви су са успехом завршили курс са различитим оценама и добили сертификат Министарства просвете и вера, којим је потврђено да су спремни за рад у музејима. Наредни курс је требало да почне паралелно са предавањима на Универзитету, који је обновио рад.²¹²

Организацији и реализацији курсева посебну пажњу су посветили и представници окупационог режима. Према једном извештају немачке провенијенције делимично је описан и други курс из 1943/44. године. Музеологију су предавали Дробњаковић, Мано-Зиси, Здравковић и Глишић. Предавања су одржавана свакодневно и трајала су два сата. Први семестар завршен је 31. јануара 1944, током ког су одржани и семестрални испити. Од 185 слушалаца, 118 кандидата се пријавило на семестрални испит, 90 кандидата положило је испит са одличним успехом. Било је планирано да се курс оконча у септембру, а да наредни почне у октобру.²¹³

У новинским извештајима било је наглашено да је идеја за покретање курсева настала „по указаној потреби, а ради стварања музејског подмлатка“ не само за државне већ и за локалне музеје. Поред течајева који су са успехом реализовани у Београду, из документа *Стање и задаци наше археологије* види се да су били планирани и слични краћи, „летњи“ курсеви који би се организовали и „за наставнике у унутрашњости“.²¹⁴ О тим другим курсевима нема додатних сазнања, али се отвара питање за кога су они били намењени, када је, како смо већ видели, „музеја у унутрашњости“ било веома мало?! Одговор на то ће уследити.

Кроз курсеве је прошло више од стотину младих, али и средовечних грађана, од којих су многи касније оставили великог трага у српској науци попут Дејана Медаковића, Милутина и Драге Гарашанин, Катарине Амброзић и др. Многи полазници курса, као и неки од предавача после рата су постали водећи музејски стручњаци, ангажујући се и у

²¹¹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 150.

²¹² Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 88.

²¹³ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 83.

²¹⁴ Документ у: АЈ, 110-551-639, 640; публикуван у: А. Стојановић, *Српски цивилизни/културни план*, 459–463. Документ је настао 25. јануара 1943. године и није потписан, а по свему судећи његов аутор је Миодраг Грбић.

раду музеја и послератног Завода за заштиту споменика културе, попут архитекте Ивана Здравковића, који је радио и за ратни Завод за чување старина. Један од студената са музејског курса који је наставио студије у Бечу био је Владимир Милојчић. Он је као припадник Српског добровољачког корпуса (СДК) од Недићеве владе добио стипендију за студије у Немачкој, где је после рата је остварио завидну каријеру.²¹⁵ Полазник курса био је и тада млади архитекта, а касније еминентни конзерватор, више пута помињани Доброслав Павловић.²¹⁶

Spiritus movens – Миодраг Грбић

Као што је већ наглашено, један од најистакнутијих предавача на курсевима био је први управник централног завода за чување старина кустос археолог Миодраг Грбић, који је по свему судећи био водећи експонирани стручњак за баштинске делатности у то време и директно или индиректно, заједно са Фон Рајсвицом, стајао је иза већине описаних активности, као и активности о којима ће даље бити више речи.

Миодраг Грбић (1901–1969) детињство и школске године провео је у родним Сремским Карловцима. Студије археологије је започео 1920. године на Карловом универзитету у Прагу, а праксу је похађао у прашком Народном музеју, учествујући на различитим ископавањима, а био је и на студијском путовању у Бечу. У Прагу је дипломирао и докторирао с тезом везаном за праисторију, за бронзано доба.²¹⁷

На почетку радне каријере 1926. године Грбић је био разапет између хонорарног ангажмана у Народном музеју у Београду, краткотрајног рада у Археолошком музеју у Скопљу, и посла асистента на Филозофском факултету Универзитета у Београду, на Катедри за историју уметности, којој је тада била придружена археологија. Потом се усталио у Народном музеју, где се активно, теренски и теоретски, бавио превасходно праисторијом, мада се ангажовао и на ископавању античких локалитета. Поред тога, био је и секретар Друштва љубитеља старина.

²¹⁵ Милојчић је био Србин, родом из Загреба, одакле је 1941. избегао у Србију. У хрватским енциклопедијама за њега пише да је „немачки археолог хрватског порекла“. „Milojčić Vladimir“. Hrvatska enciklopedija: www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40929. Приступ: 3. 2. 2023.

²¹⁶ Д. Павловић, *н.д.*, 97–106.

²¹⁷ Личност и дело археолога Миодрага Грбића дуго су били непознати, не само широј већ и делу стручне публике, са изузетком археолога. Да тако не остане, прва се потрудила Дивна Гачић, која је 2005. године приредила изложбу *Миодраг Грбић: живот и дело*, а потом је велики допринос дао колега Александар Бандовић израдом докторске дисертација *Миодраг Грбић и настанак културно-историјске археологије у Србији*, као и објављивањем неколицине чланака. Дивна Гачић, *Миодраг Грбић : живот и дело*, (Сремски Карловци: Завичајна збирка Сремски Карловци, 2005); А Vandović, *Miodrag Grbić*; Исти, „Научне мреже Миодрага Грбића“; Александар Бандовић, „Музејски курс и археологија током II светског рата у Београду“, *Етноантрополошки проблеми*, бр. 9 (2014), 625–645.

Др Миодраг Грбић
(Интернет)

Као археолог, Грбић је истраживао на различитим локалитетима, али је највећу пажњу поклањао неолитским културама из Плочника и Старчева. Поред тога, био је активан и на ископавањима у Македонији, у Охриду, где је упознао младог доктора филозофије из Немачке Јохана Алберхта фон Рајсвица, послатог испред немачког Археолошког института, са којим је Народни музеј почетком тридесетих година успоставио сарадњу. Захваљујући тој сарадњи Грбић је постао и дописни члан Немачког археолошког друштва, као и Југословенско-немачког друштва, мада је био члан и Англоамеричко-југословенског клуба и Југословенско-чехословачке лиге.

У време музејске фузије и стварања Музеја кнеза Павла, у простору старог двора Грбић

припрема концепт археолошког дела поставке. Али по реализацији фузије уметнички сегмент музеја добија на значају, а рад на археолошким истраживањима, нарочито праисторије, нагло је спласнуо. Осећајући се скрајнут, Грбић је даље тежиште истраживања пренео на античке локалитете у Македонији, а као секретар Друштва љубитеља старина и ка настојањима да се поправи стање баштинске делатности, залажући се за опсежне правне и институционалне реформе. Сплетом околности Грбићев рад је до пуног изражаја дошао током окупационих година, када му се пружа прилика да се истраживачки додатно активира, али и да искаже своје организационе и планерске способности.

Истакли смо да се мајор Рајсвиц ослањао у великој мери на домаће стручњаке. Грбић је био његов најприснији сарадник, посебно у почетном периоду окупације. Већ током првих дана Рајсвицовог боравка у Београду двојца колега и старих познаника састала се и ускладила план од 21 тачке. Остаје непознаница шта је овај план обухватао, али можемо да претпоставимо да је био у оквирима генералних циљева Реферата за заштиту споменика и уметничких вредности.²¹⁸ Од тада ствари су се по Грбића мењале муњевито. Одмах након ових разговора

²¹⁸ A. Rot, *n.d.*, 111.

Грбић је напустио музеј. Постављен је на позицију референта за музеје и старине Министарства просвете и вера, које је било задужено и за културу, а тиме, сходно тадашњој пракси, био је главни чиновник владе и за покретну и за непокретну баштину; важио је и за човека од поверења утицајног помоћника министра Владимира Велмар-Јанковића. Тада је именован и за представника Министарства у Рајсфицовой служби, за коју већ од јесени почиње да реализује заштитна ископавања на Калемегдану. Уз то, постављен је и за директора Градског музеја, а нешто касније и новооснованог Музеја Винче.²¹⁹

Убрзо по преласку у Министарство Грбић је покренуо прве кораке да се у окупираној Србији оснују локални музеји, уз пуну Рајсвицову подршку, вероватно и на његову иницијативу. Како је већ наглашено, то је и био један од Рајсвицових примарних задатака. На те кораке указује помињани пример из Чачка, у који је 19. септембра 1941. године упућен допис са препоруком за оснивање музеја, уз напомену да ће варош посетити повереник Министарства задужен за музеје. Избијање распламсавање устанка 1941. спречило је ове активности.²²⁰

Обављајући функцију у Министарству, Грбић преузима и додатно задужење – организовање и руковођење опсежним радовима које је Немачки археолошки институт спроводио на Калемегдану. Ти радови су реализовани са великим медијским публицитетом. Активно је учествовао и у припреми уредби о чувању старина, а узео је и учешће у изради Српског цивилног/културног плана, између осталог и као аутор документа *Стање и задаци наше археологије*.

Током пролећа 1942. године, после доношења друге Уредбе о чувању старина, др Грбић је постао управник новооснованог Централног завода за чување старина, а био је и један од предавача на новопокренутом течају за музеалце, по свему судећи водећи. Дејан Медковић, као полазник курса, наводи да је управо др Грбић „душа“ курса, те да је „посао предавача радио пасионирано и са необјашњивим полетом“. И Милутин Гарашанин, такође један од полазника, експлицитно је подвукао значајну улогу коју је Грбић имао у његовој професионалној каријери. Такав однос, уз Рајсвицову препоруку, вероватно му је отворио врата да буде постављен за ванредног професора праисторије и археологије на Филозофском факултету реформисаног и поново отвореног Београдског универзитета.²²¹

У међувремену, током 1942. и дела 1943. године, уочавају се нове, овај пут темељније осмишљене активности усмерене ка оснивању

²¹⁹ Исто; Милош Марковић, „Винчански музеј у Београду је најбогатији на Балкану“, *Ново време*, 6. јун 1943: 5; Аноним, „Музеј праисторијске Винче“, *Коло*, 19. јун 1943; Музеј града Београда: „О Нама“: <http://www.mgb.org.rs/about/>; приступ: 22.11.2023.

²²⁰ М. Тимотијевић, „Оснивање музеја у Чачку“; Исти, „Дуг пут оснивања Музеја у Чачку“.

²²¹ А. Bandović, *Miodrag Grbić*.

музеја по Србији. Њих је оперативно спроводио Грбићев наследник на функцији у Министарству, али можемо да претпоставимо да је као управник Централног завода за чување старина Грбић стајао иза њих, опет уз Рајсвицову подршку.

Тако је Грбић за веома кратко време на своја плећа натоварио велике обавезе, а тиме и велику одговорност. Неопходно је да се поново нагласи да је непосредно пред рат Грбић био незадовољан тиме што је по отварању Музеја кнеза Павла археолошка струка скрајнута са главног правца музејских активности. Вероватно је то незадовољство могло бити појачано и чињеницом да је као предратни секретар Друштва љубитеља старина био и активни сведок безуспешних настојања да се донесе закон који би уредио питања везана за музеје и заштиту старина, регулишући и друга значајна питања, од пропадања споменика и локалитета, дивљих археолошких ископавања и препродаје налаза, преко организације музеја, до статуса музејских радника. Нагомилано незадовољство, познавање проблема, жеља да се стање промени, почетна енергија да се са проблемима ухвати у коштац, довели су до поменуте кумулације активног деловања у различитим правцима у оквирима баштинске делатности.

Како је једном приликом Грбић уверавао Дејана Медаковића, код сеоског становништва је цветала дивља археологија, а од Завода, у чијем оснивању је учествовао, и на чијем челу се нашао, очекивало се да направи ред „у том нашем хаосу“. Његов млађи колега је покушавао да га увери да би овакво залагање могло да проузрокује реперкусије по ослобођењу, али Грбић је сматрао да је то кукавички став и истицао пример председника колаборационистичке владе Милана Недића који се према његовом мишљењу свесно жртвовао.²²²

Велика активност на више фронтова допринела је да Грбић брзо и „сагори“. По свему судећи, преморен и депримиран, почео је да се повлачи и обавезе које је носио препушта другима. Када је у фебруару 1944. године започео нови семестар другог курса за музеалце, њиме је руководио Ђорђе Мано-Зиси, који је од Министарства тражио секретара, јер због броја уписаних (185) није могао да ради све сам.²²³

После савезничког бомбардовања Београда у пролеће 1944. године већ депримираног и премореног Грбића надвладао је страх. Напустио је Београд и последњих шест месеци рата провео у Пиносави, селу поред Београда где је била смештена Национална служба за прихват ратом угрожених Срба, чији је тадашњи управник био Грбићев зет Милорад Марчетић. Како сам пише, тамо је провео шест месеци „нервно сломљен“. Могли бисмо да претпоставимо, али не и да тврдимо, да је Грбић донекле био разочаран и зато што се неке битне активности које

²²² Дејан Медаковић, *Ефемерис: хроника једне породице*, (Београд: Нолит 1990), 533-534.

²²³ ДАС, Г-3, IV, 1943, 501-1000, 777, 778.

су биле замишљене, а у које је он улагао велико знање и енергију, нису одвијале како је планирано, или су потпуно заустављене. Припремљена *Уредба о музејима* није усвојена, а од половине 1943. године се не уочавају ни даље активности на успостављању амбициозно најављене музејске мреже. Пошто се осамио у Пиносави и није јављао на посао, Грбић је добио отказ, а на место директора Завода постављен је Ђорђе Мано-Зиси. Вероватно је већ тада отпуштен и са факултета, пошто његовог имена нема међу отпуштенима по ослобођењу.²²⁴

После ослобођења Грбић се са породицом вратио у Београд. Иако претходно веома активан у друштвеном животу окупиране државе, он није био политички ангажован. У аутобиографији је нагласио да је био потпуно незаинтересован за политику. Дајући му препоруке за професорски ангажман мајор Рајсвиц је истакао његово национално опредељење и сарадњу коју остварују, али је нагласио да Грбић „не припада националсоцијалистички оријентисаним Србима“. По свему судећи, захваљујући овоме, Грбић није постао жртва револуционарног терора који је уследио. Јесте ухапшен, саслушаван, држан неколико недеља у притвору и ислеђиван под оптужбом „повреде српске националне части“, па и „помагања немачког ратног напора кроз привредну сарадњу“, али не и кажњен. Пуштен је, али је ипак неко време био без посла, боравећи код оца у Карловцима, где се бавио виноградарством. Потом је накратко био ангажован у органима за културу покрајинских власти Војводине, а од 1948. године је поново радио као кустос, али сада у новооснованом Музеју Војводине. Касније, из музеја прелази у новоформирану Археолошки институту, где је радио до своје изненадне смрти 1969. године. Као спољни сарадник учествовао је и у припреми поставки више других музеја у Србији.²²⁵

²²⁴ А. Bandović, *Miodrag Grbić*.

²²⁵ Између осталих и музеја у Нишу: Историјат музеја: <https://narodnimuzejniz.rs/omuzeju/istorijat-muzeja/>, приступ 23.08.2023.

МУЗЕЈИ ПРЕСТОНИЦЕ

По окончању Априлског рата и с почетком окупације, почетан страх и општи хаос заустављени су настојањима да се у окупирану Србију врати редовни цивилни живот. Полако су се запослени враћали на посао. Први дани на послу протицали су у сређивању радних просторија како би се створили услови за уобичајене активности институција, рачунајући и музеје који су настојали да обнове рад.²²⁶

Обнављање и интензивирање културног живота у урбаним местима било је у директној корелацији са једним од стубова немачке окупационе политике на територији Војног заповедника за Србију. Пружање грађанима алтернативног културно-забавног садржаја који би одагнао бригу и барем мало олакшао суморни живот било је у директној спрези са напорима окупатора да спроведе и осигура пасивизацију окупиране територије. Ово је било од посебне важности у Београду, граду чија је важност за Трећи рајх превазилазила оквире окупираног простора. О овоме сведоче иницијативе да се културне установе које су оштећене током априлског бомбардовања 1941. што пре врате у функцију. Поједине, попут Народне библиотеке су биле неповратно уништене, док су неке друге, уз мањи или већи труд, могле да се приведу основној намени.

Сходно зацртаној баштинској политици окупатор и колаборационистички апарат су прво уложили труд на обнову старих, а потом и на оснивање нових музеја. Према новинским вестима, у Београду је пред Априлски рат било тринаест музеја, рачунајући и музејске збирке. На почетку окупације, услед бомбардовања, потом несигурности, али и узурпирања зграда од стране окупатора, велики број музеја није радио,²²⁷ мада, како наводи историчар Дејан Зец, у првим новинским извештајима наглашавано је да београдски музеји нису претрпели већа оштећења (сиц!) и да ће врло брзо отворити своја врата за посетиоце.²²⁸ Било је важно умирити јавност и створити привид нормалног живота, упркос окупацији.

За разлику од поменуте новинске вести, према немачким извештајима, на територији Србије постојало је деветнаест музеја: четрнаест у Београду, један више него што наводе медији, три у Банату и два у

²²⁶ ДАС, Г-3, Ф. 136.

²²⁷ Аноним, „Етнографски музеј”, *Коло*, 31. јул 1943, 4.

²²⁸ Дејан Зец, *Свакодневни живот у окупираном Београду (1941–1944)*, Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, одељење за историју, 2019, 301.

унутрашњости Србије.²²⁹ У Београду су постојали Музеј кнеза Павла, Етнографски музеј, Музеј српске земље, Војни музеј, Музеј града Београда, Музеј Српске цркве, Музеј краља Петра I Карађорђевића, Музеј руске емиграције, Музеј шумарства и лова, Винчанска збирка Филозофског факултета, Збирка слика Старог краљевског двора, две краљевске палате на Дедињу са својим збиркама и универзитетска збирка Јована Јоце Вујића.²³⁰

Даља анализа наслова и садржаја разноврсних чланака из различитих новина које су излазиле током окупације 1941–1944. године указује на значајно обраћање пажње обнови рада београдских музеја.²³¹ Генерално то потврђује и пажљива анализа архивске грађе. Према савременом стручном приступу, од тада постојећих, музеји првога реда, на врху музејске пирамиде били би Музеј кнеза Павла, Етнографски музеј и Музеј српске земље.

„Скуп непролазних вредности и богатства“: Музеј кнеза Павла

Као што је већ наглашено, 1844. године основан је *Музеум сербски*, који је нешто касније преименованог у *Народни музеј*. После Првог светског рата, од 1929, у духу интегралног југословенства, музеј је преименован у *Хисторијско-уметнички музеј*, а потом, 1935. године спојен је са *Музејом савремене уметности* основаним 1923. и лоцираним у згради Конака кнегиње Љубице. Нова институција понела је име *Музеј кнеза Павла*. Смештена је у репрезентативном здању Новог двора. На чело музеја постављен је дотадашњи директор музеја Савремене уметности Милан Кашанин, један од тада најцењенијих историчара уметности и човек који ће уз оснивача бити најзаслужнији за полет овог музеја.²³²

²²⁹ Музеји у Нишу и Неготину. Пре рата основани Вуков музеј у Тршићу се током окупације не помиње као музеј, али, како смо видели у извештајима Завода за чување старина за западну Србију, помиње се кућа Вука Караџића, која се налази у лошем стању. ДАС, Г-3, Ф. 763.

²³⁰ Bundesarchiv Fraiburg, RW 40/229, 152.

²³¹ Милан Поповић, „Београдски музеји требало би ускоро да отворе своја врата”, *Ново време*, 8, 9. и 10. јун 1941, 5; Аноним, „Државни саветник г. др. Турнер посетио је јуче Музеј кнеза Павла: Музеј је поново отворен”, *Обнова*, 10. септембар 1941, 5; Драгомир Вучковић, „Етнографски музеј биће поново отворен: Изложба модела сеоских кућа од најстаријих времена до данас”, *Ново време*, 29. август 1942, 5; Ратко Парезанин, „Етнографски музеј биће поново уређен: Министарство просвете уступило је музеју своју зграду у Балканској улици”, *Обнова*, 18. фебруар 1942, 6.

²³² Милан Кашанин (Бели Манастир 1895 – Београд 1981) завршио је романистику и славистику у Будимпешти. Дипломирао је на Сорбони 1923. Прву државну службу добио је 1924. запосливши се као писар у Уметничком одељењу Министарства просвете. Паралелно гради и професорску и научну каријеру. Докторирао је 1928. на Универзитету у Београду. Постављен је прво за кустоса 1927, а затим 1928. за

Нови двор у коме је био смештен Музеј кнеза Павла
(Интернет)

Како истиче историчар уметности Ирина Суботић, Музеј кнеза Павла „био је сличан владарским колекцијама и принчевским резиденцијама, евоцирао је дух раскоши, скуп непролазних вредности и богатства“.²³³ Овај музеј био је авангарда српске југословенске музеологије у многим питањима. Упоредо са „истраживањем у области историје, археологије, нумизматике, архитектуре, а посебно ликовних уметности и њених модернистичких токова, музеј се бавио и заштитом непокретних добара и конзервацијом музејских предмета“, издавањем публикација, представљањем југословенске уметности у иностранству итд.²³⁴

Како истиче сам Милан Кашанин, Музеј кнеза Павла имао је најзначајнију колекцију модерне уметности у Централној Европи, којој је били посвећено 40 сала сталне поставке.²³⁵ Ова колекција у већини је

управника Музеја савремене уметности. На чело Музеја кнеза Павла долази 1936. и на овој позицији ће остати све до окончања Другог светског рата. Од 1953. до 1961. био је директор Галерије фресака у Београду. У међуратном периоду био је један од најзначајнијих историчара уметности. Био је пријатељ са кнезом Павлом Карађорђевићем. Гордана Станишић, „Милан Кашанин као директор Музеја кнеза Павла“, у: *Музеј кнеза Павла*, ур. Татјана Цветићанин, (Београд: Народни музеј 2009), 216–248.

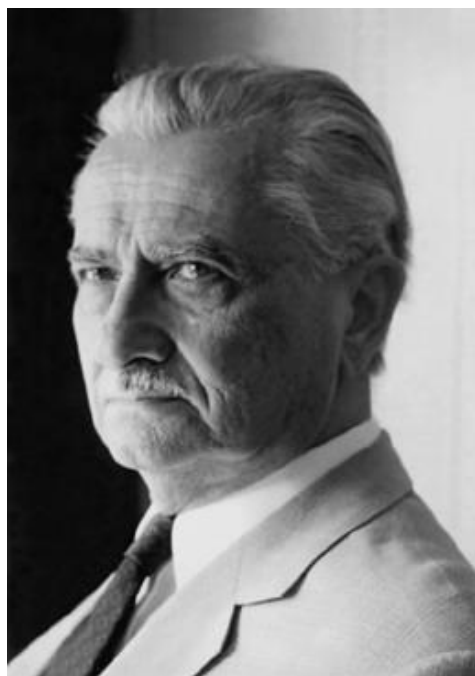
²³³ Ирина Суботић, „Од Музеја савремене уметности до Музеја кнеза Павла“, у: *Музеј кнеза Павла*, ур. Татјана Цветићанин, (Београд: Народни музеј 2009), 10.

²³⁴ И. Суботић, *н.д.*, 8.

²³⁵ Коста Димитријевић, *Разговори са Миланом Кашанином*, (Београд: Catena Mundi 2015), 33.

оформљена од вредних поклона који су долазили са различитих меридијана. У предвечерје рата 1941. посетиоци овог музеја могли су да виде дела великих светских уметника попут Винсента ван Гога, Пјер-Огиста Реноара, Пола Гогена, Клода Монеа, Пита Мондријана, Едгара Дега, Камија Писароа и других. Поред ликовне уметности, музеј је у сталној поставци имао и следећа одељења: Преисторијско, Нумизматичко, Грчко-римско, Средњовековно и Историјско.²³⁶ Испод, у подруму, налазила се радионица за рестаурацију и сортирање музејских предмета.²³⁷

Поред мондијалистичког приступа, стална поставка била је инспирисана интегралним југословенством и свим предметима давана је југословенска одредница и афирмисано је југословенско јединство. Несумњиво је ово био најпосећенији музеј у међуратном периоду,

Др Милан Кашанин
(Интернет)

који је имао капацитете да организује и спроведе велике изложбе попут: „Изложбе француског сликарства XIX века“, „Пољска уметност“, „Италијански портрети кроз векове“ и друге.²³⁸ Музеј је 1937. имао укупно 250.000 предмета, од чега је 120.000 било нумизматичке природе.²³⁹

Директор музеја је руководио свим пословима у музеју и вршио надзор над стручним и административним радом. По организационој структури, главне стручне послове у музеју обављали су кустоси, стручњаци са факултетским дипломама и радним искуством, специјализовани у областима историје уметности и археологије. Они су руководили следећим збиркама: праисторијском, грчко-римском, сред-

њовековном, нумизматичком, национално-историјском и галеријом модерних слика и скулптура. Њима су помагали музејски асистенти, обављајући исте послове као и кустоси, али то више, престижније

²³⁶ И. Суботић, *н.д.*, 38.

²³⁷ Bundesarchiv Fraiburg, RW 40/229, 106.

²³⁸ И. Суботић, *н.д.*, 44–52.

²³⁹ Лидија Хам-Миловановић, „Назив и устројство Музеја кнеза Павла“, у: *Музеј кнеза Павла*, 112.

звање су добијали тек када стекну довољно искуства и кад се отворе могућности финансирања у буџету. Суштински, они су били квалификовани подмладак музеја који је требало да буде кадар на кога би музеј рачунао у будућности.

Поред кустоса и асистената, у музеју је радио и конзерватор, који је морао да буде дипломирани архитекта. Он је водио рачуна о згради самог музеја, исправности предмета, а био је надлежан и за визуелни изглед музејских публикација. Секретар музеја је био дужан да води све административне послове. Због међународне сарадње морао је да познаје један од два светска језика. Ангажован је и током периода појачаног доласка посетилаца као дежурни. Музејски благајник водио је све књиговодствене послове. Музеј је имао два препаратора. Један је вршио поправку неисправних предмета, поправљао рамове, вршио гипсарске радове итд. Други препаратор био је фотограф који је фотографисао предмете у музеју и на терену. Музеј је имао и служитеље, како стално запослене, тако и ангажоване на одређено време. Они су вршили службу чувара, продаваца улазница, курира. У музеју је радио и ложач за централно грејање.²⁴⁰ Кадровска база Музеја кнеза Павла је, у првој години окупације, у односу на предратни период била преполовљена. Од пет кустоса остала су два; од 15 служитеља-чувара остало је само девет.²⁴¹

Током шестоаприлског бомбардовања Музеј кнеза Павла није доживео већу штету; од детонација разбијени су поједини прозори. Како истиче директор Милан Кашанин, он је још 1938, приликом приватне посете Великој Британији, стекао увид у мере које у склопу заштите од напада из ваздуха спроводе музеји и приватна лица.²⁴² Око 80% предмета овог музеја било је запаковано и похрањено у подрум, али не и евакуисано на сигурније место.²⁴³ Окупатор је у послератним извештајима оценио да предмети нису евакуисани услед неспособности власти.²⁴⁴ Познато је да је из музеја нестало око 100 новчића од 120.000 колико је садржала нумизматичка збирка, осам мањих археолошких објеката и две уметничке слике. Све ово, према процени окупатора није имало посебну вредност.²⁴⁵ Особље музеја је врло брзо почело са враћањем експоната на њихово место, али је наглашавано да музеј још неко време неће бити отворен за јавност због „недостатка млечних стакала“.²⁴⁶

Према немачким плановима, које су прихватиле колаборационистичке власти, Музеј кнеза Павла је требало да буде централни за

²⁴⁰ ДАС, Г-3, Ф. 82.

²⁴¹ ДАС, Г-3, Ф. 770.

²⁴² К. Димитријевић, *н.д.*, 64.

²⁴³ АНМ, 280/1941.

²⁴⁴ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 241.

²⁴⁵ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 260. З. Вујошевић, *н.д.*, 119–126.

²⁴⁶ Д. Зец, *н.д.*

целокупну територију окупиране Србије.²⁴⁷ Сам мајор Рајсвиц је оцењивао да музеј располаже импресивном галеријом слика јужнословенских и европских сликара.²⁴⁸ Немци су указивали на то да је колекција слика Музеја кнеза Павла најзначајнија на простору окупиране Србије, али и да је значајна са становишта европске културе.²⁴⁹ Зато је хитно морао да буде отворен за јавне посете. Морало је да се покаже не само да се свакодневни, миран цивилни живот враћа у окупирану Србију већ и да окупациона управа брине о српском националном благу.

Пре отварања музејске поставке за посетиоце, зграда је морала да буде реконструисана. Већ током јуна 1941. замењени су сви попуцали прозори, застакљене су витрине, поправљена и офарбана сва врата. Очишћен је и паркет који је био оштећен зато што је зграда једно време била без прозора. Рестауриране су и поново урамљене поједине слике које су услед удара експлозије биле искривљене. Настojало се да се контролишу температурни услови и у свакој просторији постојао је термометар, а у депоима је урађена посебна вентилација. Стакла на прозорима била су замрачена како би се спречило да светлост оштећује предмете.²⁵⁰

На дан 9. септембра 1941. музеј је отворио своја врата за најширу публику. На отварању први посетилац био је други човек окупационог режима и шеф Управног штаба Харалд Турнер. Поред њега присуствовали су и командат Фелдкомандантуре 599 пуковник Ернст Мориц фон Кајзенберг, управник Града Београда Драги Јовановић, председник Српске краљевске академије наука Александар Белић, многи декани факултета Универзитета у Београду и друге угледне званице.²⁵¹

Након свечаног чина, поставка музеја била је отворена за посету сваки дан од 9 до 13 часова. Како се наводи у периодичним извештајима, посета је у почетку била на нивоу међуратне, а већ у новембру музеј је могао да се похвали већом посетом него пре рата. Грађани Београда посебно су правили гужве недељом и празницима. Истицано је „да немачки официри и војници радо посећују музеј“ и да они долазе у великим групама. Музеј је постао једно од места које су у већем броју посећивали не само војници Вермахта већ и друго особље окупационог апарата. Ово је био један од начина да се одржава морал трупа.²⁵² Уз то, музеј су обилазили и истакнути нацистички официри који су повремено посећивали Београд. У јануару 1942. збирци Музеја кнеза Павла дивио се генерал Либер; током јуна 1942. музеј је посетио Бернард фон Тишовиц „помоћник генералног инспектора музеја на освојеним

²⁴⁷ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 104. Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 135.

²⁴⁸ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 151.

²⁴⁹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 104, 135.

²⁵⁰ ДАС, Г-3, Ф. 136.

²⁵¹ ДАС, Г-3, Ф. 136; Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 241.

²⁵² Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 301.

територијама“. Овакве посете водио је специјални кустос који је говорио немачки језик. Поред разгледања изложбе, посетиоци су имали прилику да купе каталоге и фотографије. У децембру за 15 дана продато је 40 илустрованих каталога и 50 фотографија.²⁵³

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

1 — У великој Историјској дворани музеја види се велика сликарна „Државна црква Државна“ од сликарства Пјотра Липовића, одређена је као црква четири године тежи да сачува и одржава историјску традицију. Сликар приказује историјске личности о стеновој упату из јужне стране.

2 — „На Илари“ Јермо од највећег дела велике сликарства Пјотра Липовића, који је у Музеју Кнеза Павла послије него Илари Дворана. Експликација слика врије и ретко познати да се они налазе живот уметнички прикази и слике.

3 — Петровић дворана у музеју муслиманске културе, који је одређен за музејски прикази и слике.

4 — Дворана српске културе која се налази на врху музеја јужног викаријата најзначајније уметничке сликарства 19 век. Историјски сликарство одређено историјском начелом сликарства.

Један мурад културне науке и змијиности

У даваним тежици ратних времена посети у нашој престоници Једна култура у коме се налази музеј. То је Музеј Кнеза Павла, једна од наших културних музеја. У музеју Кнеза Павла налази се велика сликарна дворана и одређена историјска традиција. Сликар приказује историјске личности о стеновој упату из јужне стране.

Слика: А. Савић

Коло, 7. јул 1943.
(Универзитетска библиотека)

²⁵³ ДАС, Г-3, Ф. 136; Bundesarchiv Fraiburg, RW 40/229, 301. Видети и: Д. Зец, *н.д.*, 302; Radina Vučetić, „Музеј kneza Pavla – Izlazak Beograda na evropsku kulturnu scenu“. *Tokovi istorije*, br. 1-2, (2004), 23-43.

Није само окупатор користио музеје за одмор и релаксацију својих војника већ и припадници колаборационистичких формација. Остало је забележено да су се у фебруару 1943. војници једне чете IV Српског добровољачког корпуса дивили знаменитостима Музеја кнеза Павла и да је „њих дочекао и поздравио лично директор музеја, а кустоси су им давали стручна обавештења приликом разгледања простора и збирки“.²⁵⁴

Професори и полазници музејског курса разгледају део поставке Музеја кнеза Павла (А. Vandović, Miodrag Grbić)

²⁵⁴ ДАС, Г-3, Ф. 772.

У међуратном периоду ова институција изводила је археолошка ископавања на територији данашње Северне Македоније, одакле су пристигли многи драгоцени предмети. По бугарској окупацији то више није било могуће.²⁵⁵ Услед тешких материјалних услове под окупацијом није могло да се очекује ни извођење великих и скувих изложби. Исто се односило и на набавку нових предметних аквизиција, поготово што је музеј остао без својих највећих покровитеља из владарске куће Карађорђевић.

Откуп је био релативно скроман, а фондови су углавном обогаћивани кроз поклоне или нова археолошка истраживања. Један од највреднијих поклона дошао је вољом удовице пуковника Милојка Лјешанина. Она је тестаментом уступила следеће предмете: четири слике „Цариград“ Ф. Зонара, рађене техником уља на дасци; „Египат“ Р. Мајнела, гваш на хартији; „Златни рог“, уље на платну, А. Мале; „Северни предео“ С. Ромина, гваш на хартији; „Купачицу“ Паје Јовановића, уље на платну; копију Крезове „Девојачке главе“, рад Ристе Вукановића, уље на платну, и седам зидних тањира у мајолци. По овом принципу обогаћивана је и археолошка збирка. Госпођа Косара Максимовић, са станом у Краљевића Томислава бр. 61, поклонила је музеју 11 стаклених посуда и три земљане посуде из хеленистичке епохе, ископане у Будви. Наглашено је да „ове стварчице употпуњују музејску збирку ископина са тог места“ и да су „сачуване у добром стању.“ Љубиша Протић, пристав Министарства народне привреде, поклонио је музеју четири средњовековна гвоздена оруђа (косир, секиру, длето и срп). Ове предмете ископао је Лазар Марковић на свом имању у селу Рибари код Жагубице, на месту старог града. Сви дародавци су добили писмену захвалницу.²⁵⁶

Зграда новог двора била је тешко оштећена током априлског бомбардовања и постојала је реална опасност да ће уметничка дела која су се налазила у њој да пропадну. Радило се о уметничким делима рађеним у великим форматима и готово непроцењиве вредности. Историчар Андреас Рот истиче да је Милан Кашанин тражио дозволу од окупационих власти да их премести у музеј. У јулу 1941. пренете су следеће слике: Марко Мурат „Улазак Цара Душана у Дубровник“ и Стева Тодоровић „Одлазак Св. Саве у манастир“. Оне су изложене у историјском одељењу.²⁵⁷

Епизода која се односи на пренос и постављање поменуте слике Марка Мурата на сликовит начин описује атмосферу у којој су музеалци радили током окупације. Ово грандиозно дело, и по габариту и по уметничкој лепоти, Мурат је насликао између 1899. и 1900. за потребе

²⁵⁵ ВА, Нда, к. 35, ф. 9, д. 8.

²⁵⁶ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 23, 1-237, 114.

²⁵⁷ ДАС, Г-3, Ф. 136.

Светске изложбе у Паризу. Пре избијања Првог светског рата налазила се у Старом двору. По повлачењу Аустроугарска војска ју је однела и она је пронађена у Мађарској 1919. Била је оштећена и захтевала је да се обнови. Конзервацију је извршио сам аутор, али је додао један детаљ. Како је уочио Кашанин приликом прегледа слике 1941. године, уз доњу ивицу, поред Муратовог потписа, додато је „post invasionem barbarorum per auctorem reparatum 1920“: „Након инвазије варвара реконструисао аутор“.

Марко Мурат, *Улазак цара Душана у Дубровник*
(Интернет)

Свестан да се натпис сигурно не би свидео нацистичком окупатору, а бојећи се за судбину саме композиције Кашанин је наредио да се овај натпис префарба. Овде није био крај. О свему је обавестио Министарство, али и мајора Рајсвица. Ове информације су стигле до Алфреда Мела, директора Војног музеја у Бечу, коме је натпис веома засметао. Мајор Рајсвиц је наредио да се он саструже, што је и учињено.²⁵⁸

Један од објеката који је окупатор реквирирао за своје потребе била је зграда Народне скупштине. Као и друга репрезентативна здања

²⁵⁸ Описујући овај догађај, историчар Андреас Рот наводи да је овакву ситуацију проузроковао Кашанин својом „преревносном послушношћу“. Не слажемо се са оваквом претпоставком и сматрамо је неутемељеном. Ми смо, као што смо и истакли, ближи идеји да мотиве тражимо у страху Милана Кашанина да би због овог натписа нацисти могли да униште слику. A Rot, *n.d.*, 121.

овакве врсте и ово су красила бројна уметничка дела. Међу њима је било и уметничких слика на којима су приказани чланови породице Карађорђевић. По свему судећи слике са оваквим мотивима нису се свиделе немачкој управи, као новом кориснику зграде и оне су склоњене у неадекватне просторије. О томе је у мају 1942. извештен Музеј кнеза Павла. Образована је комисија која је извршила преглед, после кога је већина предмета пренета на чување у музеј: 32 слике, 4 рељефа, 3 бисте и више десетина рамова.²⁵⁹

У Музеј кнеза Павла долазили су и предмети који нису постали плен аријанизације јеврејске имовине. Комесаријат Геца Кон, који је располагао имовином овог угледног јеврејског издавача, убијеног 1941. године, у марту 1942. одобрио је музеју да преузме два портрета Геце Кона и његове супруге, рад Уроша Предића. Без обзира на то што је слика била дело угледног сликара, чињеница да су на њој били Јевреји учинила ју је непожељном међу нацистима.²⁶⁰

Највреднији предмет који је откупљен током окупације била је слика „Спаљивање моштију св. Саве“, дело Стевана Алексића. Овај уметник насликао је више примерака ове слике. Један је красио трпезу манастира Башеново, а један је урађен по наруџбини Друштва Св. Саве из Београда и било његова својина. По свему судећи, ремек-дело које је било у поседу овог угледног српског друштва нашло се у рукама Криминалне полиције Управе града Београда под нама неразјашњеним околностима. Можемо са сигурношћу да тврдимо само да је власништво било спорно и да је донета одлука да она остане у музеју све „док се судски не утврди коме та слика има да се преда“.²⁶¹ Очигледно да је касније решено питање права власништва, с обзиром на то да је Министарство покренуло процедуру да се слика откупи.²⁶²

Како би се спречила могућа „шпекулација“, донета је посебна уредба којом је слика проглашена општим народним добром и цена ограничена тако да предратну вредност слике није смела да пређе више од 20%. Образована је комисија која је проценила да би слика на дан 5. априла 1941. вредела између 50.000 и 75.000. динара.²⁶³ Након свих ових корака Милан Кашанин закључује: „Сада је настао тренутак да ова монументална композиција са темом српске историје постане трајна народна својина и пређе у власништво Музеја Кнеза Павла, где ће је кроз генерације моћи посматрати хиљаде посетилаца и црпети из ње поруке за будућност.“²⁶⁴ На овај начин власник слике је био на

²⁵⁹ ДАС, Г-3, Ф. 136: Bundesarhiv Freiburg, RW 40/230, 94; Архив Народног Музеја (даље: АНМ), 7556/1941; АНМ, 209/1941.

²⁶⁰ ДАС, Г-3, Ф. 772.

²⁶¹ Исто.

²⁶² ДАС, Г-3, Ф. 777.

²⁶³ *Службене новине*, 7. септембар 1943, бр. 71, стр. 4.

²⁶⁴ АНМ, 587/1944.

несумњивом губитку, будући да је 1943. инфлација била у тој мери велика да је ова слика морала да буде скупља неколико пута него у предратном периоду.

Стеван Алексић, *Спаљивање моштију Светог Саве*
(Интернет)

Музеј кнеза Павла имао је највећи број стручњака и, као што смо уочили у претходном делу текста, они су коришћени и за послове изван његових зидова. Убрзо по активирању музеја, пред његове малобројне стручњаке постављен је деликатан задатак везан за обнову Смедеревске тврђаве страдале у великој експлозији 5. јуна 1941. године. Непосредно након експлозије на терен су послати кустоси Ђорђе Мано-Зиси и Миодраг Грбић. Они су констатовали да је уништена улазна капија, две куле и један „знатан део градског платна“. Но, није ово био једини проблем. Уочено је и привезивање трајекта за саме зидине. Музејски стручњаци су и ову неправилност пријавили и апеловали да се прекине са оваквом праксом.²⁶⁵

Стручњаци из Музеја кнеза Павла одлазили су по налогу министарства и да процењују новчану вредност различитих дела, и да дају своје мишљење да ли их треба откупити. У новембру 1943, по молби министра просвете, Милан Кашанин извршио је процену рада „Прелаз преко Албаније“, аутора Богосава Војиновића Пеликана. Био је то цртеж рађен кредама. Централни мотив била су „Четири вола краља Петра“. Ово дело било је скромног уметничког дмета, али јединствено

²⁶⁵ ДАС, Г-3, ф. 55, 28-189-41.

по својој историјској вредности, јер је рађено од стране уметника који је учествовао у приказаним догађајима. Како закључује Кашанин, није постојао сличан рад у домаћој уметности, што га је навело да препоручи његов откуп. Вредност цртежа проценио је на 15.000 старих динара.²⁶⁶

Као што смо нагласили, Музеј кнеза Павла имао је најбогатију и најразноврснију ризницу уметничких предмета у којима су уживали и истакнути носиоци окупационог апарата. Своје дивљење нису само ограничили на просторије овог музеја, већ су као и њихове колеге у другим окупираним европским градовима пожелели да њима украсе своје нове куће, станове и канцеларије. Оваква праска била је најдрастичнија у почетном периоду окупације. Ангажоване су српске архитекте Драгиша Брашован и Богдан Стојков да уреде најважније просторије окупационог апарата у Београду. Прва на реду била је вила Војног заповедника за Србију генерала Лудвига фон Шредера. За ове потребе из музеја су позајмљене три скулптуре: „Девојка од бронзе“ Петра Палавичинија, „Глава бронзе“ Илије Коларевића и „Глава бронзе“ Илије Лознице.²⁶⁷

Поред свих обавеза, генерал Шредер је нашао времена и да сâм посети музеј и изабере десет уметничких слика и две скулптуре: „Бакер, Холандски пејзаж; Абу, Пристаниште; Непознати немачки сликар, Битка; Дама са цвећем; Глац, Сеоско двориште, Непознати сликар, Венера са Амором; Каулбах, Отело и Дездемона; Сатмари, Девојка у шалварима и фесом; Љ. Ивановић, Манастир Манасија. Скулптуре Рендић, Купачица и С. Роксандић, Играчица мала бронза.“²⁶⁸ Ово је био само почетак и у јулу су Брашован и Стојков долазили у музеј још четири пута. То је приморало директора музеја Кашанина да моли да се хитно „изда потребно наређење да се убудуће не траже из музеја никакви уметнички предмети“.²⁶⁹

Са оваквом праксом, али у мањем интензитету, настављено је током следећих година окупације. И припадници Заповедника полиције безбедности и службе безбедности имали су око за лепо. Како би украсили своје просторије у Ратничком дому (садашњи Дом војске у центру Београда) у октобру 1942. узели су на реверс следећи 28 уметничких слика: Луј Азем „Пијаца“; Стјепан Баковић „Сеоски момак“, Никола Бешевић „Земун“; Ото Будиш „Маја удовица“; Дезир Кари „Праље“; Пуло Форстива „Предео“; Милош Голубовић „Предео“ и „Воденица“; Адолф Гаусен „Рибарске барке“; Кристијан Крековић „Јајце“; Вазова „Цвеће“; Пастухов „Портрет девојке“; Миодраг Петровић „Море“; Јевто Перић „Ентеријер“; Васа Поморишац „Мртва природа“; Пишо „Башта“; Елза Немеш „Женски портрет“; Роберт Рус „Девојка чита писмо“; Ромин „Северни предео“;

²⁶⁶ ДАС, Г-3, Ф. 777.

²⁶⁷ АНМ, 287/1941.

²⁶⁸ АНМ, 382/1941.

²⁶⁹ АНМ, 410/1941.

Скан „Предео“; Шмит „Предео“, Бора Стевановић „Стара кућа“; Маријан Сајверт „Пред олују“; Жорж Скот „Пролеће“; Никола Танев „Улица“; Пеликан Војиновић „Црква Ружица“; Зонара, Цариград и Цариградски предео.²⁷⁰ Како истиче историчар уметности Ирина Суботић, из овог списка може се тачно формирати какав укус су имали носиоци „новог светског поретка“: „митолошке теме, идиличне сцене, баталистички призори, аркадијски предели, омиљени женски ликови хармоничних и путених обличја – симболи материнства, нације и идеала нацизма“.²⁷¹

Предмети из музејских збирки позајмљивани су и за пропагандне сврхе. У априлу 1942. часопису „Наша жена“, ради употребе на насловној страни уступљена је слика руског сликара Константина Терешковића: „Пролеће“. За сличне потребе фотографија слике „Ариље“ уступљена је Пропагандном одељењу владе Милана Недића, као и редакцији „Новог времена“ за ускршњи број.²⁷²

Наведени примери у потпуности су у колизији са прокламованом политиком заштите културних добара коју је требало да спроведе реферат мајора Рајсвица. Они, исто као и раније наведени пример продаје илирског шлема, огољују ову политику и показују је у правом светлу чија је суштина – интерес Немачке и њених грађана има приоритет изнад свега.

Чувари народног живота: Етнографски музеј

Као што је на почетку наглашено, Етнографски музеј је основан 1901. године, када су на иницијативу Стојана Новаковића предмети етнографске провенијенције пренети из Народног музеја у стару, али за то доба велику и репрезентативну спратну кућу некадашњег трговца и политичара Стевче Михаиловића (Јагодина, јануар 1804 – Београд, 19. септембар 1888) у улици Милоша Великог (Кнеза Милоша), на углу са Бирчаниновом. Ту зграду је Михаиловић тестаментом завештао „народу србском за вечити спомен моији и то у тоји целји да се од ње начини музеј за Краљевину србску“. Исте године у Стевчино здање смештен је и нешто раније основани Музеј српске земље, тако да су два музеја радила под истим кровом.

Старост објекта, проток времена, а вероватно и незадовољавајуће одржавање, учинили су своје. Зграда је већ у време усељења била влажна, а временом, због прометног места и препуна прашине. Зато је током друге половине тридесетих година донета одлука да се зграда

²⁷⁰ АНМ, 469/1942.

²⁷¹ И. Суботић, *н.д.*, 54.

²⁷² ДАС, Г-3, Ф. 138.

поруши и на њеном месту сагради нова, већа.²⁷³ Дана 2. августа 1939. године у дневном листу *Време* објављен је чланак, заједно са скицом будућег музеја, чија је изградња требало да почне у септембру те године. Лицитација за обављање припремних земљаних радова и потпорних зидова завршена је 28. марта 1940. Рат је спречио даљу реализацију овог пројекта.²⁷⁴ Неопходно је да се нагласи да су 1939. године, одлуком надлежног министарства, *Музеј српске земље* и *Етнографски музеј* спојени у намери да се образује један музеј под називом *Народни музеј*.²⁷⁵ Рат и окупација спречили су реализацију и овог плана, али је на челу обе установе био један човек – етнолог Боривоје Дробњаковић.

Дом Анкера – зграда у којој је током окупације смештен Етнографски музеј (Био једном један Београд)

Претходно, после рушења старе, а док нова зграда не буде готова, фондови два музеја су, на основу одлуке Министра просвете из 1938. године пресељени у други простор, у две зграде на Врачару, на углу Његошеве и улице Кнегиње Зорке, нумерисане: Његошева улици 51 и Кнегиње Зорке 57. Обе зграде су првобитно припадале приватној школи професора Владимира Зделара (1904–1911), а потом Првој

²⁷³ Д. Зец, *н.д.*; З. Вујошевић, *н.д.*

²⁷⁴ Грађевински радови никада нису довршени. Током рата тај простор је коришћен за гробље, а по његовом окончању, нешто касније, ту је подигнута стамбена зграда. ДАС, Г-266, Ф. 12.

²⁷⁵ ДАС, Г-3, Ф. 82.

женској реалној гимназији (1911–1938), а једно време су припадале и Фонду Светога Саве.²⁷⁶

Пресељење је почело 27. јула исте године. Етнографски музеј се лоцирао у згради површине 366 квадратних метара, а само директорова канцеларија простирала се на 102 квадрата.²⁷⁷ Овај простор није био довољан ни за правилно смештање предмета и несметан свакодневни рад службеника музеја. Зато је недалеко одатле, у истој улици, на броју 66 закупљен један стан.²⁷⁸ Забележено је да је Етнографски музеј за његов закуп плаћао 1.600 динара.²⁷⁹ У таквим условима о отварању оба музеја за посетиоце није могло бити ни говора.

Током априлског бомбардовања обе зграде које су користила два музеја биле су оштећене. Разбијено је 81 стакло и тражено је 4.000 динара за замену прозора, који су привремено били заграђени музејским витринама, даскама и лимом.²⁸⁰ У складу са интенцијама окупационе управе, али и због значаја за национални идентитет, на чему је инсистирала влада Милана Недића, покренута је иницијатива да Етнографски музеј што пре постане доступан јавности.

Отварање поставке Етнографског музеја није било тако брзо као отварање Музеја кнеза Павла, јер је захтевало пресељење у други, пространији и адекватнији простор. Од августа 1941. интензивно се трагало за подесном зградом.²⁸¹ Службеници Етнографског музеја предлагали су ресорном министарству да се преселе у зграду Министарства војске на углу улица Немањине и Зринског,²⁸² али опредељен им је други простор. Другог децембра 1941. министар просвете донео је одлуку да се Етнографски музеј пресели у једну од зграда које су Министарству биле на располагању, а у чије делове су усељене различите институције које су биле под његовим ингеренцијама.

Конкретни репрезентативан објекат налази се у Балканској улици на броју 7, испод хотела „Москва“. Био је то Дом, тачније „Други дом“ осигуравајућег друштва „Анкер“.²⁸³ Етнографском музеју, који је располагао са 23.000 предмета додељен је простор укупне површине од 657 квадратних

²⁷⁶ Деса Ђорђевић Милутиновић и Александра Маран Стевановић, „Оснивање и првих 50 година Природњачког музеја у Београду“, *Монографија 125 година Природњачког музеја*, Београд: Природњачки музеј (in press); Aleksandra Maran Stevanović, „Natural history museum: A journey through time and space“, *Bulletin of the Natural History Museum*, no. 13 (2020), 7–47; ДАС, Г-266, Ф. 12; Д. Зеџ, *н.д.*; З. Вујошевић, *н.д.*

²⁷⁷ ДАС, Г-266, Ф. 12; Д. Зеџ, *н.д.*; З. Вујошевић, *н.д.*

²⁷⁸ ДАС, Г-266, Ф. 11.

²⁷⁹ Исто.

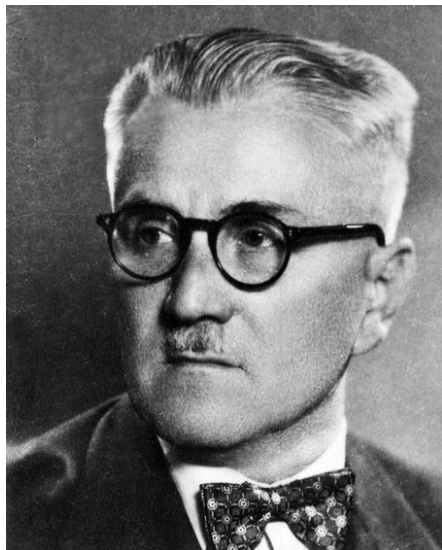
²⁸⁰ ДАС, МП, Г-3, II, 1941, Ф. 41, 1-200, 68

²⁸¹ ДАС, Г-266, Ф. 12; Д. Зеџ, *н.д.*; З. Вујошевић, *н.д.*

²⁸² ДАС, Г-266, Ф. 11.

²⁸³ Аутори се на помоћи при убикацији локације захваљују Јелени Јанић-Љубисављевић, уредници неформалног пројекта: Био једном један Београд: информације према истраживањима архитектке Олге Радић.

метара.²⁸⁴ У приземљу су биле две канцеларије, сала за повремено излагање и неколико споредних одаја за смештај предмета. На првом, другом и трећем спрату су се налазила три велика хола и око 30 сала где су смештене изложбене збирке.²⁸⁵ Директорова канцеларија имала је 68, а препараторска соба и магацин 105 квадратних метара.²⁸⁶ Претходно је било неопходно да се санирају оштећења од бомбардовања. На њој је, према извештају од 2. јуна 1941, био изгорео кров и део другог спрата.²⁸⁷ За све архитектонске и дизајнерске радове били су задужени архитекте Александар Дероко и Богдан Страл и академски вајар Душан Бибић.²⁸⁸

Др Боривоје Дробњаковић
(Интернет)

Као што смо нагласили, директор Етнографског, и у почетном периоду Музеја српске земље, био је др Боривоје Дробњаковић.²⁸⁹ Музеј је имао следећу систематизацију радних места: директор, секретар и режисер, кустос Одељења музејске збирке, кустос Илустративног одељења и библиотеке и кустос Одељења за музички фолклор и народну игру. Поред њих били су запослени академски сликар, препаратор, фотограф и три служитеља.

Конкретно, забележено је да су у једном тренутку у музеју радили: Љубица Ц. Јанковић, професор у пензији на раду у музеју, Митар С.

²⁸⁴ ДАС, Г-266, Ф. 11; ДАС, Г-3, Ф. 776.

²⁸⁵ ДАС, Г-3, Ф. 116.

²⁸⁶ ДАС, Г-266, Ф. 11; ДАС, Г-3, Ф. 776.

²⁸⁷ Други дом Анкера је погођен и запаљен приликом бомбардовања и у Првом светском рату. Обновљен је средином двадесетих година прошлог века и предат Министарству просвете на коришћење. ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 41, 1-200, 68; ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 44, 1-250, 71.

²⁸⁸ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 4, 1-227, 97

²⁸⁹ Боривоје М. Дробњаковић (Крагујевац 1890 – Београд 1961) дипломирао је на Филозофском факултету у Београду, етнологију са етнографијом, археологију и народну историју. У почетном периоду своје каријере радио је као учитељ и професор. Паралелно се бавио науком и 1923. докторирао је на Универзитету у Београду. За сталног кустоса у Етнографском музеју постављен је 1925. године. На чело ове институције културе долази 1927. и остаје на овој позицији све до пензионисања 1950. Након окончања Другог светског рата радио је и као професор на Филозофском факултету у Београду, Вишој педагошкој школи и на Етнографском институту. Био је један од највећих стручњака из области етнологије и као директор, професор и истраживач оставио је велики траг у српској етнологији. *Српски биографски речник*, (Нови Сад: Матица српска, 2007), књ. 3, Д-3, 424.

Влаховић, кустос, Петар Ж. Петровић, кустос, Олга Л. Бенсон, чиновник приправник, Душан Закић, чиновник приправник, Милева М. Марковић, чиновник приправник, Јурије Г. Слански, фотограф дневничар, Драгутин М. Чадановић, служитељ дневничар, Данило Ј. Петровић, служитељ дневничар, и Милутин З. Јовановић, служитељ дневничар.²⁹⁰ Знатно касније, у марту 1943. године, на рад у Етнографски музеј распоређен је асистент Мирко Барјактаревић, који је био и асистент на Београдском универзитету.²⁹¹ У Етнографском музеју била је као волонтер ангажована Персида Николајевић-Јовановић, академска сликарка. Она је на основу фотографија сликала поједине сцене из Београда „који више не постоји“, поправљала је лутке и припремала их за изложбу.²⁹²

По санирању штете, Министарство просвете је пожуривало управу музеја да што пре отпочне са пресељењем и радом у новим просторијама, и наравно, да припреми и изложбу доступну за јавност. Жеље су биле једно, а могућности друго. Постојала су реална ограничења не само финансијске и грађевинске природе. Једно од њих био је и недостатак рачуноводственог радника који би преузео вођење финансија, увећаних због пресељења и адаптације.²⁹³ У фебруару 1942. директор Дробњаковић тражио је да му се „док траје сеоба и спремање музејских изложбених просторија, додели на рад један стручни рачунски службеник, вичан режисерском пословању око кредита одређених за материјалне издатке“. До тада је ове послове обављао чиновник – приправник Закић (из Скопља), али „као почетник и неупућен у ову врсту послова, исте не би могао обављати. Осим тога он је и болешљив“.²⁹⁴

Према претходно предвиђеном буџету, планираном у фебруару 1942. године, било је предвиђено да је за отварање изложбе неопходно уложити око 135.000 динара: 40.000 хиљада за оправку постојећих модела манекена, витрина модела, ормана, постамената, сталажа, као и за израду нових; 35.000 за израду карата, фотографија, цртежа, слика, дијапозитива, мулажа; 35.000 за набавку предмета како би се збирка попунила и 25.000 динара за остале предвиђене и непредвиђене потребе. Опредељена средства покривала су само основно, а недостајала су средстава за многе друге ствари. У марту 1942. музеј је тражио 2.860 динара по одређеној партији буџета како би могао да купи два одела за своје служитеље, који би након отварања музеја за посетиоце радили и као чувари.²⁹⁵ Требало је набавити и опрему како би овај простор био прописно уређен. Директор Дробњаковић траговао

²⁹⁰ ДАС, Г-266, Ф. 11; ДАС, Г-3, Ф. 82.

²⁹¹ ДАС, Г-266, Ф. 12.

²⁹² ДАС, Г-3, Ф. 770.

²⁹³ ДАС, Г-266, Ф. 11.

²⁹⁴ Исто.

²⁹⁵ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 20, 1-304, 112; ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 22, 1-372, 113.

је витрине, намештај за канцеларије и магацине, али услед ратних околности ове набавке нису извршене.²⁹⁶

Упркос настојањима власти да се отварање музеја убрза, Етнографски музеј се ни до маја 1942. године није уселили у нови простор.²⁹⁷ Потом, пошто су најрепрезентативнији предмети конзервирани и пренети у нови простор, музеј се иселио и из изнајмљеног стана, али је део предмета остао смештен у згради у Кнегиње Зорке. На то указује чињеница да је Етнографски музеј од Министарства тражио 551.664 динара за поправку дела ове зграде, али му је оно 12. маја 1943. одговорило да нема средстава у буџету.²⁹⁸ У децембру 1943. Етнографски музеј је и овај простор препустио Музеју српске земље, али је, судећи према годишњим извештајима неке од просторија и даље користио до краја окупације, и ту је 1944. пренео неке предмете.²⁹⁹

Да на пресељење у Дом „Анкера“ није гледано као на стално, па ни дугорочно решење, већ само прелазни период, до изградње пре рата започете зграде, било је и наглашено на улазу у поставку.³⁰⁰ То је потврђено и наредне године, када је у „Српској речи“ објављена вест да се ради на изналагању решења за стални адекватан смештај не само Етнографског већ и Музеја српске земље, као и Градског и Црквеног музеја.³⁰¹

Отварање музеја за јавност најављено је у лето 1942. године припремом изложбе, приликом чега је дошло је до концепцијских несугласица између мајора Рајсвица и Дробњаковића. Како то истиче историчар Андреас Рот, Немац се залагао да се оформи „поучна изложба“, а директор Етнографског музеја инсистирао је на „кабинету куриозитета“.³⁰² Сасвим другачији тон овом размимоилажењу дао је у својим сећањима Мирко Барјактаревих. Овај, у то време асистент у Етнографском музеја, указао је на то да је посреди била политика. Људи из музеја су настојали да у изложби буде заступљена целокупна Краљевина Југославија, а мајор Рајсвиц је инсистирао да та земља више не постоји и да треба да буде изложен материјал само из окупиране Србије.³⁰³ Сасвим очекивано, победила је концепција мајора Рајсвица.³⁰⁴ Формирана је изложба која је приказивала моделе сеоских кућа

²⁹⁶ ДАС, Г-3, Ф. 116.

²⁹⁷ ДАС, Г-266, Ф. 11.

²⁹⁸ ДАС, Г-266, Ф. 11; ДАС, Г-266, Ф. 12.

²⁹⁹ ДАС, Г-3, Ф. 763.

³⁰⁰ Аноним, „Белешке: Одељење за високо образовање и народну културу“, *Просветни гласник*, 5. мај 1943, 217; ДАС, Г-266, Ф. 11.

³⁰¹ Коста Милутиновић, „Министарство просвете на духовној обнови Србије у Светосавском знаку“. *Српски народ*, 23. јануар 1943, 12.

³⁰² A. Rot, *op. cit.*, 156.

³⁰³ Мирко Барјактаревих, „Пре педесетак година у Етнографском музеју у Београду (нека сећања), *Гласник Етнографског музеја*, бр. 60, (1996), 226.

³⁰⁴ A. Rot, *n.d.*, 156.

од најстаријих времена до средине 20. века.³⁰⁵ Отворена је 26. августа 1942, на првом спрату, као прва фаза сталне поставке. Ова изложба је, док се не уреди друга одељења, за посетиоце била отворена само недељом од 9 до 13 часова, мада је званично радно време за све музеје требало да буде радним данима од 8 до 15 часова.³⁰⁶

Један део поставке Етнографског музеја
(Био једном један Београд)

³⁰⁵ Д. В., „Етнографски музеј биће поново отворен”, *Ново време*, 29. август 1942, 5; Аноним, „Белешке: Одељење за високо образовање и народну културу”, *Просветни гласник*, 5. мај 1943, 217.

³⁰⁶ ДАС, Г-266, Ф. 11; ДАС, Г-3, Ф. 136; ДАС, МП, Г-3, II, 1942, Ф. 26, 1-209, 117; Д.В., „Етнографски музеј биће поново отворен”, *Ново време*, 29. август 1942, 5.

Са отварањем за јавност збирки Етнографског музеја није се чекала потпуна припрема простора, и на проширењу музејског садржаја настављено је да се ради. По Дробњаковићевој замисли, на другом спрату била је приказана музеографска нарација на теме: насеља, земљорадња, сточарство, риболов, лов, саобраћај, прерада дрвета, грнчарство, кујунџилук и женска домаћа радиноост.³⁰⁷ Оваква концепцијска решења поново се нису свидела мајору Рајсвицу, који се најгрубље умешао у унутрашње ствари музеја и поставио архитекту Александра Дерока да врши надзор над даљим уређењем. На овим примерима јасно видимо ниво инволвираности окупационе управе у рад музеја. Фактички, музеалци нису могли да поставе изложбу без отвореног мешања и наметања садржаја од стране мајора Рајсвица.

Главна поставка није у целини завршена ни у априлу 1943. године. Постојали су бројни проблеми. Недостајало је основног материјала и музеј је константно писао захтеве различитим надлежним центрима. Без обзира на мањак средстава и недовршеност садржаја, музеј је настојао да и приступ свом простору уреди на адекватан и атрактиван начин. У јануару 1943. тражена су средства како би се улаз у зграду музеја уредио тако да „пружи карактеристичне елементе наше народне примењене уметности“. Скицу овог улаза урадио је Александар Дероко. Поред тога, тражили су и да се измалтерише зид до хотела „Србија“ (некадашњи и садашњи хотел „Москва“).³⁰⁸

Муке са простором нису престале ни пресељењем у Балканску 7. Колидирајућа комисија утврдила је да је у јуну 1943, након пада прве велике кише, у згради „примећена влага на таваницама скоро у свим салама на трећем спрату“. Тражили су да се хитно реагује јер је ту био изложен веома вредан, а осетљив материјал – народне ношње.³⁰⁹ По свему судећи, проблем са кровом није адекватно решен, због чега од јануара 1944. Етнографски музеј није радио редовно за посетиоце, „осим у изузетним приликама, када се то нарочито желело“.³¹⁰

Поред изложбене активности, Етнографски музеј је био активан и на другим стручним пословима; заједно са другим институцијама учествовао је у организовању различитих приредби. У новембру 1942, заједно са Одељењем за физичко васпитање, организовао је посело са народним играма на Коларчевом универзитету. У марту 1944. директор Етнографског музеја писао је директорима мушке и женске учитељске школе наглашавајући велико задовољство оним што су ученици ове школе приказали на приредбама 5. и 12. марта на Коларчевом универзитету. Као знак пажње поклатио им је „Гласник

³⁰⁷ ДАС, Г-3, Ф. 136.

³⁰⁸ ДАС, Г-266, Ф. 12.

³⁰⁹ Исто.

³¹⁰ ДАС, Г-3, Ф. 776.

Етнографског музеја у Београду“ и по три примерка „Упутстава“. Сматрао је да ће их ови поклони „подстицати да у будућем свом раду, као млади просветни радници“, наставе да у истом духу „проучавају наш народ и његову материјалну и духовну културу“.³¹¹

Етнографски музеј је сарађивао и са Државном школом за примењену уметност. Њени ђаци долазили су у колективне посете, а школа је у марту 1944. тражила да се ученицима одобри да приликом самосталних посета, уз легитимацију школе, цртају изложене предмете.³¹² На великој изложби српских сликара организованој 1944. године музеј је учествовао са сликама старог Београда које је насликала музејска волонтерка, академска сликарка Персида Николајевић-Јовановић. Жеља музеја била је да се 14 њених слика прикажу као целина. Сlike нису биле на продају јер су, по свему судећи, наменски настале за фонд музеја.³¹³

Захваљујући доступним годишњим извештајима Етнографског музеја, ми данас имамо оквирну слику о његовом пословању током окупације. Ови општи извештаји писани су на основу посебних, појединачних годишњих извештаја музејских стручњака, који су били у обавези да достављају и петнаестодневне извештаје. Они нам омогућавају да сагледамо следеће стање.

Година 1941. била је због ратних околности нередовна за све музеја. Већина времена у Етнографском музеју утрошена је прво на распакивање предмета и ревизију, а потом на поновно паковање због пресељења, које је најављено пре краја године. Упркос томе, музеј је обогатио своју збирку музеалија за 56 предмета, од којих је 50 купљено за укупно 7.200 динара, а шест поклоњено. Од значајних предмета набављена су два плуга, старински чун из Дражевца, тополук из Призрена, округача (округла собна греда, предмета) из Карловчића и клешта за вађење зуба. Уз то, Илустративно одељење музеја обогатило је свој фонд са 1082 нова илустративна објекта, и то 65 акварела, 16 цртежа, 77 диапозитива, 14 негатива филмова и 910 негатива фотографија. Од овог броја 485 предмета добијено је на поклон. Одељење за музичке и фолклорне народне игре радило је на изради листића термилошке грађе о народним играма и народној музици. Библиотека је набавила 54 нове књиге и на крају 1941. имала је 3.255 наслова.³¹⁴

Одељење музејских збирки је током 1942. набавило 53 нова предмета. Од тога је 37 предмета купљено, на шта је потрошено укупно 5.225 динара, а 16 је добијено на поклон. Илустративно одељење обогатило је за 79 нових инвентарних јединица. Насликано је 49 акварела и

³¹¹ ДАС, Г-266, Ф. 11.

³¹² ДАС, Г-266, Ф. 12; ДАС, Г-266, Ф. 11.

³¹³ ДАС, Г-266, Ф. 11.

³¹⁴ ДАС, Г-3, Ф. 112; ДАС, Г-266, Ф. 11.

29 фотографских репродукција. Увеличане су укупно 174 фотографије великог формата за нову поставку у Балканској 7. Ове фотографије биле су изложене у салама на првом и другом спрату, улазном холу и дуж степеница. На њима су били приказани куће, насеља, земљорадња, сточарство, риболов, лов итд. Израђене су и зидне карте на којима је представљен развој народне куће и њени главни типови и типови насеља. У Одељењу за музички фолклор и народне игре настављено је са израдом листића народних игара и прикупљани су различити писани прилози на ову тему. Фонд библиотеке обогаћен је за сто нових књига.³¹⁵

Сличне активности спровођене су и током 1943. године. Одељење музејске збирке обогаћено је са 429 предмета, од чега је 178 предмета откупљено по укупној цени од 11.510 динара. На поклон од Привредног музеја добијено је 250 предмета. Музеј је годину завршио са 17.049 инвентарских бројева и 22.815 предмета. Илустративно одељење добило је 39 предмета. Из сопствених средстава купљено је 17 филмова негатива по цени од 510 динара, а седам је добијено на поклон. За изложбене просторије ово одељење обогаћено је са 60 слика величине 50 x 60 на „којима су приказане народне ношње, живот и обичаји“. У Одељењу за музички фолклор и народне игре израђено је 1.457 картона термилошко-енциклопедијске грађе за Речник и Репартициону картицу народних игара и музике.³¹⁶

Година 1944. била је посебна, будући да је у октобру 1944. окупација окончана. Према сумарном извештају, те године откупљено је 177 предмета, за библиотеку су набављене 24 књиге, а илустративно одељење је обогаћено са 36 различитих илустративних предмета, међу којима је и 12 слика старог Београда рађених темпером.³¹⁷ Током целокупног периода окупације службеници Етнографског музеја вршили су и теренска истраживања. На таква путовања упутили су се чак и у другој половини 1941, упркос чињеници да у то време букти устанак на територији Војног заповедника за Србију.³¹⁸

Као што смо учили из претходних извештаја, ни Етнографски музеј није имао значајна средства на располагању за набавку нових предмета. Већина је долазила кроз донације. Највећу донацију овај музеј добио је од Музеја привреде. Међу 250 предмета било је народних ношњи, кухињских судова и другог покућства.³¹⁹ Често су и грађани донирали музеју. Светислав Томић професор и државни саветник у пензији је Етнографском музеју предао 412 негатива и 77 диспозитива на којима су биле фотографије које је направио током екскурзија

³¹⁵ ДАС, Г-266, Ф. 12.

³¹⁶ ДАС, Г-266, Ф. 12. ДАС, Г-3, Ф. 776.

³¹⁷ ДАС, Г-266, Ф. 12.

³¹⁸ ДАС, Г-266, Ф. 11.

³¹⁹ ДАС, Г-266, Ф. 11; ДАС, Г-266, Ф. 12.

„по Црној Гори и Србији“, фотографишући разне објекте, личности и пределе. Било је и припадника немачког народа који су уступали своје фотографије. У марту 1942. дуборезац Ерих Рајн из Глосара поклонио је 38 фотографија на којима су представљене дечје играчке различитих народа. Током 1943. и у Етнографском музеју је неколико предмета стигло из богате заоставштине Даринке Лијешанин.³²⁰

Забележено је и да је за нову поставку, у априлу 1942. Музеј кнеза Павла позајмио Етнографском музеју гипсани модел Лицеја Доситеја Обрадовића.³²¹ С друге стране, Етнографски музеј требало је да позајми неке од предмета из својих фондова Црквеном музеју, чије је отварање планирано. Предмети су позајмљивани и немачким окупационим органима. Током фебруара 1942. немачки радни фронт, организација „Снага кроз радост“, позајмила је дванаест различитих предмета за манифестацију коју је организовала у хотелу „Унион“. Ови предмети враћени су у марту исте године. И Немачки научни институт у Београду позајмљивао је предмете од Етнографског музеја. У новембру 1942. тражио је све снимке који се односе на славске и божићне прославе. Као што смо истакли у претходном делу књиге, након оснивања Централног завода за чување старина, музеј му је поклонио различита издања, за шта је добио захвалницу.³²²

Поред добре сарадње са многим појединцима и институцијама, забележени су и неспоразуми са Шумарско-ловачким музејом. Он је у марту 1942, за отварање сталне изложбе у новом простору у Балканској улици позајмио Етнографском музеју осам комада модела кућа и штала. До јануара 1943. Етнографски музеј није вратио ове предмете и приликом вршења пописа привремени дародавац је поставио питање враћања. Дробњаковић је упутио молбу да макете остану још у њиховој поставци док се не израде нове. Као пример овакве праксе навео је сарадњу са Музејом кнеза Павла и Техничким факултетом.³²³ Ловачки музеј је одговорио да могу задржати предмете до 1. марта 1943, када их морају вратити.

Како макете ни до обећаног рока нису враћене, из Шумарско-ловачког музеја упућен је нови захтев са молбом да се врате до 31. марта 1943, што није учињено, и у мају исте године настављена је сага око ових предмета. Етнографски музеј писао је свом ресорном Министарству да није могао да врати предмете и навео следеће разлоге; „на првом месту оскудица у потребном материјалу и стручним радницима, затим заузетост око уређивања осталих музејских колекција“. Додатно, Шумарско-ловачки музеј није радио за посетиоце, па су смањили да не треба да журе са враћањем.

³²⁰ ДАС, Г-266, Ф. 11; ДАС, Г-266, Ф. 12.

³²¹ ДАС, Г-3, Ф. 138.

³²² ДАС, Г-266, Ф. 11.

³²³ ДАС, Г-266, Ф. 12.

Повод за овај допис Министарству била је претња оштећеног музеја да ће 22. маја „предузети законске мере да се модели добију натраг, ако се то не учини у року од осам дана“. Ово сведочи да је управа Етнографског музеја игнорисала дописе и да је тек након законских претњи реаговала. Као решење нудили су да макете остану док се не израде нове за потребе овог музеја. Предложили су да мајстори Шумарско-ловачког музеја направе куће, а да Етнографски све плати. Оваква настојања нису уродила плодом и у децембру 1943. позајмљене макете су враћене са деветомесечним закашњењем.³²⁴ У извештају за ту годину написано је: „Откупљено је пет модела типова кућа и других зграда, којима су замењени модели који су припадали Шумарско ловачком музеју и морали му бити враћени.“³²⁵

Ова епизода сведочи о томе да се и у тешким временима музеолози нису препустили летаргији и да им је било битно да њихове збирке буду што богатије, али и о обострано неколегијалном односу, а могуће и о стручним, па можда и личним анимозитетима и суревњивостима.

„База за целокупан наш привредни и пољопривредни живот“: Музеј српске земље

Указали смо на то да је Јестаственички (природњачки) музеј српске земље, потом скраћено Музеј српске земље, данас Природњачки музеј, основан 1895. године од стране Професорског друштва. Непуну деценију радило се на прикупљању предмета, а прва изложба отворена је 1904. године, када се музеј сместио у Стевчино здање, под исти кров са Етнографским музејом. По доношењу одлуке да се ова два музеја обједине у један Народни музеј, чему је претходило постављање Боривоја Дробњаковића, директора Етнографског музеја, за вршиоца дужности директора Музеја српске земље 1937, они су се, како је тада сматрано само привремено, краткорочно, преселили у две старе школске зграде у дворишту на углу Његошеве улице и улице Кнегиње Зорке, док на месту Стевчине куће не буде подигнута велелепна, модерна музејска грађевина.³²⁶

Музеј српске земље смештен је у зграду на адреси Кнегиње Зорке 57.³²⁷ У документима из стручног архива музеја налази се податак да је током априлског бомбардовања Београда 1941. године препаратор Добривоје Стојадиновић остао у музеју да га, по сопственим речима

³²⁴ ДАС, Г-266, Ф. 12.

³²⁵ Исто; ДАС, Г-3, Ф. 763.

³²⁶ ДАС, Г-266, Ф. 12; ДАС, Г-3, Ф. 82.

³²⁷ Исто.

брани. Ту је боравио до 13. априла, а храну му је доносио његов син. Приликом бомбардовања два пута је са крова музеја бацао запаљиве бомбе које су тамо пале и гасио оно што је почело да гори.³²⁸

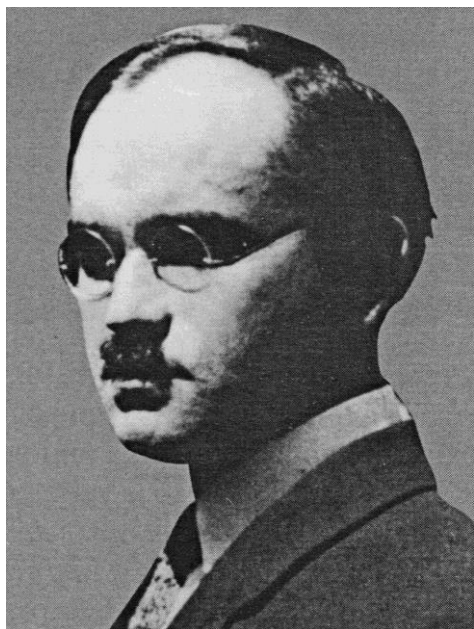
Зграде у које су премештени Етнографски музеј
и Музеј српске земље 1938. године (Интернет)

Под окупацијом је овај музеј, „услед ратних прилика и насталих промена у особљу“, рад обновио у мају.³²⁹ Тада је дошло и до раздвајања управе. Још 1. маја 1941. године за вршиоца дужности директора Музеја српске земље уместо Дробњаковића постављен је професор универзитета, геолог Милан Т. Луковић. По свему судећи, из засада неутврђених разлога до примопредаје дужности није дошло. Дробњаковић је и даље остао директор оба музеја, да би дужност директора Музеја српске земље предао тек у октобру 1942. новоименованом вршиоцу дужности директора, биологу професору Боривоју Д. Милојевићу.³³⁰

³²⁸ Д. Ђорђевић Милутиновић и А. Маран Стевановић, *н.д.*

³²⁹ ДАС, Г-3, Ф. 112.

³³⁰ Боривоје Д. Милојевић (Београд 1890 – Београд 1968) дипломирао је 1910. на Групи за биологију Филозофског факултета у Београду. Као добровољац учествовао је у Првом светском рату. Постављен је 1914. за асистента Филозофског факултета у Београду, а од 1938. је редовни професор на овој високошколској установи. Доктор биолошких наука постао је 1921. Био је на специјализацији у Чехословачкој, Немачкој и

Др Боривоје Д. Милојевић
(Природњачки музеј)

Како се наводи у једном од извештаја мајора Рајсвица, у простору у ком је био смештен, музеј није имао услове ни за чување предмета, а камоли за излагање.³³¹ Са исељењем Етнографског музеја у децембру 1941, постојала је нада да ће Музеј српске земље да се прошири на обе зграде и припреми адекватну изложбу. Тада је старе гимназијске објекте обишла посебна комисија и након инспекције послала допис Техничком одељењу Управе града Београда у којем је наведено какве је све исправке неопходно извршити. На првом, другом и трећем спрату једне од зграда требало је угасити тоалете, и формирати их у сутерену; затворити рупу за лифт, срушити неке од зидова итд.

По свему судећи, овакви радови, који би створили повољније услове за пословање музеја, нису реализовани. Уместо проширења музеја на другу зграду, у њу се привремено уселила једна од београдских гимназија. Месец дана касније, за додатни смештај збирке изнајмљен је петособан стан Димитрија Миодраговића у Кнегиње Зорке 66.³³² Реч је о истом стану који је претходно користио Етнографски музеј. Стан је био простран, са пет соба, кухињом, мањим и већим предсобљем и другим споредним просторијама, тако да су у њега депоноване неке од збирки.³³³

До пресељења Етнографског музеја, стешњеним у неадекватном простору, између служби два музеја долазило је до неслагања проузрокованих чињеницом да је свака институција гледала да створи себи

Великој Британији. Недуго након окончања окупације је пензионисан, али је враћен и поново постављен на дужност директора. Од 1947. обављао је дужност управника Института за физиологију и развиће. Све до поновног пензионисања 1960. био је саветник у Биолошком институту. *Српски биографски речник*, (Нови Сад: Матица Српска, 2014), књ. 6, Мар-Миш, 581, 582.

³³¹ ДАС, Г-266, Ф. 11; А. Маран Stevanović, *op. cit.*; Д. Ђорђевић Милутиновић и А. Маран Стевановић, *н.д.*

³³² ДАС, Г-266, Ф. 11; ДАС, Г-3, Ф. 765; ДАС, Г-3, II; 1941, Ф. 38, 1-200, 67. А. Маран Stevanović, *н.д.*

³³³ ДАС, Г-3, IV, 1943, нерегистрована фасцикла; ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 34, 1-500, 125.

што боље услове, те се у овоме повремено претеривало и ишло на штету других. По свему судећи, Етнографски музеј је користио и део простора друге зграде. До међусобних несугласица долазило је и после пресељења Етнографског музеја, који је у згради у Кнегиње Зорке задржао две просторије, које је требало да припадну Музеју српске земље. Тако, у септембру 1943. новопостављени директор ове установе најоштрије је протествовао код Министарства. Тек након више оваквих жалби, Етнографски музеј је у децембру напустио једну собу, али је наставио да користи други део простора. У просторију коју је напустио Етнографски музеј усељено је Ботаничко одељење, „које је било претрпано и које је ново одељење одмах испунило збиркама“.³³⁴

Поред неусловности и стешњености, Музеј српске земље имао је и низ других проблема. Као и други чиниоци колаборационистичке управе и институције културе, о чему ће бити више речи у посебном поглављу, и Музеј српске земље у зиму 1942/43. није располагао довољном количином огрева. Стање је било толико акутно да је грејана само једна мала просторија, а редован рад се одвијао у хладним канцеларијама. Тако су стручњаци зоолошког одељења радили у соби која цео месец није загревана.³³⁵ Уз то, услед зимских мразева инсталације и тоалети су били изразито оштећени. Поједени прозори су у тој мери били искривљени да нису могли да се затворе. Свуда је царевала влага. Малтер са фасаде је почео драстично да опада.³³⁶

Управа музеја је константно апеловала на ресорно министарство да се пронађе адекватан простор. У марту 1943. покренута је иницијатива да се музеј смести у незавршену зграду „Трпезе Краљице Марије“ која се налази иза Цркве Св. Марка, у непосредној близини Народне скупштине. Ова зграда изабрана је јер „се налазила на згодном месту; грађена је у српском стилу; распоред у њој погодан је за музеј“. За уређење унутрашњости објекта, у складу са потребама Музеја српске земље, израђен је пројекат и одобрен новац у износу од 3.000.000 динара. Након ових корака коначну реч требало је да да окупатор. Нисмо успели да пронађемо одговор немачких власти, али с обзиром на то да је Музеј остао на истом месту, а да је унутрашњост намењене зграде завршена по ослобођењу, можемо да претпоставимо да је у том тренутку окупатор имао битније објекте, пре свега војне, где је морао да утроши грађевински материјал.³³⁷

³³⁴ ДАС, Г-3, Ф. 770; ДАС, Г-3, Ф. 763; ДАС, Г-3, Ф. 769; ДАС, Г-3, Ф. 773.

³³⁵ ДАС, Г-3, Ф. 772.

³³⁶ ДАС, Г-266, Ф. 12.

³³⁷ Изградња ове зграде у данашњој Абердаровој улици започета је 1939. Било је предвиђено да то буде место где ће се хранити око 400 сиромашних ђака. Изградња је стала услед избијања Априлског рата 1941. године. Радови су настављени током окупације и зграда је била у већини завршена. Данас се у овој згради налази Радио-телевизија Србије. ДАС, Г-3, Ф. 772; Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 136.

По свему судећи, и окупациони апарат, као и колаборационистичка власт нису као приоритетно видели решавање питања јавне доступности збирки Музеја српске земље, за разлику од Музеја кнеза Павла и Етнографског, па и Градског музеја. Природа његових фондова везана за природњачке артефакте, без националних и/или расних и историјских обележја није могла да се пропагандно идеолошки и политички искористи; упркос вредним збиркама и веома стручним кадровима и волонтерима које је одликовао велики ентузијазам, остала је у „запећку“ пажње власти.³³⁸

Непостојање сталне поставке овог, као и било ког другог музеја није одлика која указује на потпуну неактивност. На примеру Музеја српске земље ситуација је била чак супротна, захваљујући великом ентузијазму запослених стручњака и бројних спољних сарадника. Упркос тешким условима, његови запослени су активно радили током окупације. Иако су могућности теренског истраживања биле изузетно ограничене, збирке су се и даље допуњавале ентомолошким, зоолошким и ботаничким материјалом прикупљеним у околини Београда, Шапца и Крагујевца, као и поклонима сарадника Музеја. У набављању нових предмета учествовали су и обични грађани, који су доносили птичја јаја, одређене животиње итд.

Забележено је да је током 1943. Живко Адамовић, учитељ из села Вуконе, за потребе музеја сакупљао ситне сисаре. Карактер рада се огледао у обогаћивању хербаријума, прикупљању нових печурака у околини Београда, обогаћивању библиотеке, едукацији на терену у Кошутњаку и Ботаничкој башти. Организоване су екскурзије на Авалу, у Вишњицу, Ресник, Кумодраж и Кошутњак. Због лошег безбедносног стања очигледно да се нису удаљавали из околине Београда. Одржали су и одређени ниво међународне сарадње. Сарађивали су са немачким колегама из Хановера.³³⁹ Радило се и на уређењу и заштити збирки и састављању инвентарних листова, а покренуте су и иницијативе за доношење уредби о природи.³⁴⁰

На почетку окупације у музеју су радили кустоси: геолог Петар Стевановић, зоолог Милутин Радовановић и ботаничар Павле Иванович Черњавски. Препаратор је био Добривоје Стојадиновић, а радила је неколицина служитеља-дневничара. Средином априла 1941. ухапшени су и затворени дневничар Миливоје Ивковић и кустос Петар Стевановић. Нешто касније ангажовани су Борис Петров, Војтех Линдтнер и Зорка Делић. Поред њих, музеју су активно помагали

³³⁸ Будући да се Природњачки музеј и данас налази на истом месту где је смештен пре више од осам деценија, а и даље без своје сталне поставке, бићемо слободни да претпоставимо да се, упркос протоку времена и више промена друштвених система, односи по том питању до нашег времена нису променили.

³³⁹ ДАС, Г-3, Ф. 765. 770.

³⁴⁰ А. Маран Стевановић, *op. cit.*; Д. Ђорђевић Милутиновић и А. Маран Стевановић, *н.д.*

спољни сарадници: Владимир Мартин, Олег Гребеншчиков, Игор Рудски, Лав Рајевски, Александар Сигунов, Теодор Сошка и многи други.³⁴¹ Како видимо, већина су били руски белоемигранти, што не треба да нас чуди јер су они у многим научним гранама Краљевине Југославије давали велики замајац.

Број запослених и дугорочно ангажованих сарадника је стално варирао, а у извештајима се некада помињу само стално запослени, а некада сви ангажовани. Тако се наводи да је у мају 1941. музеј имао чак дванаест ангажованих: пет геолога, једног картографа, једног припремача карти, једног лаборанта, једног чиновника и три стална служитеља. Три месеца касније се помиње шесторо запослених: Павле Черњавски, кустос, Добривоје Стојадиновић, препаратор, Борис Петров, кустос, Зорка М. Делић, чиновник-приправник, Војтех Линдтнер, служитељ-дневничар и Војислав Мирковић, служитељ-дневничар.³⁴² Познато бројно стање у фебруару 1944. било је следеће: четири стална службеника (један чиновник, два чиновника-приправника, један дневничар-чиновник), два службеника, један новопостављени службеник и осам омладинаца који су као волонтери распоређени из Одсека за лековито биље, као и један служитељ привремено деташиран из Музеја кнеза Павла.³⁴³

Настојања колаборационистичког режима да из јавне управе избаце све који нису по националности Срби реметила су рад појединих музеја, који су свакако оскудевали са стручним кадровима. Тако је из Музеја српске земље требало да буде отпуштен и руски белоемигрант Борис Петров. Он је био задужен за проучавање фауне. У свом послу се истицао, писао је радове, водио екскурзије, сакупљао предмете итд. Директор овог музеја писао је у марту 1943. надлежном министарству и молио да се Петров задржи у служби јер је „стручњак и неопходно потребан“.³⁴⁴ Та настојања су уродила плодом, а како смо видели, раду музеја су се потом прикључили и други руски емигранти.

Један од начина да се повећа број помоћних кадрова у музејима био је ангажовање људи који су служили у Обавезној служби рада. Музеј српске земље је по овом основу у септембру 1943. добио шест обвезника. Музеј је имао амбициозне планове, и у њима није видео само пуку физичку радну снагу већ је настојао да их стручно обучи.³⁴⁵ Организован је течај на коме су их уводили у рад целокупне делатности музеја. Ово је подразумевало одлазак на стручне истраживачке екскурзије, прикупљање материјала, обраду и одржавање постојећих музејских збирки.³⁴⁶

³⁴¹ ДАС, Г-3, Ф. 770.

³⁴² ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 38, 1-200; ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 64, 624, 92.

³⁴³ ДАС, Г-3, IV, 1943, 1-500, 776.

³⁴⁴ ДАС, Г-3, Ф. 764.

³⁴⁵ ДАС, Г-3, Ф. 769.

³⁴⁶ ДАС, Г-3, Ф. 770.

Омладинци – волонтери Музеја српске земље на акцији сакупљања корена белог слеза на Ади Хуји, октобар 1943. године (Природњачки музеј)

Из пратеће документације предлога буџета Музеја српске земље уочавамо са којим проблемима се суочавао овај музеј, али и како је управа себе видела на мапи културно-образовних институција. Директор је истицао да „овај Музеј није само једна од најзначајнијих наших културно-националних установа, која има да репрезентује нашу земљу, него да, поврх тога, испитујући природу наше земље треба да буде једна од база за целокупан наш привредни и пољопривредни живот“. Тражено је драстично повећање средстава предвиђених за извођење екскурзија.

Колико је акутно било стање по овом питању сведочи чињеница да су службеници музеја, „на срамоту наше државе“, финансирани ова путовања из свог џепа. Тражена су и драстична повећања по другим ставкама у буџету везаним за основно функционисање, јер су цене многих производа нагло скочиле. Уместо 4.500 динара, колико је претходне године потрошено за канцеларијски материјал, 1944. тражено је 22.000 динара. И друге ставке повећане су неколико пута.

Један од највећих проблема и даље је био огревни материјал. Видели смо да је током зиме загревана само једна просторија, и то величине 3 x 3 у којој су боравили сви службеници, што је чинило сређивање материјала прикупљеног током лета немогућим. Како се наводи, „нема места ни да се окрене, а камоли слободно да раде у таквој собици три

научна испитивача и њихови екстерни сарадници“. А музеј је имао укупно 30 сарадника, што је рад у тренутном објекту чинило немогућим. Због оваквог стања тражено је за потребе набавке огрева 50.000 у односу на 15.000 динара из 1943. године. Поред недостатка кабинетског простора и огрева, додатни проблем Музеја српске земље био је недостатак депоа за смештај и чување збирки. Велика количина сакупљеног материјала „стојала је на гомили и налазила се у опасности“.³⁴⁷

Сведок српских победа: Војни музеј

Војни музеј у Београду основан је по завршетку српско-турских ратова 1876–78, указом кнеза Милана Обреновића од 10/22. августа 1978. Његова прва стална поставка отворена је 1904. поводом стогодишњице Првог српског устанка. Налазила се на Калемегдану, у реконструисаном скромном објекту турског хамама. Музеј је доживео тешко разарање и крађу предмета током Првог светског рата. У аустроугарском бомбардовању уништена је зграда музеја, а предмети који су били евакуисани покрадени су од окупационих власти.³⁴⁸

По окончању Првог светског рата и стварања Краљевине СХС долази до обнове Војног музеја која није били ни брза, ни лака, услед недостатка новчаних и других материјалних средстава. У априлу 1934. године донета је *Уредба о образовању Војног музеја* којом је регулисан статус, организациона форма и делокруг рада ове установе. Она је била директно подређена Главном ђенералштабу. Касније, *Уредбом* из 1940. Војни музеј је ушао у састав Војно-историјског института.

На челу музеја био је управник. За управника је 1934. постављен генерал Војислав Вуковић.³⁴⁹ Тада је почео и активнији рад на реституцији опљачканих добара и набавци нових. Током година музеј је сакупио велику и респектабилну збирку. Кључни проблем било је пи-

³⁴⁷ Било је и директора који су уважавали тешке економске околности и општу беспарицу приликом састављања буџета. Један од њих је Милан Кашанин. Он је у предлогу буџета за 1944, како сам истиче, водио „строгог рачуна о тешким приликама наше земље“ и предвидео само најнеопходније потребе. Овакав приступ читава се не само на речима већ и у самом предлогу буџета. Повећане су партије буџета минимално и то у сегментима где су постојала поскупљења различитих рачуна и претплата. ДАС, Г-3, Ф. 767.

³⁴⁸ Више о Војном музеју у овом периоду у: Предраг Лажетић, *Војни музеј 1878–2014*, (Београд: Војна штампарија, 2014), 15–65.

³⁴⁹ Војислав Ј. Вуковић (Лесковац 1880 – Београд 1954) био је питомац 30 класе Ниже војне школе. Школовао се и у Француској. Као артиљеријски официр учествовао је у балканским ратовима и Првом светском рату. Чин бригадног генерала добио је 1925. године. Постављен је за управника Војног музеја 1934, а поред ове од 1940. био је и на дужности начелника Војноисторијског института. Током окупације пензионисан је, да би по ослобођењу кратко поново стао на кормило Војног музеја. Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004), 306.

тање објеката у који би требало сместити музеј. Исељавањем одређених делова војних јединица из Горњег града на Калемегдану остварен је предуслов да се реши и то питање.

Главна зграда Војног музеја
(Био једном један Београд)

Музеј са новом поставком опет је био смештен у оквиру Калемегданске тврђаве, у три објекта старог генералштаба из друге половине 19. века. Зграде су биле означене бројевима 1, 2 и 3. Прва је била зграда у којој данас ради Завод за заштиту споменика културе града Београда. И друга, оближња, порушена после Другог светског рата, била је грађена од чврстог материјала, док је трећа била барака. У првој згради на два спрата су били смештени најрепрезентативнији предмети везани за почившег краља Александра, династију Карађорђевић и ратне команданте; у другој „предмети из давних ратова“, а у трећој збирка старог оружја. Музеју је припадао и „Римски бунар“, који је био отворен за публику.³⁵⁰ Ка музејском комплексу могло се прићи и од стране реке, путем који је водио кроз тунел и бедеме, изнад кога је писало: Војни музеј.

³⁵⁰ Аноним, „Свечано отварање војног музеја“, *Београдске општинске новине*, април-јуни 1937.

Правилником је било предвиђено да се оснују одељења: „народне династије Карађорђевић“, „осталих народних династија и владара“, „народних вођа и знаменитих војника“, „борби и ратова до 1912. године“, „историјског развоја наоружања“ и „опште“ одељење. По овом принципу расподељени су музејски предмети. Стална поставка отворена је 1937. Посетиоци су могли да виде разне предмете – од старих застава српске војске, преко артиљеријског, лаког наоружања до војних авиона. Вероватно због ове чињенице Војни музеј био је међу најпосећенијим, о чему сведочи податак да је годишње имао око 300.000 посета. На овај начин остваривао је приходе који су превазилазили његов буџет.³⁵¹

Генерал Војислав В. Вуковић
(Војни архив)

По систематизацији, на челу Војног музеја у Београду био је управник, како смо нагласили, генерал Вуковић. Његов задатак био је да руководи администрацијом музеја, „ради на прибављању, сређивању, проучавању, одржавању и излагању музејског материјала“ и брине се о целокупној имовини музеја. Са стручне стране морао је да одржава везе са научним установама ове врсте у земљи и иностранству и по питању новчано-материјалне природе кореспондира са надлежним Министарством (војним, а потом, по окупацији, Министарством просвете).³⁵² Вуковић је 13. октобра 1942. пензионисан; на чело музеја постављен је пуковник Влада М. Милић, а посебном одлуком Министарства од 11. новембра 1942. пензионисани директор постављен је за почасног управника.³⁵³

Официр на служби капетана I класе требало је да обавља ађутантске послове по постојећим упутима и наређењима. Руковалац материјалом, капетан I класе, руковао је целокупном имовином. Режицер,

³⁵¹ П. Лажетић, *н.д.*, 65–131.

³⁵² ДАС, Г-3, Ф. 82.

³⁵³ Према измени Уредбе о Војном музеју, почасни чланови имали су задатак да помажу око сакупљања нових предмета, у њиховој обради и класификацији. ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 34, 1-500, 125; П. Лажетић, *н.д.*, 80.

нижи војни чиновник III класе, био је надлежан за све послове новчане природе. Писар, наредник I класе, обављао је послове административне природе. Служитељи су били задужени да врше чуварску службу и обављају разне послове физичке природе. Мајстор пушкар чистио је целокупно наоружање и вршио поправке.³⁵⁴

Као и у другим музејима, број ангажованих по разним основама се током окупационих година мењао. У једном тренутку било их је тринаест.³⁵⁵ У јануару 1943. у њему је радило десет сталних службеника, пет надничара, а четири службеника који су се водили на евиденцији били су у заробљеништву.³⁵⁶ На дан 31. августа 1943. године Војни музеј је имао девет стално запослених и шест надничара.³⁵⁷

Пред априлски рат Војни музеј у Београду добио је наредбу да спакује све предмете како би били склоњени у Студеници. Услед интензитета и брзог окончања сукоба, план о евакуацији није извршен. Запослени су по наређењу напустили зграде музеја 7. априла и повукли се преко Студенице, даље све до Сарајева. Упаковани предмети, спремни за транспорт, остали су закључани у музеју, у зградама 1 и 2.³⁵⁸ По завршетку радних дејстава, са обновом рада других, обновљен је рад и Војног музеја, али уз низ потешкоћа са каквим се остали музеји нису суочавали, бар не у толикој мери.

Будући да је окупатор одлучио да извршне органе власти сведе на оно основно што је неопходно за функционисање, Министарство војске и морнарице, под чијом управом је музеј био ранијих деценија, није обновљено, што у складу са окупационом праксом и није било неочекивано. Зато је 11. августа 1941. донето решење да се и Војни музеј пренесе у надлежност Комесаријата просвете. Ово је у чисто административном погледу представљало изазов, јер су систематизација радних места и нивои плата били прилагођени војном систему. Министарство је због овакве ситуације, у више наврата, морало да доноси посебна наређења за овај музеј.³⁵⁹

На основу извештаја мајора Јохана фон Рајсвица који је послат у Берлин, познато је да је Војни музеј на Калемегдану током шестоаприлског бомбардовања претрпео велику штету, и да су његове збирке, које су, како смо нагласили, остале без надзора, у великој мери опљачкане од стране грађана у периоду од 7. до 12. априла. Према попису који је направљен у јуну 1941. нестало је 1.287 предмета.³⁶⁰ Из Берлина су посебно инсистирали на томе да се укаже да је Војни музеј

³⁵⁴ ДАС, Г-3, Ф. 82.

³⁵⁵ ДАС, Г-3, Ф. 82.

³⁵⁶ ДАС, Г-3, IV, 1943, Ф. 774 и 775, нефасцикулисано, разно.

³⁵⁷ ДАС, Г-3, IV, 1943, нефасцикулисано, разно, 773.

³⁵⁸ ДАС, Г-3, Ф. 105.

³⁵⁹ ДАС, Г-3, Ф. 72.

³⁶⁰ П. Лажетић, *н.д.*, 135;

у Београду опљачкан након одласка домаћих, а пре доласка Немаца. Мајору Рајсвицу је сугерисано да са овим чињеницама суочи домаће власти.³⁶¹ Потом ситуација постаје другачија.

Као што можемо да уочимо из претходног текста, од стране окупатора није постојало систематско и планско пљачкање збирки Музеја кнеза Павла, Етнографског музеја и Музеја српске земље. Потпуно другачија ситуација била је са Војним музејом. Он је био понос српске војске и сведок свих њених победа, пре свега, у новијој историји. Пошто је сведочио и о победама из Великог рата над Аустроугарском и Немачком, у њему је био велики број ратних трофеја заплених од војски ових земаља, изложених уз нарацију о непријатељству са њима.

Нацисти су у свом походу на Европу желели и да исправе, како су сматрали, неправде нанете Немачкој после пораза из Првог светског рата, са видљивим намерама за реванш. У већини земаља победница Првог светског рата, где је сада крочила окупаторска чизма нацистичког војника, победнички ратни трофеји који су били сведоци германског пораза постајали су њихов плен. Довољно је подсетити се на судбину вагона у којем је потписано примирје 11. новембра 1918. године. Након пораза Француза 1940, нацисти су наметнули да се ново примирје потпише баш у њему, а затим га по директном Хитлеровом наређењу дигли у ваздух.

Команда Вермахта је већ 27. маја 1941. наредила да се Војни музеј прегледа и да се сви предмети који су заплени од немачке и аустроугарске војске одузму.³⁶² Кључни човек за те послове био је директор Бечког војног музеја Алфред Мел. Преузимање ратних трофеја реализовано је у више етапа. Прва се одиграла у периоду од априла до јула 1941. године. Састављен је списак од преко двеста предмета, међу којима су били: ознаке аустријске пешадије, застава 19. пешадијског пука, медаље, слике, фотографије, пушке различитих калибара и производње, бајонети, сабље, бисте итд.³⁶³

У склопу ових заплена покренуто је и питања три топа. Посебан куриозитет представљао је онај из 1524. године, пореклом из Дубровника. Тај топ допремљен је из Нирнберга 1938, у периоду тесне сарадње немачких и југословенских власти. Био је поклон Адолфа Хитлера, а у настојањима вође Трећег рајха за што бољом сарадњом са владом Милана Стојадиновића. Што се тиче нацистичког врха, у лето 1941. југословенска држава, којој је топ поклоњен, више није постојала, а на већи део њеног становништва гледало се непријатељски. Одузимање овог топа и враћање у Нирнберг била је још једна од порука нациста да су Срби изиграли њихово поверење. Друга два топа, која су

³⁶¹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 25–35, 38.

³⁶² Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 37.

³⁶³ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 11–21.

била српског порекла, пренета су у Војни музеј у Бечу. Из музеја су селективно уклањани и предмети који сведоче о непријатељству између Срба и Немаца у прошлости.³⁶⁴

Потраживања ка Војном музеју по овом принципу имали су и немачки савезници. У децембру 1941. отворена је прича око статуе аустријског војника у клечећем положају. Она је била део ратног спомен-обележја у Добоју изграђеног 1878, а посвећеног свим погинулим аустријским војницима у Босни и Херцеговини. Споменик је срушен 1918, а статуа премештена у Војни музеј у Београду. Усташке власти су обновили споменик и недостајала им је статуа. Када су у октобру 1941. сазнале где се налази, тражиле су да им се преда.³⁶⁵ Но, она је била један од предмета којег није више било у музеју, али траг о његовом нестанку није постојао. Док су Немци сматрали да је то један од предмета који је опљачкан током Априлског рата, генерал Вуковић је веровао да ју је однела екипа на челу с Алфредом Мелом. У Беч су послати спискови свих предмета који недостају са захтевом да одговоре до 15. фебруара 1942.³⁶⁶

Румунска страна тражила је најстарију румунску владарску заставу Раду Михене из XVI века, као и део свештеничке одеће из периода Неагое Васараба (XVI век). Немачки окупатор је одлагао са одговором, док је колаборационистичка управа желела да мења те предмете за уметничке драгоцености из румунских трезора, које су битне за српску историју. Та размена била је уговорана још у јуну 1940. године. Југословенска страна је тражила плаштаницу из XV века која се налазила у манастиру Буковина, као и икону на којој су приказани Св. Сава и Св. Симеон, а која је била изложена у Музеју верске уметности у Букурешту. Договорено није одмах и реализовано, а потом је уследила окупација. Наведени предмети су били спаковани и однећи из Војног музеја, одакле им се губи сваки траг. С друге стране, у условима разбијене југословенске државе румунска страна више није желела да преда српска културна добра која су била у њиховом поседу, већ је нудила новац. Мађарска је такође настојала да се докопа одређених предмета из периода средњег века.³⁶⁷

Нешто касније, део предмета које су Немци одузели, а процењени су као неважни за Трећи рајх, сукцесивно је враћан Војном музеју. Током јануара 1942. враћено је 18 топова, који нису однећи из Србије, већ само премештени у други део калемегданске тврђаве и чувани од стране Вермахта.³⁶⁸ Очигледно је да се радило о широј акцији пропагандне

³⁶⁴ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 25–35, 38, 39, 242.

³⁶⁵ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 74.

³⁶⁶ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 72.

³⁶⁷ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 78, 80, 81, 82.

³⁶⁸ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 278.

обнове поверења, јер је Војном музеју 23. јануара 1942. поклоњен једна топ на гусеницама који је био део наоружања југословенске војске, предвиђен за расход.³⁶⁹

Међу враћеним предметима била је и збирка кубанских козака, коју су њихови представници предали Војном музеју на чување 1938.³⁷⁰ Заједно са другим, и ове музеалије су пред Априлски рат спаковане и припремљене за транспорт ка Студеници, који никада није обављен. Преузевши привремену управу над музејом, немачке окупационе власти су и те предмете реквирирале, да би их у јуну предале представницима кубанских козака. Међутим, козаци су тврдили да им нису предати сви предмети, и у децембру 1941. преко Министарство просвете и вера тражили су да се испита где је остатак. Испитан је генерал Вуковић, али он није могао да пружи било какве информације јер је пред повлачење преко Студенице ка Сарајеву препустио дужност бригадном генералу Ивану Јанковићу, а остали запослени које је испитао нису били у музеју од 7. априла.³⁷¹ По окончању окупације први попис показаће да је из ове колекције од 975 музеалија у Војном музеју остало само 17 предмета.

Током реквирирања и селекције ратних трофеја музеј се на изванредан начин налазио под директним немачким надзором. Када је то окончано, 8. јула 1941. године предат је домаћим властима које бригу о њему поверавају дотадашњем управнику, генералу Вуковићу.³⁷² Међутим, простори музеја су и даље били заузети од стране немачке војске, која одлази тек у августу. Преузевши пуну контролу над својим објектима, музеј је преузео и један проблем који није био решен ни током наредне две године. У новембру 1943. Војни музеј је морао да од Министарства тражи да му помогне у плаћању струје, а дуг је настао током периода када су музејске зграде користили Немци.³⁷³

Пошто су преузеле старање над музејом, колаборационистичке власти су започеле да раде на реконструкцији музејских зграда и обнови поставки. Претходно је било неопходно да се утврди који њени делови су из политичких разлога погодни за новоочекиване посетиоце, а који

³⁶⁹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 279.

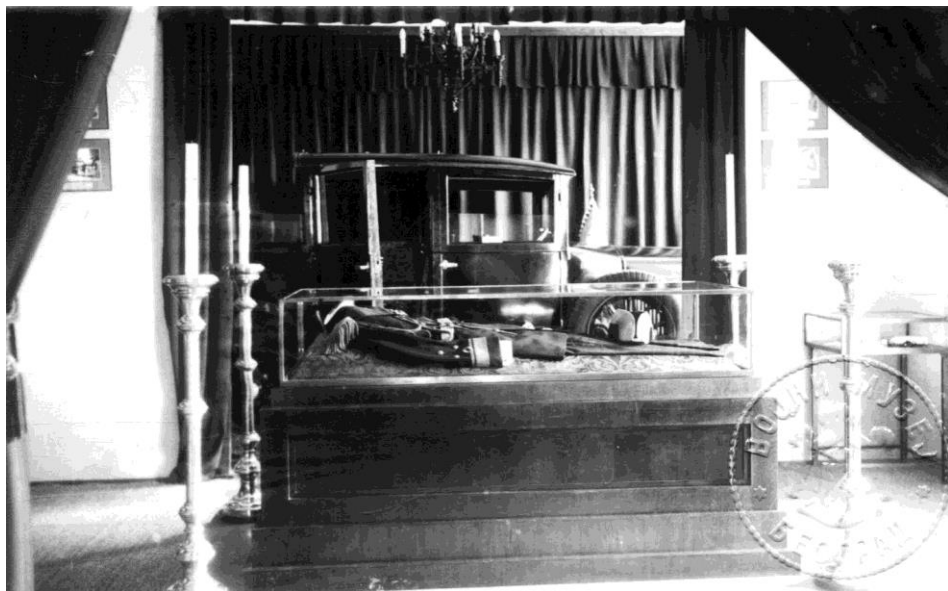
³⁷⁰ Као што је познато, након Октобарске револуције у Русији 1918. Краљевина СХС била је једна од земаља у којој су уточиште пронашле многе руске избеглице. Регалије војске Кубанских козака пребачене су на територију Краљевине 1920. и предате су на чување Топографском одељењу. Од 1938. оне се чувају у Војном музеју, који је имао образовано руско одељење. Према уговору, власници су регалије могли да узму у два случаја: уколико се створе услови да се козаци врате у отаџбину и уколико у Краљевини Југославији настане таква општа ситуација која није повољна за њихово чување. Сама збирка имала је 975 инвентарних бројева и састојала се од најразличитијих предмета: застава војних јединица, повеља руских владара, печата итд. П. Лажетић, *н.д.*, 115–117.

³⁷¹ ДАС, Г-3, Ф. 86.

³⁷² Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 40; RW 40/229, 242.

³⁷³ ДАС, Г-3, IV, бр. 6100-7800.

не.³⁷⁴ Било је планирано да поставке буду у целини отворене за посетиоце од марта 1942,³⁷⁵ међутим у извештају Војног музеја за јун 1942. године наводи се да је тога месеца извршено чишћење музејских зграда II и III и да су оне у стању „да се по жељи могу одмах отворити за публику“, али да је продужен рад на уређењу зграде бр. I, где се налазила библиотека и музејски инвентар. Из музеја је тражено и да се због обимности посла, посебно уколико отворе музеј, запосли још двоје људи (руководилац материјалом, капетан I класе, и један подофицир). Оба службеника била су предвиђена по буџету.³⁷⁶

Део сталне поставке Војног музеја посвећен атентату на краља Александра Карађорђевића (Интернет)

По свему судећи, нова поставка је отворена током лета 1942. године. Сви натписи на предметима урађени су двојезично, на српском и немачком језику, што је била пракса и у другим музејима. Забележено је да је 13. септембра 1942. Војни музеј посетило 45 људи који су платили улазницу по цени од један динар.³⁷⁷ Дан раније немачке окупационе власти су тражиле од музеја да се утврди посебан дан и време посете само за немачке војнике. Одређено је да то буде недељом од 9 до 12 часова.³⁷⁸ Можемо да претпоставимо да је овај

³⁷⁴ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 242.

³⁷⁵ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 135, 153; ДАС, Г-3, Ф. 764.

³⁷⁶ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 23, 1-237, 114.

³⁷⁷ ДАС, Г-3, Ф. 136.

³⁷⁸ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 30, 1-423, 121.

музеј због својих предмета био најинтересантнији припадницима немачке оружане силе.

И после отварања поставке наставило се са запленама музејског материјала. У јануару 1943. Берлин је тражио портрете Франца Јозефа и Марије Терезије, аустријско вешало, наводне личне предмете Јаноша Хуњадија и неколико других музеалија.³⁷⁹ Нови талас пљачкања спроводио је мајор Ругер из Бечког војног музеја. Током марта 1943. у музеју су издвајани предмети, не само немачког и аустријског већ и хрватског порекла, и паковани за слање у Немачку. Све музеалије су фотографисане, а према попису који је Ругер саставио, за Беч су однета укупно 54 предмета.³⁸⁰ Све ово настојао је да спречи мајор Рајсвиц, који је наглашавао да се новом запленом може уздрмати поверење домаћег становништва према окупационој управи. У ово је успео да увери и самог Војног заповедника за Србију генерала Бадера,³⁸¹ али даље иницијативе су биле безуспешне; интереси Трећег рајха били су на првом месту.

И Војни музеј је током окупације успавао да набави нове предмете. Највећи број нових музеалија је прикупљен из војних објеката којима је окупатор променио намену или их је заузео за своје потребе. У октобру 1941. донето је 17 мермерних и пет бронзаних плоча на којима су по класама била исписана имена полазника Војне академије. Из Официрског дома на Топчидеру су у априлу 1942. пренете слике, бисте и фотографије. Из зграде Геодетског завода донета су два портрета генерала Лијешанина.³⁸²

Мањи број предмета набављен је откупом и поклонима. У новембру 1941. откупљено је 13 предмета из XVII века. Међу њима су били штитови, панцири, копља, сабље и мачеви. Инжењер Димитрије Белов у два наврата током децембра 1941. и марта 1942. продао је овом музеју 30 примерака оружја и заштитне опреме. Ови вредни предмети датирани су од XVI до XIX века. Десет предмета, претежно медаља, у септембру 1942. године купљено је од Негована Рајића. Било је и случајева да су предмете продавале и колеге из других музеја. Службеник Градског музеја Алексеј Васиљев продао је Војном музеју 50 фотографија. Нашао се и одређени број грађана који су били и дародавци. Тако је и овом музеју припао део предмета својине породице Лијешанин. Према тестаменту, 19 комада различитог наоружања и униформи стигло је у музеј на Калемегдану.³⁸³

Наведени примери будили су оптимизам и током 1943. постојала је идеја о проширењу садржаја музеја и иновацији поставки. Војни командант у Србији обратио се у јулу 1943. Војном музеју у Берлину за

³⁷⁹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 24.

³⁸⁰ П. Лажетић, *н.д.*, 148.

³⁸¹ А. Rot, *н.д.*, 222.

³⁸² П. Лажетић, *н.д.*, 146.

³⁸³ Исто, 146, 147.

помоћ. Они су били спремни да пошаљу свог стручњака у Београд и позајме одређене предмете. Све је ово било у циљу придобијања подршке Срба. Требало је да се на ненаметљив начин, преко музеја, врши пропаганда у корист Немачке. Према идејама из Беча музејска концепција је требало да захвата тематске целине у којима се на позитиван начин укрштају српска и германска историја. До реализације није дошло јер је услед неповољних ратних околности оваква активност постала беспредметна.³⁸⁴ Индикативно је да је и сам мајор Рајсвиц, већ при почетку иницијативе, сматрао да је она дошла касно, али и да би могла да има чак и негативне ефекте, јер би овај потез у тренутној војној ситуацији могао да буде протумачен као слабост Немачке.³⁸⁵

Одустајањем од проширења, просторни капацитети музеја су, уместо да буду повећани, смањени. Као што смо више пута истицали, потребе окупатора долазиле су на прво место и питање поновног заузимања одређених објеката лебдело је константно у ваздуху. У октобру 1943. окупатор је исказао заинтересованост да за своје потребе заузме музејску зграду III. Службеници музеја, већ спремни и на овакве промене, извршили су све припреме како би благовремено могли да се иселе.³⁸⁶ Зграда је преузета у јануару 1944, а убрзо је испражњена и зграда II, у коју је усељена немачка војна болница.³⁸⁷

Излог историје престонице: Градски музеј

За разлику од прва три музеја, који су били државни, национални, и под ингеренцијом Министарства просвете, као и Војног музеја, који је током окупације потпао под ингеренције истог министарства, Градски музеј Београда био је општинска институција. Музеј је основан 15. октобра 1903. године под називом *Општински музеј и библиотека*. Године 1911. ова установа се уселила у Конак кнегиње Љубице. У дужем периоду број музејских предмета био је симболичан. Године 1929. поседовао је само 155 предмета, али наредне године збирка је удвостручена. Прва музејска изложба „Планови и слике старог Београда“ отворена је 19. априла 1931. године. Четири године касније за ову двојну институцију купљена је посебна зграда у Кнегиње Љубице број 1 (данас Змај Јовина 1). Зграда је називана и Градски културни дом; адаптирана је и прилагођена потребама музеја и библиотеке 1940. године. Музеј је био смештен на два спрата. На једном је била музејска збирка, а на другом галерија. Фактички, музеј и библиотека били су независни одсеци Културног дома.

³⁸⁴ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 4.

³⁸⁵ A. Rot, *n.d.*, 222.

³⁸⁶ ДАС, Г-3, Ф. 773.

³⁸⁷ П. Лажетић, *н.д.*, 150.

Немачки војници испред Уметничког павиљона – Цвете Зузорић
(Интернет)

Током априлског бомбардовања зграда и фондови институције били су оштећени.³⁸⁸ Медији су писали да је Градски музеј претрпео тек незнатна оштећења, те да ће се после поправке све вратити у нормалу. Међутим, штета је била већа: изгорео је кров и последњи спрат са делом галерије. Обнова Градског музеја ишла је отежано услед недостатка грађевинског материјала и трајала је све до децембра 1941. године.

У мају 1941. у Градском музеју радила је једна службеница – Милица Алексијевић, која је у музеј премештена из библиотеке. На дан 15. јуна 1941. председник општине поставио је Миодрага Грбића, кустоса Музеја кнеза Павла, за вршиоца дужности шефа одсека Градског музеја. Ову дужност „вршиће без икакве награде по сопственом пристанку“, стоји у овом решењу.

На дан 20. јуна 1941. музеј је имао четворо плаћених запослених: Милицу Алексијевић, секретара као статутарног службеника, и три хонорарна „званичника“: архитекту Алексеја Васиљева, дипломираног филолога Фани Политео Вучковић и апсолвента филологије Теодора Докића, а у јулу је добио и чистачицу. У музеју су радили и волонтери, којима је волонтерски ангажман био пут ка запослењу, попут историчара уметности Миодрага Коларића.

³⁸⁸ ДАС, Г-3, Ф. 119.

Као и у другим музејима, и у Градском је током окупације број запослених варирао. На дан 10. јануара 1942. музеј је имао деветоро, а у марту седморо запослених: Миодраг Грбић, в. д. шефа Одсека; Алексеј Васиљев, архитекта; Богослав Војиновић-Пеликан, сликар; Злата Максимовић, чиновница; Марија Ковач, чистачица; Госпава Мишић, чистачица; Сима Косанић, служитељ. У јуну те године отпуштен је Васиљев, који је претходно био постављен за заменика директора. Са друге стране, многи музеји су ангажовали избеглице као хонорарне сараднике како би им помогли да преброде тежак период у коме су се нашли. Градски музеј ангажовао је у мају 1942. писца и бившег управника поште у Загребу Бошка Стрикана да врши попис „овдашњих црквених и градских старина“.

Главна обавеза запослених током првих пола године рада под окупацијом била је да што пре припреме изложбу са чијим отварањем ће бити отворен и Културни дом, са оба своја одсека. Осмог децембра у музеј је стигла наредба да запослени све предузму како би могли да отворе врата Дома 22. децембра у 11 часова.³⁸⁹

Дом је свечано отворен 22. децембра 1941. године. На отварању су биле високе званице окупационог и колаборационистичког апарата попут мајора Рајсвица, команданта Фелдкомандантуре 599 Ернста фон Кајзенберга, Милана Аћимовића и министра просвете Велибора Јонића, што довољно указује на приоритет који је пружен овом сегменту деловања режима. До тога дана били су у потпуности обављени грађевински радови, али не и стручни. Стална поставка није била завршена; Музеј и Дом су отворени организовањем изложбе докумената кроз коју се настојало да се укаже на богат фонд који Градски музеј поседује.³⁹⁰ Како је истакао мајор Рајсвиц, ово је био „преурањени лични чин“ председника београдске општине Драгог Јовановића.³⁹¹ Прерано отварање врата Градског музеја класичан је пример политике музеја током окупације.

Изложбени садржај сталне поставке музеја био је подељен по хронолошко-тематском принципу, а у складу са врстама збирки, на четири целине. У првој, археолошкој целини били су изложени предмети „из праисторије, доба Келтског оснивања Сингидунума, затим из римске и византијске епохе и времена сеобе народа“. Друга, средњовековна целина се састојала од „објеката примењене уметности, одлива сачуваних делова тврђаве и цртежа“. Збирка турског времена садржала је предмете који су „слични, али млађи, обогаћени још ретким

³⁸⁹ Историјски архив Београда (ИАБ), Градски музеј, к. 1.

³⁹⁰ Аноним, „Данас је на свечан начин поново отворен Дом културе: У присуству претставника немачких власти и чланова српске владе, Дом је отворио претседник Градског поглаварства г. Драг. Јовановић“, *Обнова*, 22. децембар 1941, 5.

³⁹¹ A. Rot, *n.d.*, 133.

богатством старих бакротисака о тврђави на Калемегдану, као и ратничкој епохи принца Евгенија Савојског“. Збирка модерног Београда имала је предмете „од Карађорђа до данас“ и „пружала је изглед престоничког друштва и водећих личности у свим видовима материјалне културе, у портретима, оделу, предметима личне употребе, накиту, намештају, фотографијама“ итд.

Поред сталне поставке са материјалом из збирки, овај музеј имао је и галерију у којој су биле слике и вајарска дела и други радови „уметника који су тесно везани за Београд рођењем, радом или изложбом“, као и фотографски атеље и радионицу. Под Градским музејом био је и Уметнички павиљон на Калемегдану (Павиљон Цвјете Зузорић). Овако оформљен Градски музеј требало је да представља модел другим градовима и општинама, за музеје чије отварање је планирано, а о чему ће даље бити више речи.³⁹²

Током наредних година Уметнички павиљон постао је најзначајније изложбено место у Београду. Овај објекат налазио се на прометном месту на Калемегданској тврђави и био је још из међуратног периода препознатљив као један од центара за пласирање културних садржаја. Поједине изложбе биле су у организацији музеја, а поједине је директно осмислио и спровело Министарство просвете и вера. Суштина одржавања ових изложби била је да се помогну уметници који су се услед окупационих услова нашли у незавидном положају. Осим тога, све ове изложбе коришћене су у пропагандне сврхе и новине су о њима интензивно извештавале како би створиле слику да колаборационистички режим подржава и пропагира културне садржаје. Када је Министарство било инспиратор изложбе, сву надлежност и обавезе око организације имало је Одељење за образовање и народну културу. Улазнице су биле у просеку од 50 до 20 динара. Ученици су имали попуст и плаћали су 10 динара. Од сваког продатог уметничког дела Министарство је узимало 10%. Овај новац од улазница коришћен је за покривање трошкова штампања каталога, огрева, осветљења итд.³⁹³

Изложбом српских уметника у јуну 1942. Уметнички павиљон отворио је поново своја врата за посетиоце. На изложби су учествовали уметници попут Бете Вукановић, Младена Јосића, Живка Стојисављевића и Босилке Јовановић-Валић. Министарство просвете откупило је радове у износу од 100.000 динара. У августу је отворена изложба „Стари Београд у слици и цртежу“, а из Музеја града је тражено да се улазнице ослободе од плаћања општинске таксе. Само 27. августа 1942. од улазница је приходовано 35.650 динара.³⁹⁴ Крајем марта 1943.

³⁹² Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 241; ИАБ, Градски музеј, к. 1.

³⁹³ ДАС, Г-3, Ф. 771.

³⁹⁴ ИАБ, Градски музеј, к. 1.

године отворена је „Изложба сликара из заробљеништва“.³⁹⁵ На овој изложби изложена су дела Војислава Шикопарије, Бранислава Марковића и Милоша Јонића. Лично је председник владе откупио радове у износу од 40.000 динара, а Општина града Београда слике у вредности од 100.000 динара. Свеукупно уметници „иза жица“ су зарадили 300.000 динара. Најзначајнија изложба била је Пролећна изложба српских уметника која је организована исте године. У овом периоду кроз врата Уметничког павиљона прошло је 12.000 посетилаца.³⁹⁶

Коло, 8. април 1944.
(Универзитетска библиотека)

³⁹⁵ ИАБ, Општина града Београда (даље: ОГБ), к. 215, ф. 1-460; ф. 1-300.

³⁹⁶ И. Томић, *н.д.*, 82-84.

Музеј града располагао скромним новчаним средствима, што можемо да уочимо кроз опредељени буџет. Према предлогу буџета за 1942. годину планиране су три плате, две по 3000 и једна за Фани Политео од 1700 динара. За материјалне трошкове у које су убрајани: откуп слика, откуп археолошких и историјских предмета, архитектонско снимања старих зграда, фотографско снимање историјских и археолошких занимљивости, археолошки и конзерваторски радови, инсталације и витрине, рестаурација слика, канцеларијски материјал, телефонска веза, одржавање чистоће, израда каталога и инвентара, штампање музејских радова, куповина књига и часописа, опредељено је 125.000 динара.³⁹⁷

Чувар црквеног блага: Музеј Српске православне цркве

Идеје за оснивања Црквеног музеја постојале су деценијама уназад, али у потпуности су се искристалисале 1937. године, доласком оснивача скопског Музеја Јужне Србије проф. Радослава Грујића³⁹⁸ на положај професора београдске Богословије. Музеј је тада основан и смештен преко пута Патријаршије, у Конак кнегиње Љубице, у ком је био Музеј савремене уметности, да би ту зграду напустио по формирању Музеја кнеза Павла, који ју је изгледа још неко време користио за своје потребе. Та вредна зграда предата је Српској православној цркви и њеном музеју на дугорочно коришћење. Функцију вршиоца дужности директора музеја обављали су Радослав Грујић и декан Богословије Лазар Мирковић.

У музеју се радило на изради сталне поставке, а организовано је и неколико изложби, али је тежиште рада двојице професора било постављено на прикупљању новог материјала и његовој научној обради. А потом је дошла и окупација. Забележено је да је Грујић током априлског бомбардовања Београда боравио у музеју (по свему судећи, ту је и становао), да би 6. јуна 1941, одлуком Синода музеј био затворен, а управници разрешени дужности. За чувара музејских

³⁹⁷ ИАБ, Градски музеј, к. 1.

³⁹⁸ Радослав М. Грујић (Земун 1978 – Хвар 1955.) завршио је Богословију у Сремским Карловцима; као свештеник био је заменик проте Димитрија Руварца у Земуну; потом служи у Бјеловару; истовремено студира правне науке у Загребу и Бечу, а потом Филозофско-исторички факултет у Загребу, где је и докторирао по завршетку Првог светског рата, када преузима значајну улогу за оснивање и рад високошколских и културних институција у Скопљу. Године 1937. прелази на Богословски факултет у Београду, где наставља сличне активности. Током ратних година био је декан Теолошког факултета и директор. Владимир Радовановић, *н.д.*, 17–22.

предмета именован је јеромонах Доситеј Стојаковић.³⁹⁹ Сви музејски предмети, 180 пописаних, као и фотографије, макете и књиге, смештени су у једну просторију и закључани.⁴⁰⁰

Будући да се у згради Патријаршије сместила окупаторска војска, у дојучерашњу зграду музеја премештен је део Патријаршијског апарата, конкретно Духовни суд. Убрзо, са доласком бројних избеглих свештеника у Београд, а по примеру отварања општинских народних ресторана широм града, у приземљу Конака отворена је свештеничка менза.⁴⁰¹ На дан 14. новембра 1941. године Министарство просвете је

Проф. др Радослав Грујић
(Интернет)

упутило допис црквеним властима са питањем ко је противно Уредби о чувању старина одобрио да се менза смести у тај простор „и зашто управа музеја (који је одлуком Синода био угашен – напомена аутора) није то спречила, односно претходно о томе обавестила Министарство просвете“.⁴⁰²

Некако у то време, после отварања Музеја кнеза Павла и Градског музеја, заједно са покретањем иницијативе да се премести и за публику отвори Етнографски музеј, покренута је и иницијатива за уређење и јавну доступност црквених збирки. То је требао да буде један од приоритетних задатака, на чијој реализацији су инсистирале и окупационе

и колаборационистичке власти, али он неће бити ефективно остварен.

Почетком децембра 1941. одржан је састанак коме су присуствовали директори Етнографског и Музеја кнеза Павла и разрешени директори Црквеног музеја. Изнет је план који је подразумевао да се директори врате на претходну дужност, да се пронађе адекватна зграда, да се осигурају новчана средства, да се поново монтирају витрине које су склоњене након гашења музеја и да се тражи одобрење од Светог архијерејског синода за излагање предмета. Директори наведених музеја су поред стручне помоћи понудили и да уступе део предмета како би се поставка обогатила.⁴⁰³

³⁹⁹ В. Радовановић, *н.д.*, 234, 239–242, 248.

⁴⁰⁰ Исто, 249.

⁴⁰¹ Исто, 250.

⁴⁰² ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 48, 1-180, 75; ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 9, 1-132, 102.

⁴⁰³ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 241; ДАС, Г-266, Ф. 11; ДАС, Г-3, Ф. 97, 121.

Истога дана, 3. децембра, зграду Конака кнегиње Љубице обишли су мајор Фон Рајсвиц, Миодраг Грбић и тројица немачких инжењера. Управнику свештеничке мензе дали су рок од десет дана да мензу исели из те зграде.⁴⁰⁴ До тога неће доћи тако брзо, али ситуација је наставила да се развија у правцу отварања музеја. Иницијативу су имале световне власти. Месец дана касније, 3. јануара 1942. задатак припреме простора за црквени музеј, по редовној дужности добила су тројица професора Техничког факултета Универзитета у Београду: архитекте Александар Дероко и Богдан Страл и академски вајар Душан Бибић.⁴⁰⁵

Тек потом су световне власти успоставиле директне контакте са црквеним. Почетком фебруара 1942. Министарство просвете је писало Светом архијерејском синоду Српске православне цркве. У допису је истакнут значај постојања Црквеног музеја и предложено да се „модел манастира, копије фресака и предмета црквене уметности“ који су били део Црквеног музеја, као и Етнографског музеја и Музеја кнеза Павла изложе у старом простору, Конаку кнегиње Љубице.⁴⁰⁶ Нешто касније, 28. фебруара, донета је и званична општинска одлука да се менза исели из те зграде, што је Синод прихватио недељу дана касније. Пошто је током претходног коришћења зграда Конака „употребом порабађена-оштећена“, требало је да је Општина поправи, а да даље трошкове реконструкције и одржавања преузму црквене власти.⁴⁰⁷

Након тога Синод СПЦ је 28. априла донео одлуку да се рад музеја обнови, да се јеромонах Доситеј ослободи дужности чувара збирке, а Радослав Грујић постави за управника.⁴⁰⁸ По свему судећи, уз њега се поново нашао и Лазар Мирковић,⁴⁰⁹ али је нејасно у којој званичној функцији, будући да је за помоћника управника нешто касније постављен Светозар Душанић,⁴¹⁰ који је до окупације, као вероучитељ, али и сарадник Музеја Јужне Србије радио у Скопљу.

Упркос свему, ова иницијатива није до краја реализована. Др Грујић се уселио у апартман у музеју, преузео је збирку, али поред почетних идеја и намера, није проналазио време за музејски рад. Био је преокупан, како послом на Богословији, тако и активностима на изради Српског цивилног/културног плана и неким другим јавним и приватним пословима. Тако је формирање музеја остало само формално, без могућности да се поставка оформи и отвори за јавност.

⁴⁰⁴ В. Радовановић, *н.д.*

⁴⁰⁵ ДАС, МП, Г-3, II, 1942, Ф. 4, 1-227, 97.

⁴⁰⁶ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 241; ДАС, Г-266, Ф. 11; ДАС, Г-3, Ф. 97, 121; ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 4, 1-227, 97.

⁴⁰⁷ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 9, 1-132, 102.

⁴⁰⁸ В. Радовановић, *н.д.*, 250.

⁴⁰⁹ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 4, 1-227, 97.

⁴¹⁰ В. Радовановић, *н.д.*, 97.

Предмети су и даље били депоновани само у једном делу Конака, у ком је био и Грујићев стан, али је већи део зграде остао је празан, неискоришћен.⁴¹¹ Свесни да као такав може бити заузет од стране окупатора за његове потребе, културни посленици, уз подршку колаборационистичке власти, настојали да ову српску баштину сачувају за баштинску намену.

Током прве половине 1943. године Музеј кнеза Павла, док је његов депо сређиван, сместио је у овом објекту део археолошке збирке. На допис Министарства просвете са питањем зашто су они ту премештени, из музеја је 11. јуна 1943. одговорено да је то само привремено, док трају радови, али да је учињено и са циљем: „да би се просторије у Конаку Књегиње Љубице употребиле за музејске сврхе, и тако заштитиле од евентуалног искоришћавања у сврхе које би могле бити од штете за конзервирање саме зграде“. Наведено је и да је овај савет дошао од стране немачких управних власти (вероватно од мајора Рајсвица?!).⁴¹²

У неискоришћени део Конака нешто касније је накратко био смештен и Музеј Винче, али када је он прешао на другу локацију, догодило се оно од чега се стрепело. Почетком 1944. у празне просторије уселила се једна немачка јединица. Када је у марту она напустила Конак, министар Јонић је послао допис окупационим властима са молбом да се нико више не усељава.⁴¹³ Потом, током лета, неискоришћени део Конака дат је на располагање Заводу за чување старина за смештај налаза са Калемегдана.

У истом стању, без формалних активности, и са збирком затвореном у мањем делу Конака у ком је становао и Радослав Грујић, Црквени музеј је дочекао крај окупације. Немамо сазнања зашто никада није дошло до потпуне реализације иницијативе да се отвори Музеј СПЦ, али познајући однос СПЦ и окупатора током Другог светског рата, можемо да претпоставимо. Патријарх Гаврило Дожич био је заточен, на црквене великодостојнике вршен је велики притисак да као један од стубова српске националне свести осуде деловање покрета отпора и да стану уз бок колаборационистичког режима. Свети архијерејски синод на челу са митрополитом Јосифом Цвијовићем у већини се опирао оваквим тенденцијама и имао је став да је СПЦ изнад дневне политике. У оваквој поставци ствари отварање музеја СПЦ могло је да има негативну конотацију и можемо да претпоставимо да је Свети архијерејски синод био кочничар овог процеса.

⁴¹¹ Исто, 252.

⁴¹² ДАС, Г-3, бр. I-1000-3000.

⁴¹³ ДАС, Г-3, ф. 778, бр. 1416.

Разасуто благо: преостали музеји и збирке

Уз претходно наведене музеје, током окупационих година радио је и Музеј шумарства и лова, са пуним називом: Шумарско-ловачки музеј Витешког Краља Александра Ујединитеља. Музеј је изникао из збирки Лугарске школе у Параћину и Шумарске школе у Алексинцу. Основан је 1935. године од стране Одбора за пошумљавање и уређење околине Београда. Био је смештен у згради Милошевог конака на Топчидеру.⁴¹⁴ Стална изложба састојала се од две целине. У приземљу се налазила поставка посвећена дрвећу које расте у Србији, а на спрату лову. Посебан куриозитет била је макета једног краљевског ловишта.⁴¹⁵

Мада су током окупационог периода и у Милошевом конаку једно време биле смештене немачке јединице, Музеј шумарства и лова је радио, али само делимично, без пуног јавног приступа. Он није био под ингеренцијама Министарства просвете већ Министарства народне привреде, на шта указује помињани захтев Етнографског музеја да му се продужи рок за позајмице изложених предмета, уз напомену да ће се, ако је потребно, обратити овом министарству.

Истакли смо да је 1943. године дуже задржавање позајмљених предмета из овог музеја управа Етнографског музеја правдала чињеницом да Шумарско-ловачки музеј није радио за посетиоце, тако да није имало потребе да журе са враћањем. Међутим, стална поставка је постојала, са текстовима на два језика, и могућношћу вођења и на немачком. Зато су је посећивали припадници немачке војске. Мајор Рајсвиц је био посебно задивљен лепотом овог музеја, о чему је писао у својим приватним писмима супрузи.⁴¹⁶

Током окупације делимично отворен за јавност био је и Музеј краља Петра у кући на Сењаку, у којој је овај српски монарх провео последње године свога живота.⁴¹⁷ Док су биле затворене збирке слика старог краљевског двора и краљевске палате због оштећења објекта.⁴¹⁸ Фактички, у односу на све остале, највећу штету приликом априлског бомбардовања 1941. године претрпели су уметнички предмети који су били смештени у згради старог двора. Ова зграда

⁴¹⁴ М. Мучалица, н.д., 24–26.

⁴¹⁵ А. Rot, *op. cit.*, 219.

⁴¹⁶ ДАС, Г-266, Ф. 12; ДАС, Г-266, Ф. 12; Д. Ђокић, „Резиденција изумрле династије”, *Српски народ*, 13. јун 1943, 13; Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 135; Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 153; А. Rot, *op. cit.*, 219.

⁴¹⁷ Д. Ђокић, „Резиденција изумрле династије”, *Српски народ*, 13. јун 1943, 13; Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 135; Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 153; ДАС, Г-266, Ф. 12.

⁴¹⁸ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 153.

тешко је оштећена током бомбардовања и уништен је велики број слика. Сви предмети који су остали премештени су у Музеј кнеза Павла.⁴¹⁹

Током међуратног периода на територији Београда постојала су три музеја руске емиграције. Музеј руске коњице основан 1928, Музеј императора Николаја II успостављен 1936. и Музеј руске емиграције отворен 1940. Експонати су се налазили у згради Руског дома и бившем руском посланству. у улици Краља Милана бр. 12. Током лета 1941. постојала је иницијатива да се обједине наведени музеји, али услед међусобних неслагања ово је реализовано тек 1943. Формиран је Руски уједињени музеј. Како истиче колега Алексеј Тимофејев, смештен у згради бившег руског посланства, новоформирани музеј био је подређен начелнику Просветног одељења Управе за послове руске емиграције у Србији.

У овом музеју били су похрањени различити предмети руске беломиграције и поставке су биле процаристичка. То је сметало окупатору који, свестан сентимената које је гајило локално становништво, али и забринут да може да изврши негативан утицај на сопствене војнике, није желео да се велича прошлост царске Русије. Са друге стране водећи људи руске емиграције настојали су да обнове рад. У јануару 1942. тражена је од окупатора дозвола да Музеј руске емиграције користи одређена новчана средства која је још од међуратног периода имао на рачуну и да се образује стални одбор од осморо људи који би имали задатак да управљају музејом. Након инспекције музеја у септембру 1942. донета је одлука да се експонати заштите, али да се музеји не отварају за јавност.⁴²⁰ Готово током целокупног периода окупације Руски уједињени музеј био је затворен за јавност. Изузев приликом важних празника и групних школских посета. У овим ситуацијама музеј је био отворен само неколико сати.⁴²¹

Поред наведених, одраније постојећих музеја, током окупације је постала доступна за публику и Винчанска збирка Филозофског факултета, односно један њен мањи део. Ова збирка са неолитским налазима са локалитета Винча је деценијама допуњавана новим ископинама, што је настављено и током окупације, али су предмети били смештени у подруму Факултета. Окупационе власти су сматрале да су они од веома великог значаја, како генерално за праисторију, тако и за „праисторију Немачке“, видевши у неолитским становницима Балкана аријевце.⁴²²

⁴¹⁹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 261.

⁴²⁰ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 251, 252, 244, 252, 244.

⁴²¹ Након ослобођења 1944. само мали број експоната остао је у Југославији. Велики део предмета уништен је током борби за ослобођење Београда, а део је однет од стране Црвене армије. Алексеј Тимофејев, *Нестајање руске емиграције у Југославији 1941–1945*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2022), 208–2011.

⁴²² Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 135.

Већ у јулу 1941. отпочете су активности да се Винчанска збирка доведе у ред. За то се лично zaloжио мајор Рајсвиц који је у Грбићевом друштву посетио и локалитет у селу Винча. У августу 1941. започет је процес сређивања збирке, који је имао ограничене резултате.⁴²³ У новембру 1942. вршена је њена поновна реорганизација. Овим поводом декану је наређено да застакли прозоре у просторији где се она налазила и да се набави пећ за загревање.⁴²⁴

**Музеј
ПРЕИСТОРИСКЕ
ВИНЧЕ**

Винград је овакв даља обогатио новим музејом. Та је доста спорна, али културно веома вредна збирка, музеј у коме су изложени предмети из прошлости у Винчи. О значајности заповешта у Винчи важи веројатно највећи поштовање. Ова су поштога нешто савремена, а не сваког постојеће знају да се у Винчи налази велики налазишта, још, што је рећи сваки ранији културни догађај који се налази у Винчи. Поштога у Винчи налазишта веома богата и извесно ретко примерке. И све те старине добијене су изазад тих музеја, која се налазе у Италији. Поштога у Винчи, до саме Уметничко-историјске изложбе.

1 — „Антропоморфне“ слике. Овај сликарски материјал је припадао култури Винчанске збирке. Ова сликарства су најбоље сачувана до данас.

2 — У једној изложби из Винчанске збирке. У једној изложби из Винчанске збирке. У једној изложби из Винчанске збирке. У једној изложби из Винчанске збирке.

3 — Различите слике из Винчанске збирке. Ова сликарства су најбоље сачувана до данас.

4 — Сребрне и позлаћене бижутерије из Винчанске збирке.

5 — Једна изложба из Винчанске збирке.

6 — Сребрне слике из Винчанске збирке. Ова сликарства су најбоље сачувана до данас.

7 — У једној изложби из Винчанске збирке. Ова сликарства су најбоље сачувана до данас.

да, постоје веома богата и вредна збирка, музеј у коме су изложени предмети из прошлости у Винчи. О значајности заповешта у Винчи важи веројатно највећи поштовање. Ова су поштога нешто савремена, а не сваког постојеће знају да се у Винчи налази велики налазишта, још, што је рећи сваки ранији културни догађај који се налази у Винчи. Поштога у Винчи налазишта веома богата и извесно ретко примерке. И све те старине добијене су изазад тих музеја, која се налазе у Италији. Поштога у Винчи, до саме Уметничко-историјске изложбе.

Музеј Винчанске збирке је значајна збирка и велика збирка. Музеј је данас веома значајна збирка и велика збирка. Музеј је данас веома значајна збирка и велика збирка. Музеј је данас веома значајна збирка и велика збирка.

Научници истражују и истражују Винчанску збирку. Научници истражују и истражују Винчанску збирку. Научници истражују и истражују Винчанску збирку. Научници истражују и истражују Винчанску збирку.

Б. Т.

**Коло, 19. јун 1943. године
(Универзитетска библиотека)**

423 A. Rot, *n.d.*, 129.

424 Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 161, 226.

Велики значај збирке наметнуо је неопходност да она буде доступна јавности, бар једним делом, што је из промотивних разлога одговарало и окупатору и колаборационистичким властима. Зато су одабрани предмети издвојени и изложени у новооснованом Музеју преисторијске Винче. Музеј је отворен у јуну 1943. године у једној од зграда у улици Краља Петра. Његова колекција била је скромна, а био је отворен два дана у недељи.⁴²⁵ Нешто касније, музеј је накратко био премештен у Конак кнегиње Љубице, да би од октобра 1943. био лоциран у зграду Градске штедионице. На челу овог музеја, који је фактички био „промотивни излог“, налазио се Миодраг Грбић, што је још један показатељ важности и утицаја овог научника током окупације, али и његових амбиција. Поред тога, настављен је и рад на каталогизацији целе збирке, који је завршен у августу исте године. На изради овог документа који је имао 2.500 страница учествовали су Милутин Гарашанин, његова супруга Драга Лалка Гарашанин и Сабин Лаутербах.⁴²⁶

Неизложена је остала збирка Јована Јоце Вујића (1863–1934), велепоседника, колекционара и добротвора из Сенте. Он је своју веома богату колекцију завештао Београдском универзитету, са циљем да Универзитет формира посебну *Галерију Јоце Вујића велепоседника из Сенте*, и да се смести у свечану салу и суседне просторије Техничког факултета (улица Александра бр. 73), а да се касније пренесе у планирани Музеј Универзитета. О њој је бринуо проф. Бранко Поповић.⁴²⁷ Током ратних година галерија је била затворена, а слике спаковане.⁴²⁸ После Другог светског рата Универзитет је ову збирку предао на чување Народном музеју.⁴²⁹

Штампа из окупационог времена констатује и постојање „геолошког музеја“ у просторијама Ректората⁴³⁰ и Салона српске декоративне уметности који представља „прави мали музеј“.⁴³¹ Поред тога нису малобројни ни чланци који промовишу потребе за оснивањем нових музеја, међу којима и Музеја позоришне уметности, за чије оснивање су иницијативе покретане у два маха, 1942. и 1944. године,⁴³² као и Музеја српских сликара у оквиру уметничке школе Јосић.

⁴²⁵ Милош Марковић, „Винчански музеј у Београду је најбогатији на Балкану“, *Ново време*, 6. јун 1943: 5; Аноним, „Музеј праисторијске Винче“, *Коло*, 19. јун 1943.

⁴²⁶ A. Rot, *n.d.*, 129.

⁴²⁷ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 261.

⁴²⁸ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 153.

⁴²⁹ Видети више: Петар Петровић, „Уметничка дела Београдског универзитета: збирка Јоце Вујића“, у: *Добротвори Београдском универзитету*, пр. Марица Шупут и Татјана Бошњак, (Београд: Универзитет у Београду, Српска академија наука и уметности и Народни музеј у Београду, 2005), 85–94.

⁴³⁰ А. Станојевић, „На великој школи“, *Просветни гласник*, бр. 5–6 (1943), 168.

⁴³¹ Аноним, „У Салону српске декоративне уметности“, *Коло*, 16. јануар 1943, 12.

⁴³² Аноним, „Да ли ће се основати Музеј Српског народног позоришта: Један занимљив предлог“, *Обнова*, 10. јун 1942, 5; Аноним, „Стварање позоришног музеја: Мио-

Такође је било разматрано и оснивање Машинско-техничког музеја. По свему судећи, он је основан, бар у зачетној форми, и био је лоциран на Техничком факултету.⁴³³

У документима се среће и Трговачки музеј, о коме немамо довољно информација, сем прибелешке из извештаја Етнографског музеја за 1943. годину: „Према одлуци Министарства народне привреде бр. 28582/43 примљено је 250 предмета од ранијег Трговачког музеја.“⁴³⁴ Трговачки музеј се помиње и у послератним извештајима као институција из које су наводно нестали неки предмети.⁴³⁵

Истовремено са отварањем музејских простора, централне власти настојале су да преко средстава јавног информисања анимирају грађане да се укључе у процес заштите културних добара. У листу „Обнова“ од 9. јануара 1943. године објављен је чланак под насловом „Наши музеји и сабирачи уметничких драгоцености“, који је пример овакве праксе. Неименовани аутор, позивајући се на примере светски познатих музеја попут Лувра, указује на важност богатих појединаца у процесу формирања и обогаћивања збирки. Други сегмент овог процеса представљају приватне збирке које су биле у поседу имућних грађана, али и пасионираних љубитеља прошлости. Аутор је био свестан да већина колекционара није била спремна да се за живота одрекне својих драгоцености, али је настојао да утиче на њих да завештају исте како би спречили да их по њиховој смрти наследници распродају. Несумњиво, постојали су људи и у Београду који су показивали свој алтруизам и свест да је општи интерес изнад личног. Приликом настојања да се обнови фонд Народне библиотеке, кључну улогу одиграли су појединци. Истакли смо светао пример Даринке Лијешанин, супруге пуковника Милојка Лијешанина, која је тестаментом поклонила вредне предмете различитим музејима.⁴³⁶

мир Денић поконио збирку скица разних сценографа”, *Ново време*, 26. јануар 1944, 3; Аноним, „Од Бачванског и Милке Гргурове до Душана Раденковића: Оснивање Музеја Народног позоришта”, *Обнова*, 2. фебруар 1944, 4.

⁴³³ Аноним, „Школа будућих српских сликара”, *Коло*, 3. октобар 1942, 12; Аноним, „Ствара се музеј српског сликарства и уметничка библиотека”, *Коло*, 31. октобар 1942, 17; Аноним, „Рад на обнови Техничког факултета”, *Борба*, 9. децембар 1944, 4.

⁴³⁴ ДАС, Г-3, Ф. 776.

⁴³⁵ ДАС, Г-350, Ратна штета 1941–1945, ф. 1.

⁴³⁶ Аноним, „Наши музеји и приватни сабирачи драгоцености: Приватне колекције – основ музејског блага”, *Обнова*, 9. новембар 1943, 8.

ОКРУЖНА БАШТИНА

Пре почетка Априлског рата, на територији уже Србије, а ван Београда музеји су постојали у Нишу и Неготину, где су основани у међуратном периоду, на иницијативу локалне грађанске елите, окупљене у завичајна удружења, уз подршку бана Моравске бановине. Тада је основан и Вуков музеј у Тршићу, у новоизграђеној реконструкцији старе сеоске куће, али сем поменуте информације из извештаја Завода за чување старина о лошем стању тога објекта, податке о његовом евентуалном раду нисмо пронашли. А сплетом ратних околности, током окупације у Србији је радио и Зоолошки музеј. На сличан начин, од стране завичајних удружења, оснивани су и музеји по Војводини; неки још у време аустроугарске власти, а други током међуратног периода. Под ограниченим утицајем колаборационистичке власти налазила се територија Баната, којој су окупатори давали већи значај, као и фактичку аутономију, због настањених Подунавских Шваба, фолксдојчера. У њему су музеји постојали у Великом Бечкереку (Петровград, Зрењанин), Панчеву и Вршцу.⁴³⁷

Под посебном пажњом нациста: Историјско-етнографски музеј града Ниша

Како је већ наглашено, Историјско-етнографски музеј града Ниша је основан 1933. године, пошто је претходно установљена прво Археолошка комисија, а потом и Бановинско конзерваторско одељење, које је прикупљало и чувало археолошке предмете. Уз њих, основу музејске колекције чинили су предмети које су даровали поједини његови оснивачи, угледни грађани Ниша, чланови Музејског друштва: Рудолф Братанић, Боривој Гојковић, Александра Ненадовић и Боривоје Поповић. Њима се придружио и археолог аматер Адам Оршић-Саветић, који је средином 1931. године из Загреб дошао у Ниш, где је постављен за „контрактуалног чиновника и управника живинарске станице“, али убрзо прелази да ради у Конзерваторско одељење.

Непосредно по оснивању музеј је био привремено смештен у згради Учитељског дома, да би потом за његове потребе била закупуљена репрезентативна и пространа приватна кућа породице Христул.⁴³⁸

⁴³⁷ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 243.

⁴³⁸ Кућа грађена у првој половини XIX века била је својина адвоката Анастаса Ст. Христула који ју је по повољним условима изнајмио Друштву. Живорад Петровић, *Народни музеј у Нишу 1933–2003*, (Ниш: Народни музеј Ниш, 2005), 37.

Музејом је управљао музејско друштво које је бирало председника и секретара. Први кустос био је Оршић-Саветић, који је у међувремену уписао студије археологије. Он се при раду, у великој мери ослањао на колеге из Музеја кнеза Павла. Пре свега имао је одличну сарадњу са Миодрагом Грбићем, који га је и препоручио за студирање. Врло брзо је дошао у сукоб са управом друштва и напустио је музеј, настављајући да ради у Конзерваторском одељењу, да би 1936. године напустио и Ниш. Он и други оснивачи спровели су низ археолошких ископавања на овој територији током међуратног периода. Израђен је и попис преко 2.500 археолошких локалитета.⁴³⁹

Кућа Христодулових у којој је био смештен музеј у Нишу
(Интернет)

Непосредно пред Априлски рат у музеју су запаковани и евакуисани сви вреднији предмети. Ово није био плански и од државних органа вођен процес, већ самоиницијатива чланова Друштва. Као позитиван пример ентузијазма забележено је да је Агора Агорић, један од истакнутих чланова Друштва, у дворишту своје куће закопао римску статуету Јупитера. У првим месецима окупације евакуисани предмети

⁴³⁹ Више о стварању и раду музеја у Нишу у: Ж. Петровић, *н.д.*, 21–43.

су враћени у зграду музеја, али не и Јупитер, који је остао скривен све до ослобођења.⁴⁴⁰

Током наредних окупационих година музеј је наставио рад са веома ограниченим капацитетом, али под великом пажњом мајора Рајсвица,

Статуета Јупитера
(Народни музеј Ниш,
фото: Ненад Младеновић)

који је у више наврата тамо слао стручне особе, вероватно посматрајући околину Ниша као важно чвориште индоевропске сеобе. Међутим, расположиве информације о раду музеја су фрагментарне. Како истиче Живорад Петровић, истраживач који се најдетаљније бавио овом темом, делатност музеја била је сведена на основно: чување експоната, обилазак локалитета и ретко сакупљање новог материјала.⁴⁴¹ Као стручни службеник у музеју је био запослен Милован Кокић, избеглица, дугогодишњи кустос музеја у Скопљу.⁴⁴²

У немачким извештајима забележено је да је непосредно по окупацији, па до јесени 1941, музеј био под надзором једног немачког професора. Када се он вратио у Штајерску, једно време није било стручног кадра, да би у лето

1941. дошао професор Фридрих Холсте из Марбурга. Он је боравио у Нишу од 18. августа до 8. септембра и почео је да инвентариса предмете и лоцира важне археолошке локалитете, али је послат у Украјину, где је, у Харкову, погинуо 1942. године. Потом у Ниш долази археолог СС оберштурмфирер Курт Вилвонзендер, сарадник Аненербеа, а са њим и Адам Оршић Славетић. Он наставља са пословима инвентарисања збирки, прави и обимне записе о праисторијским, класичним и средњовековним налазиштима, и прикупља извештаје учитеља и наставника који су покривали целокупну територију Моравске бановине.⁴⁴³

У извештају који пише у новембру 1942. Оршић наводи да музеј нема своју зграду, већ плаћа закуп за зграду у којој је смештен, али је

⁴⁴⁰ Ж. Петровић, *н.д.*, 97.

⁴⁴¹ Исто.

⁴⁴² Исто, 98.

⁴⁴³ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 154, 182.

престао да добија новац од градске управе. Наглашава да је секретар Музејског друштва Аца Ненадовић и да не постоји нико стручан ко би стално радио у музеју, те о њему брине један служитељ, који је ту од оснивања и плаћен је 900 динара месечно.

Оршић пише да су, у односу на време када је он претходно био у Нишу, збирке увећане, али су несређене, у неред, и многи вредни предмети недостају. Прецизна ревизија, којом би се утврдило шта све недостаје није могућа, пошто нема ни старих инвентара. По сећању, навео је да недостају златни новчићи, брошеви и сл. Како музеј није био опљачкан, кривио је чланове Друштва, које је било оснивач музеја. На терет им је ставио тешке оптужбе да су зарад личног богаћења отуђили предмете. Односи између Оршића и чланова Друштва поремећени су још током међуратног периода и реално је да се претпостави да је ова оптужба резултат старих размирица оснивача са контровер-

Адам Оршић – Славетић
(Интернет)

зним археологом.⁴⁴⁴ Предмети који су недостајали нису били украдени, већ су по свему судећи, наменски склоњени из бојазни да би окупатор могао да их опљачка.⁴⁴⁵

Археолог Оршић је даље предлагао да се музеј национализује, да општина и држава пруже финансијску помоћ, и да се запосли професионални кустос.⁴⁴⁶ Познато је да је Оршић посао инвентарисања вршио у тешким радним условима, без грејања. Инвентарни каталог који је начинио оставио једном историчару, који је у том тренутку био задуженом за музеј.⁴⁴⁷

Неопходно је да се нагласи да је Централни завод за чување старина у фебруару 1944. донео одлуку да је зграда Нишког музеја, „Христодулова кућа“, „као интересантна историјска

⁴⁴⁴ Средином тридесетих година Оршић је оптуживан да није лојалан музеју, да превише сарађује са Београдом и да продаје предмете трећим лицима. С друге стране, Оршић је замерао појединим члановима Друштва да се понашају „варварски“ приликом археолошких ископавања. Све је резултирало Оршићевом оставком и тужбом коју је Друштво поднело против њега, а потом и Оршићевим одласком из Ниша. М. Јанковић, *н.д.*, 47.

⁴⁴⁵ Ж. Петровић, *н.д.*, 98.

⁴⁴⁶ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 192, 193; Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 192, 193.

⁴⁴⁷ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 192, 193.

целина заштићена“.⁴⁴⁸ Приликом савезничког бомбардовања 2. септембра 1944. године та зграда је директно погођена. Том приликом неповратно је пострадало око две трећине збирки. Нешто касније, приликом борби за ослобођење Ниша од минобацачке гранате ослободилаца тешко је оштећен и музејски објекат који је на античком локалитету Медијана наткриљивао римски мозаик. Рад музеја обновљен је 1947. године, када је почело и ново обогаћивање збирки.⁴⁴⁹

Перспективни храм културе у проблемима: Музеј Хајдук Вељка у Неготину

Музеј Хајдук Вељка у Неготину, који је основан 1934, био је под управом локалног завичајног удружења, Музејског друштва „Хајдук Вељко“. Његов рад није забрањен, с тим што су активности сведене на минимум. У музејском летопису забележено је да је предратни директор Стојан Младеновић био у заробљеништву, а да је о музеју бринуо потпредседник Музејског друштва, школски надзорник Милан Радојевић. Познато је и да су Немци често посећивали музеј, те да су однели неке праисторијске керамичке предмете, због чега је Радојевић најдрагоценије артефакте сакрио.⁴⁵⁰

Фотографија настала током прве посете
Музеју Хајдук Вељко 1934. године (Народни музеј Неготин)

⁴⁴⁸ ДАС, Г-3, IV, 1943, 501-1000, 777-778.

⁴⁴⁹ Ж. Петровић, *н.д.*, 98-99.

⁴⁵⁰ Сања Радосављевић, *У очима посетилаца: Музеј Крајине кроз историју настанка, сталне поставке и Књигу утисака*, (Неготин: Музеј Крајине, 2018), 20-22.

У немачким извештајима наилазимо на похвале рада. Неготински музеј оцењен је као пример како је у једном малом граду, иницијативом заљубљеника у прошлост, могуће створити музејску институцију. Указивали су на то да је његова збирка мала, али вредна, те да из ње може да се развије професионални музеј који би требало да буде задужен за целу Тимочку крајину. Наглашено је да је збирка смештена у згради која није условна, али би се њеним реновирањем могао добити адекватан простор. С друге стране, наглашено је да је музеј крајње неадекватно вођен. У тренутку обиласка на челу музеја био је трговац Св. Стефановић, али да су предузете мере на основу којих се очекује да се музејом убудуће професионално управља.⁴⁵¹

Неадекватна музејска зграда по свему судећи није реновирана, и од септембра 1942. године била је додатно оштећена приликом земљотреса. Плафони су били поотпадали, зидови испуцали, поједине витрине оштећене итд. У таквим условима претила је реална опасност да се објекат уруши и сви предмети буду уништени. На молбе државним органима да се зграда реновира, из Министарства грађевина је одговорено да се не располаже потребним новчаним средствима. Зато је музеј био затворен за јавност.⁴⁵²

Премда је кубурио с простором, због чега се нашао у великом проблему, музеј је током окупације добио две зграде, које није могао да користи. Према наводима из музејског летописа, потпредседник Музејског друштва Милан Радојевић је изненада преминуо 1943. године. Тестаментом је породичну кућу са баштом у тадашњој Максимој улици бр. 8, приватну библиотеку, нешто новца и акција, завештао музеју.⁴⁵³ Поред тога, и летопис, а и архивска грађа указују на још једно завештање. Кућу свога упокојеног таста проте Јована Станојевића, у улици Бранка Перића бр. 7 музеју је завештао и председник Музејског друштва Петар А. Типа, инспектор Министарства просвете у пензији. Међутим, уместо да се зграда преда музеју, у њу су усељена приватна лица. Директор музеја Стојан Младеновић, који се вратио из заробљеништва, и секретар Стеван Ј. Велимировић тражили су од Министарства просвете и вера да преко окружних власти реагује како би се ослободио овај простор. Управа је и запретила да уколико музеј не добије ову зграду, да они нису одговорни за евентуално уништење музејских предмета.⁴⁵⁴ Ипак, за сваки случај, предмети су из оштећене зграде пренети у Гимназију, а у Типин легат музеј се уселио по окончању рата, средином 1945. године.⁴⁵⁵

⁴⁵¹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 154, 243, 263.

⁴⁵² ДАС, Г-3, Ф. 770; ДАС, МП, Г-3, II, 1942, Ф. 31, 1-393, 122.

⁴⁵³ У музеју у Неготину данас немају информације ни о положају ни о судбини ове завештане куће. С. Радосављевић, *н.д.*, 20–22.

⁴⁵⁴ Исто, и ДАС, Г-3, Ф. 770.

⁴⁵⁵ По ослобођењу Неготина, у Гимназију се сместио штаб совјетских јединица са војном болницом. Том приликом заједно са гимназијском архивом, која је избачена у

Гвоздени топ – дар музеју од општине Неготин 1939. године
(Народни музеј Неготин)

Из Скопља у Србију: Зоолошки музеј

Музеј Јужне Србије, са више својих одељења која представљају претече данашњих националних музеја Северне Македоније, био је, уз Филозофски факултет, једна од институција које су током неколико година по завршетку Великог рата утемељене у Скопљу, уз значајну улогу Радослава М. Грујића. Једно од његових одељења, са великим степеном самосталности, био је Зоолошки музеј, директни претеча данашњег македонског Природњачког музеја.

По окупацији Југославије и успостављању бугарске управе на територији Македоније, већина стручњака Музеја Јужне Србије прелази у Србију, и неки од њих бивају распоређени у различите баштинске

двориште, „уништени су инвентари Музеја и печати”. У марту 1945. године, по налогу општинских власти, директор музеја Стојан Младеновић и свештеник Светозар Николић отворили су стару зграду музеја и почели са инвентарисањем и сређивањем, да би средином те године прешли у адаптирану задужбину Петра Типа, где је презентована изложба о наоружању из НОБ-а. Пошто је пет година касније музеј добио пространу кућу, у задужбину Типа усељен је архив, док је судбина задужбине Радојевић непозната. С. Радосављевић, *н. д.*, 20–22.

институције. Међу избеглим стручњацима био је и директор, уз Радослава Грујића и оснивач, Зоолошког музеја Станко Караман заједно са два сарадника. Док музејски ресурси који су остали у Скопљу постају огранак Царског бугарског природњачког музеја, Караман и његови сарадници долазе у Србију, смештају се у Крагујевац и уз подршку српских колаборационистичких власти настављају рад. Они су фактички стигли скоро без ичега. Зато су Министарству просвете упутили захтев за набавку бар једног микроскопа, мада им је потребно седам, као и комплетног канцеларијског материјала. Такође су тражили и средства за штампање свога часописа.

Др Станко Караман
(Интернет)

Да ли им је нешто од овога одобрено или није, остало нам је непознато, али је познато да је било службеника у Београду који су имали жељу да пређу на рад у Зоолошки музеј. Молба Зорке Делић да се због породичних разлога из Музеја српске земље у Београду премести у Зоолошки музеј у Крагујевац одбијена је. Крајем 1941. године, Министарство је одобрило предлог директора да се музеј из Крагујевца премести у Смедерево. Даљу судбину ове институције нисмо успели да расветлимо, сем да је почетком 1942. године имао проблема са набавком огрева, јер су у Смедереву могла да се купе само некалорична врбова дрва.⁴⁵⁶

Култура у равници: Музеји у Банату

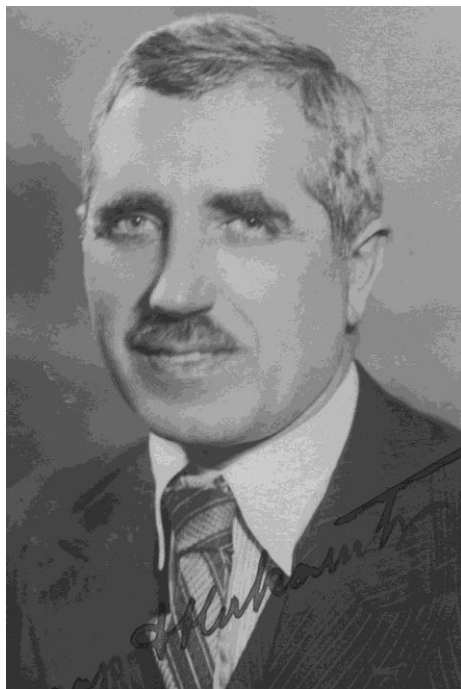
И у Банату као делу бивше Аустроугарске, још пре великог рата било је основано више музеја. За разлику од преосталог дела окупиране Војводине, Банат је, како смо истакли, остао у оквирима Србије, али је колаборационистичка управа имала само формалну власт. Главну реч водили су фолксдојчери који су управу имали у својим рукама. Због немачког карактера ове територије Београд се у већој мери

⁴⁵⁶ ДАС, Г-266, Ф. 11; ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 49, 1-154, 75; ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 46, 1-296, 73; ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 51, 1-200, 78; ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 61, 1-271, 88.

није мешао у рад банатских музеја и Министарство просвете и вера имало је слабу надлежност над њима. То се види и кроз годишње планове Одсека за високу наставу и народну културу, где се наводи да није могуће предвидети планове за три банатска музеја.⁴⁵⁷

У Рајсвицовим плановима територија Баната заузимала је веома важну улогу. Примарно је било да се напишу најважнији археолошки локалитети и да започну истраживања на њима. Што се музеја тиче у извештајима се наводи да су вршачки и панчевачки потпуно запуштени, док је музеј у Великом Бечкерек у добром стању и био је најбоље уређен.⁴⁵⁸

Музеј у Великом Бечкерек основан је 1911. године као Музеј Торонталске жупаније. После Првог светског рата преименован је у Градски музеј Петровград, а потом, непосредно пре окупације, после

Лазар Николић
(Ф. Крчмар, Народни музеј
Зрењанин)

консолидације и преласка у простор Народне школе, назван је Банатски музеј Дунавске бановине. По окупацији он је прешао у надлежност Просветног одељења немачке народносне групе у Банату, које је било подређено реферату мајора Рајсвица. Постојала је намера да поново постане централни за цео Банат и да пређе у другу, већу зграду. Управник музеја био је учитељ Лазар Николић. Према извештају упућеном у августу 1942. Окружном начелству Округа банатског, музеј је имао укупно 2.543 предмета распоређених у девет збирки: археолошкој, историјској, оружја, етнографској, црквених предмета, уметничкој, нумизматичкој, егзотичној и архивалија.⁴⁵⁹

Бечкеречки музеј је био финансиран из средстава општине, на основу претходно испланираног буџета. Главни правац његовог

⁴⁵⁷ ДАС, Г-3, Ф. 766.

⁴⁵⁸ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 95, 136, 243.

⁴⁵⁹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 136; ДАС, Г-3, Ф. 120; Филип Крчмар, *Народни музеј Зрењанин: 1911–2021*, (Ново Милошево: Банатски културни центар; Зрењанин: Народни музеј Зрењанин, 2023), 41–47.

деловања био је усмерен ка вршењу археолошких истраживања, као и сакупљању етнографских предмета, што је захтевало теренски рад. Будући да је музеј био највећи ослонац немачких археолошких истраживања у Банату, Николић је имао велику подршку мајора Рајсвица и користио је његов ауторитет. У складу са Рајсвицовим генералним иницијативама, Николић је добио наређење да направи мапу „свих преисториских налазишта и важних историјских и етнографских места у средњем и северном Банату“. Након оваквог ветра у леђа Николићу су сва врата била отворена. Сваки пут када се општинским властима обраћао за одређену помоћ, наглашавао је да мора да изврши задатке које је добио од мајора Рајсвица лично. Добијао је тражена средства и одрешене руке од локалне самоуправе, након чега је обавио овај посао.⁴⁶⁰

Поред рекогносцирања терена Николић је планирао да у лето 1942. реализује и археолошка истраживања у тзв. Господском сигету у Елемиру, Борђошу код Новог Бечеја и Црне Баре код Кикинде. За ова ископавања био је предвиђен буџет од 15.000 динара. Поред тога, имао је право да тражи аутомобил, како би лакше обилазио локалитете. Накнадно су активирани и истраживања на археолошком налазишту код Орловата. Када је тај локалитет био угрожен радом циглане, Николић се обратио општинским властима и тражио да се локалитет заштити, наводећи да је то сам мајор Рајсвиц усмено наредио. Тражио је и да се власнику циглане укаже на обавезу поштовања одредби Уредбе о чувању старина. Такође је захтевао да се новац намењен за истраживање у Елемиру пренесе за Орловат.⁴⁶¹

Забележено је да је пруски племић и нацистички официр посетио Зрењанин и у октобру 1942. године. У „банатско блато“ дошао је и велики археолог Вилхелм Унферцагт, директор Музеја за праисторију и рану историју у Берлину. Он и Рајсвиц су заједно са Николићем обишли археолошке локалитете у Арадцу, Елемиру, Новом Бечеју и Орловату.⁴⁶²

Током 1943. ископавања у околини Бечкереча достигла су зенит. Један локалитет је пронађен сасвим случајно у априлу 1943. године. Ратар Стеван Гера је изорао за њега чудне предмете од керамике. Показао се ревносим и све пријавио надлежнима. Николић је изашао на терен и утврдио да се на простору код „Белог језера“ у близини Лукиног села налази непознат локалитет из неолитског периода. Током наредних активности ту је пронашао 42 предмета, међу којима је било

⁴⁶⁰ Народни музеј Зрењанин (даље: НМЗ), рег. НМЗ 1942 – „Окружни музеј округа банатског – Окружном начелству округа банатског“, бр. 907/42 и 155/1942.

⁴⁶¹ НМЗ, рег. НМЗ 1942 – „Окружни музеј округа банатског – Окружном начелству округа банатског“, 155/1942. Ф. Крчмар, *н.д.*, 51.

⁴⁶² Ф. Крчмар, *н.д.*, 51.

и накита који је красио вратове праисторијских људи. О овом проналаску уредно је обавестио и мајора Рајсвица.⁴⁶³

Управник Николић био је стари познаник и сарадник, још из међуратног периода и директора Завода за чување старина Миодрага Грбића. Постоје индиције да су, поред сарадње на истраживањима, њих двојица учествовали и у одређеним илегалним трговинама уметнинама, али је неоспорно да је Николић пуно учинио за обogaћивање збирке свог музеја.⁴⁶⁴

Стеван Алексић, *Душан Алексић на одру*
(Интернет)

Поред археолошких рекогносцирања и ископавања, у музеју у Великом Бечкереку одвијале су се и друге активности. Први човек ове

⁴⁶³ НМЗ, рег. НМЗ 1941 – „Николић Л. Кустоса Музеја извештај о археолошком истраживању по Банату”, бр. 37/1943.

⁴⁶⁴ Археолог Александар Бандовић изнео је тезу да су Грбић и Николић организовали и спроводили илегалну продају културних добара. Као доказ наводи приватну преписку именованих и захтев Министарства просвете и вера да се Миодраг Грбић изјасни да ли је и коме позајмљивао одређена уметничка дела. А. Vandović, *Miodrag Grbić*, 157.

институције настојао је дође до нових предмета и обогати музејску збирку. Преговарао је са више приватних лица како би дошао до уметничких слика и других вредних предмета. У томе су му помагале и локалне власти. Током 1942. власти у Бечкерекy су субвенционисале откуп уметничких слика Еугена Велдера.

Свако ко данас посети сталну изложбу Народног музеја у Зрењанину има прилику да се диви делима српског сликара Стеван Алексића, једног од најзначајнијих српских сликара. Део ових слика стигао је у музеј још током окупације. Прилику да додатно обогати овај део уметничке збирке Николић је добио 1943, када му је жена сликаревог брата понудила још два „платна“ (портрет уметниковог оца Душана на самртном одру и Марије Алексић такође на самртном одру) по цени од 15.000 динара. Николић није имао средстава за овакву куповину и обратио се Заводу за чување старина, затраживши субвенцију од 50.000 динара.

Завод је одговорио да нема средстава, али да постоји могућност да субвенцију пружи Министарство. У јулу Николић је добио нови одговор из Завода, да Министарство нема средстава. Поред негативног одговора Николић је добио и савет.⁴⁶⁵ Сугерисано му је да настоји да окупи имућне грађане српске националности, „објасни уметнички и локални значај Алексића“ и затражи да они за музеј откупе слике. Не знамо да ли ова иницијатива уродила плодом или су средства обезбеђена на други начин, али слике су откупљене.⁴⁶⁶

Када је Николић од свог сарадника добио информацију да Лука Надлачки из Српског Крстура има вредну збирку, ступио је са њим у контакт како би је откупио. Ова трансакција је обављена током 1943. године. Збирка Надлачки имала је око 500 разноврсних предмета (орнаментисана керамика, разно оружје, накит од камена итд.) који су прикупљени на локалитетима „Бајир“ и „Камара Хумка“ између Српског Кустура и Новог Кнежевца. За ову збирку Надлачки је од Културбунда добио 25.000 динара.⁴⁶⁷

Како видимо, доба окупације је било веома плодан период за музеј у Великом Бечкерекy, чије су збирке знатно обогаћене, а углед порастао. То је била прилика и да се, уз истраживачку и аквизициону додатно развије и изложбена активност. Како у простору Народне школе за то није било услова Рајсвиц је одобрио да се музеј пресели у Јанковићеву палату и да набави десет нових витрина за смештај археолошког материјала. По пресељењу у нову зграду, у којој је остао и наредне две деценије, музеј је пред сам крај окупације отворио и сталну поставку.⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ Ф. Крчмар, *н.д.*, 50–53.

⁴⁶⁶ НМЗ, рег. НМЗ 1941 – „Лазар Николић – Централном заводу за чување старина, Београд“, бр. 35/1943.

⁴⁶⁷ Ф. Крчмар, *Народни музеј Зрењанин*, 51.

⁴⁶⁸ Исто. О музеју у Зрењанину видети и на сајту музеја: <https://muzejzrenjanin.org.rs/sr/omuzeju/>.

Феликс Милекер
(Интернет)

За разлику од музеја у Великом Бечкерекy угледни вршачки музеј је због старости свога оснивача и вишедеценијског управника Феликса Милекера запао у тешку ситуацију.⁴⁶⁹ Музеј није имао адекватне просторије, предмети су били изложени по застарелом принципу, нису имали прописне инвентарне бројеве и етикете, што је све угрожавало повезнице између предмета и пописних докумената. Посебна опасност представљала је чињеница да је Милекер, као човек од преко 80 година радио сам и да његов евентуални наследник не би могао се снађе у таквој ситуацији. Стање овог музеја постало је још деликатније после Милекерове смрти (26. април 1942), када, што је и било очекивано сходно наведеној ситуацији, у музеју престају све активности, а његов нови, формални управник постаје директор гимназије Михаиловић.⁴⁷⁰

Обим насталог проблема постаје јаснији када се сагледа квантитет лоше инвентарисаних збирки. Вршачки музеј имао је укупно 122.000 предмета, већином археолошких и нумизматичких. Највреднији предмети налазили су се у праисторијској, археолошкој збирци, која је будила велико интересовање окупатора. Из једног од извештаја окупационе управе од 2. августа 1943. јасно уочавамо да је окупациона власт у Вршцу добила наређење да се хитно уради инвентар и музеј поново отвори за јавност.

⁴⁶⁹ Феликс Милекер (Вршац 1858– Вршац 1942), учитељ по образовању, један је од првих музеалаца ван Београда и Новог Сада. Још 1877/78, када добија први посао учитеља у Белој Цркви, учествује у оснивању музеја у тој варошици, првог провинцијског музеја на тлу данашње Србије. Године 1885. прелази у родни Вршац, где уз учитељски посао води бригу о библиотеци, а потом и о тек основаном музеју. Четрнаест година касније, 1899. у Будимпешти је завршио и музејски курс. Први музеј на чијем челу се налазио, онај у Белој Цркви касније је замро, па обнављао свој рад, да би се институционално усталио 1954. године. По свему судећи, није радио током окупације. Више о овом музеју у: Игор Вокоун, Живан Иштванић, *140 година музеја у Белој Цркви: прилози и грађа 1877–2017*, (Бела Црква: Народна библиотека 2019).

⁴⁷⁰ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 135, 136, 170, 171, 172, 173 и 328.

Зато су у децембру у Вршац стигли Курт Вилфонзендер и његов помоћник Херберт Клајни, студент историје, који је био инвалид и није више могао да служи у Вафен СС. Они су били сарадници Аненербеа и плаћани су за овај посао од наведене организације.⁴⁷¹

Пред немачким стручњацима био је велики посао, додатно отежан не само неажурним пописима, које је Милекер водио делом на немачком а делом на мађарском језику већ и зимским периодом. Радиле су у једној соби, а огревни материјал им је обезбеђивала немачка етничка група. У раду им је помагала извесна госпођа Мајер која је раније повремено асистирала и Милекеру, и била упозната са збиркама. Због мале пензије добијала је и надокнаду за рад. Пошто су прегледали бројну литературу и Милекерову личну заоставштину и суочили се са проблемом неслагања бројева на предметима и у старом каталогу, успели су да заврше велики посао. Инвентарисали су и каталогизовали, уз одређивање локација, фотографисање и на крају сортирање, око 30.000 инвентарских бројева, после чега је, у септембру 1944. музеј отворен за јавност.⁴⁷² Њихов каталог се и данас користи у Градском музеју Вршац.

Део предмета музеја у Вршцу
(Интернет)

⁴⁷¹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 126.

⁴⁷² Исто.

Борис Јанкулов
(Панчевачка недеља,
21. јун 1963)

Трећи банатски музеј био је у Панчеву, и као преостали налазио се под општинском управом фолксдојчера. Управник је био Бранислав Јанкулов, главни иницијатор и један од оснивача музеја пре рата.⁴⁷³ У децембру 1943. године мајор Рајсвиц је добио извештаје о раду музеја из кога се види да је био лоциран у две просторије Магистрата. И његову највећу вредност чинила је праисторијска збирка, која је била стручно обрађена, али услед недостатка материјалних средстава и простора неугледно презентована.⁴⁷⁴

Примарни извори који би могли да нам помогну да детаљније анализирамо рад овог музеја су фрагментарни. Из ретких расположивих података можемо да уочимо да је током лета 1943. Бранислав Јанкулов радио на

сређивању збирки. Извршио је преглед свих предмета археолошке и нумизматичке збирке, као и предмета из збирки новије историје и етнографије. Сваки предмет је обрадио и инвентарисао. Број предмета није био велики. Према тада начињеном попису археолошка збирка имала је 1.834 артефаката, етнографска 25, старих књига и докумената било је 17 и 397 нумизматичких предмета. Јанкулов је формирао и текући инвентар за евидентирање предмета који буду накнадно долазили у музеј.

Поред практичног рада на збиркама, бавио се и музејском теоријом. Написао је елаборат о условима у којима се налазе најважнија археолошка налазишта у Панчеву и његовој околини. За овај једномесечни

⁴⁷³ Борислав Јанкулов (Сефкерин 1878 – Јаша Томић 1969.) дипломирао је историју на Филозофском факултету у Будимпешти, где је и докторирао. Скоро тридесет година провео је у просвети, радећи као професор у многим школама у Панчеву. Један је од најзаслужнијих људи за оснивање музеја у Панчеву и Јаши Томићу. Бавио се и научним радом; аутор је више књига и радова. У послератном периоду Музеј Војводине именован га је за повереника на територији Баната и постао је члан Матице српске. Више о раду и животу Јанкулова у његовој аутобиографији: Никола Конески „Аутобиографија др Борислава Јанкулова”, *Phlogiston*, бр. 30, (2022), 303–337.

⁴⁷⁴ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 95 и 243.

рад добио је вредан новчани износ од 9.000 динара.⁴⁷⁵ Током окупационог периода музеј је примио као донацију изванредан број археолошких предмета, али, по свему судећи, све иницијативе на даљем развоју замрле су крајем октобра 1943. године, када се Јанкулов из Панчева преселио у Јашу Томић.⁴⁷⁶

Поред наведена три банатска музеја, наилазимо на информацију о постојању музеја и у Ковину, о чијем постојању и раду нисмо успели да пронађемо додатне информације. Могуће је да се под звучним именом *Народни музеј Ковин*, налазила мала збирка у оснивању, са неискусним руководиоцем – повереником Централног завода, који тражи стручну помоћ из оближњег Вршца. Наиме, у Извештају Завода за чување старина за 1942. годину пише и: „На основу извештаја г. Александра Остојића, повереника Народног музеја из Ковина, стављено је у дужност Градском музеју у Вршцу да обиђе, прегледа и прикупи старине нађене у Ковину и о томе извести Централни завод.“⁴⁷⁷

Весници нових тенденција:

Прве иницијативе за формирање мреже музеја и завода

У складу са својим плановима, немачке окупационе и српске колаборационистичке власти планирале су да, не само у Београду већ и широм Србије оснују нове музеје. Први неуспели кораци начињени су у првој години окупације, само неколико месеци по њеном почетку. Очигледно је Рајсвиц био веома ажуран и вољан да се што пре ухвати у коштац са преузетим обавезама.

О активностима оснивања музеја током 1941. године, за сада нема пуно познатих података. Познат је пример забележен у Чачку. Колега Милош Тимотијевић је запазио да је, радећи на враћању „српским националним идеалима“, влада Милана Недића непосредно по свом успостављању (формирана 29. августа 1941), али и доношењу прве Уредбе о чувању старина, 19. септембра 1941. године локалним властима у Чачку послала препоруку за оснивање музеја, са упутством о организацији и финансирању, као и информацију да ће варош посетити повереник Министарства задужен за музеје (у то време на тој функцији је био Миодраг Грбић). Из тог дописа се види да је планирано да се најпре оснује установа, а тек потом прикупљају предмети и формирају збирке: археолошка, историјска и етнолошка, и приреди стална поставка.⁴⁷⁸ Није

⁴⁷⁵ Овај и неколицина других докумената уступљен нам је љубазношћу колеге Николе Конеског, једног од најбољих познавалаца историје Панчева у овом периоду. Историјски архив у Панчеву, Градско поглаварство Панчево, ф. 149.

⁴⁷⁶ Н. Конески, *н.д.*, 336.

⁴⁷⁷ ДАС, Г-3, Ф. 763.

⁴⁷⁸ М. Тимотијевић, „Оснивање музеја у Чачку“, 9, 10; Исти, „Дуг пут оснивања Музеја у Чачку“, Зоран Маринковић, „Заштита старина у ратно доба“, *Врело*, бр. 18, (1996), 99–101.

познато на који начин се намеравало да се презентују унапред одређени садржаји и ко би уопште радио у таквој установи.⁴⁷⁹

Остало је делимично нејасно да ли је ово била ширира активност, заступљена у више градова, или се односила само на Чачак, у ком је непосредно пред Априлски рат иницијатива за оснивање музеја била пред завршном реализацијом. Реална је претпоставка да је реч о широј, а не само локалној, чачанској активности, а заснованој на новодонетом акту. У поменутој Уредби писало је да сви случајни налази треба да се пријаве најближој школи или музеју, као и да ће Министарство просвете прописати ближа упутства за државне и самоуправне (локалне) музеје. А они су, како смо указали пре рата били веома малобројни. Можемо да претпоставимо да је већ тада планирано повећање њиховог броја, а да је допис Министарства просвете пристигао у Чачак био циркулар са поменутиим „ближим упутствима“. Додатни аргумент за прихватање ове претпоставке пружа нам један немачки извештај из тог времена, који наговештава да су нови музеји требали да буду отворени у 15 градова: Велика Кикинда, Смедерево, Пожаревац, Кладово, Зајечар, Прокупље, Лесковац, Крушевац, Ђуприја, Чачак, Ужице, Косовска Митровица, Ваљево, Крагујевац и Шабац, док се у другом документу помиње потреба да се музеј оснује и у Модошу.⁴⁸⁰

Распламсавање устанка у западној Србији и формирање слободне територије, такозване Ужичке републике, ставили су ове, по свему судећи *ad hoc* планове *ad acta*. Након сламања устанка и смиривања ситуације на окупираном простору, Министарство просвете и вера се вратило претходној идеји. Овај пут циркуларни дописи су послати у 14 општина. Било је замишљено да наставници из средњих школа у овим општинама узму ангажовање и да се обезбеди буџет од 20.000 динара за материјалне трошкове, као и подршка локалне управе.⁴⁸¹

Не располажемо додатним конкретнијим информација о овој иницијативи, али могуће је да је она привремено обустављена због других планова који су се у међувремену разрађивали, а који ће почети да се убрзо реализују. То је довело до нове, нешто другачије иницијативе, чија реализације је отпочела неколико месеци по доношењу друге Уредбе о чувању старина, и оснивања Завода за чување старина, од јесени 1942. године.

Док је оснивање општинских музеја у јесен 1941. године, а на основу прве Уредбе о чувању старина одложено, у то време је основана једна друга, сродна институција, прва те врсте у земљи – општински, београдски Завод за чување старина. Како смо већ видели, он је

⁴⁷⁹ М. Тимотијевић, „Оснивање музеја у Чачку“, 9, 10; З. Маринковић, „Заштита старина у ратно доба“, 99–101.

⁴⁸⁰ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 285 и 150.

⁴⁸¹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 243.

основан у јесен 1941. године, са примарном намером заштите Калемегдана, и радио је као огранак Градског музеја, а документација коју је створио била је окосница за каснији почетак рада Централног завода. Иницијатива за његово оснивање потекла је од окупатора, који је изводио интензивне радове на београдској тврђави. Већ у октобру 1941. из музеја су истицали да је потребно да се оснује „Конзерваторски завод“ који би водио бригу о Калемегданској тврђави и „о свим старим уметничким грађевинама у месту“. Идеја је била да се службеници који раде у музеју, укључе и у рад завода, чиме би се избегли додатни издаци. Поред стручњака из музеја у Заводу су ангажовани и запослени у другим институцијама. Један од њих био је архитекта Драгољуб Јовановић, који је поред посла шефа Одсека за обнову Београдског града Управе за градску економију и вртове, радио и за Градски завод за чување старина.⁴⁸²

Забележено је да се 12. маја 1942. Градски завод за чување старина обратио Управном одељењу градских власти са молбом да „се Заводу као самосталном отсеку додели засебан деловодник, штамбиљ и округли печат, према приложеном нацрту“. Одговорено је четири дана касније да Градски завод и Градски музеј према чл. 8 Правилника Градског музеја у вези са чланом 2 Правилника Завода за чување старина, нису више под управном надлежношћу Управног одељења и да се за своје потребе јаве њима надлежном установама.⁴⁸³

Тростепена мрежа: оснивање нових музеја 1942/1943.

Индикативно је да се 1942. године, убрзо по доношењу друге Уредбе о чувању старина, вероватно паралелно са радом на изради нацрта *Уредбе о музејима*, као и организовањем курсева за музеалце, започиње са активностима планског оснивања музеја по унутрашњости Србије, тачније, са наставком активност започетих у септембру 1941, а прекинутих избијањем устанка у западној Србији.

Планови за оснивање нових музеја сада су били нешто другачији, детаљније осмишљени него претходне године, када су дописи за оснивање музеја послати у све веће градове. Сада је планирана тростепена музејска мрежа, са окружним музејима у средњем нивоу, чије је оснивање било приоритет, тако да у том првом кораку није било предвиђено отварање музеја у Чачку, Ћуприји, Прокупљу и другим местима која нису била окружно средиште. Ту би се локални, општински музеји отворили касније, по активирању окружних – подручних музеја.

Сумарне информације о реализованим првим активностима на оснивању окружних музеја, које су трајале већ дуже од пола године, а

⁴⁸² ИАБ, Градски музеј, к. 1.

⁴⁸³ ИАБ,ОГБ, к. 215, ф. 1-460; ф. 1-300.

делом су и раније презентоване у медијима, проналазимо у чланку објављеном у априлу 1943. године у листу *Ново време*, под насловом: „Који ће градови бити музејска средишта“.⁴⁸⁴ Из тог чланка видимо да су пре рата музеји ван Београда, „постојали само у Нишу, Неготину и Петровграду“.⁴⁸⁵ Истовремено са покретањем музејских течајева планирано је да се такво стање из основа промени; да се у кратком временском року оснују нови окружни музеји. На тај начин би брзо била успостављена функционална музејска мрежа.

Додатне информације о њеном планирању проналазимо и у поменутом документу *Стање и задаци наше археологије*, насталом у јануару 1943. године у оквиру припреме Српског културног цивилног плана. Пишући о окружним музејима аутор наглашава: „Тако је Министарство практички у једном моменту основало десет окружних музеја. За сада се показују у неким местима само тешкоће око музејских просторија. Када окружни музеји стану на чврсту основу и постану реалност, приступиће се даљем стварању локалних музеја у градовима и варошицама“. У истом документу наглашено је и да би поред већ активних течајева за музеалце, који су организовани у Београду, требало да се одржавају и летњи музејски курсеви „за наставнике у унутрашњости“.⁴⁸⁶

Национални ниво

Мада у сачуваним документима то није директно наглашено, реално је да се изнесе претпоставка да би се на врху пирамидалне структуре музејске мреже, изнад „окружних музеја“ у центрима округа и „локалних музеја у градовима и варошицама“, налазили већ постојећи музеји у Београду, али вероватно не сви, већ они „национални“. На првом месту то би био Музеј кнеза Павла, са својим археолошким и уметничким фондовима, као и Етнографски музеј и Музеј српске земље, којем је био поверен задатак „заштите природе српске земље“.

Остали београдски музеји нашли би се међу установама нижих нивоа. Градски музеј Београда, није припадао у категорију музејских институција првог нивоа, већ другог – окружног. Било је предвиђено да он буде централни музеј за територију Београда. Према извештају

⁴⁸⁴ Милош Марковић, „Који ће градови бити музејска средишта“, *Ново време*, 21. април 1943, 4.

⁴⁸⁵ Податке о броју музеја додатно допуњују и поменути немачки извештаји из којих се види да су на територији Баната, поред Великог Бечкерека, музеји били више или мање активни и у Панчеву и Вршцу. Међутим, како се наведена новинска вест односи на намеру оснивања окружних музеја, у њој је поменут само бечкеречки, док су наведена два били градски, локални.

⁴⁸⁶ Иако документ није потписан, неоспорно је да је његов аутор Миодраг Грбић, а да је он настао у оквиру његовог дела активности на изради Српског цивилног/културног плана. А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план*, 462.

мајора Рајсвица имао је богат избор предмета који су сведочили о историји на територији Београда од најранијег до модерног периода. Истицана је збирка цртежа и техничких снимака Рикарда Штаудингера са представама познатих београдских зграда које су грађене у турско-балканском стилу.⁴⁸⁷ Преостали београдски музеји би према актуелним општим поделама могли да припадају трећем нивоу, где су и локални, општински музеји, али као посебна категорија: специјализовани тематски музеји и збирке.

У мрежи баштинских установа посебну улогу и значај имао је новоосновани Централни завод за чување старина. Са данашњег становишта посматрано, он би требало да представља највишу институционалну инстанцу конзерваторске службе, односно службе завода за заштиту споменика културе, тим пре што је *Уредбом* из 1942. године дата могућност за оснивање и обласних завода. Али будући да је основан само београдски Градски завод, а да су музеји, колико је то било могуће, обављали и конзерваторске послове истраживања и заштите непокретних културних добара, и тако фактички представљали једине баштинске институције у држави, Централни завод је као баштинска установа без фондова и збирки представљао својеврсну метаинституцију на највишем нивоу.

Пошто је са обновом рада старих националних музеја и оснивањем Завода успостављен највиши ниво јединствене баштинске мреже окупиране Србије, могло је да се приступи оснивању њеног нижег, средњег нивоа, а потом, када музеји са тог нивоа буду основани и „стану на чврсту основу“, како је поменуто у документу *Стање и задаци наше археологије*, „да се приступи даљем стварању локалних музеја у градовима и варошицама“.⁴⁸⁸

Окружни ниво

Оснивање окружних музеја као музеја другог нивоа, почело је још током јесени 1942. године. Новински текстови који најављују њихово оснивање објављени су 14. и 28. новембра 1942. на страницама листова *Ново време* и *Српски народ*. Из чланка „За чување старина“ објављеног у *Српском народу* сазнајемо да је оснивање „обласних“ музеја спровођено преко новооснованог Централног завода за чување старина. Оваква иницијатива актуелизовала је у јавном дискурсу питање односа

⁴⁸⁷ Ова збирка састоји се од 74 предмета међу којима бројем доминирају цртежи Рикарда Штаудингера познатих грађевина подигнутих у турско-балканском стилу, као и поједини планови Београда и његових делова. Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 151; Ангелина Банковић, „Збирка за архитектуру и урбанизам Музеја града Београда: историјат, садржај и процеси музеализације“, *Годишњак града Београда*, бр. LXV (2018), 161.

⁴⁸⁸ А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план*, 462.

целокупног друштва према непокретном и покретном културном добру. О томе сведочи и апел да је неопходно чувати „драге српске споменике“ и да их не треба „потцењивати, говорити како су склони паду, како не представљају никакву архитектонску савршеност како је нерентабилно оправљати их“ итд.⁴⁸⁹

У тексту „Оснивање музеја у окружним местима“ објављеном у *Новом времену* пише да у Европи, сва, па и мала места имају своје музеје, а да се у Србији на томе веома мало радило. Истакнуто је да је покренута иницијатива да се у кратком периоду оснује више музеја, и то у окружним центрима. Изасланик Министарства просвете и вера обишао је Јагодину, Крушевац, Краљево и Крагујевац „ради организације музејског рада у тим местима као и ради давања упутстава за даљи рад на прикупљању предмета“. Састанцима су присуствовали начелници округа, председници општина као и просветни радници и други угледни грађани. Представници окружних и општинских власти су обећали пуну подршку, како материјалну, тако и логистичку. У Јагодини је и одређено име музеја: Поморавски музеј, а у Крагујевцу је за потребе музеја опредељена зграда Амицин конак.⁴⁹⁰

Поред овог и претходно поменутог текста, у којима је реч о општим намерама које су већ почеле да се остварују, оновремена штампа је од октобра 1942.⁴⁹¹ до лета 1943. године⁴⁹² објављивала и чланке о оснивањима музеја у конкретним градовима. Из тих текстова види се да иза акције стоји Министарство просвете и вера на челу са министром Велибором Јонићем и његовим помоћником Владимиром Велмар-Јанковићем. Изасланик министарства који је обилазио окружне центре и присуствовао састанцима био је Светозар Раичевић, „дугогодишњи скопски музеалац и кустос“, који је у Министарству заменио Грбића на месту референта за музеје и старине, када је он постао руководилац Централног завода за чување

⁴⁸⁹ Душан Ђукић, „За чување старина“, *Српски народ*, 28. новембар 1942, 13.

⁴⁹⁰ Аноним, „Оснивање музеја у окружним местима“, *Ново време*, 14. новембар 1942, 4.

⁴⁹¹ Аноним, „Једна нова културна установа: Оснивање музеја у Ужицу“, *Обнова*, 16. октобар 1942, 4; Аноним, „Оснивање музеја у Ужицу“, *Ново време*, 17. октобар 1942, 3; Аноним, „Значајна активност у Крушевачком округу“, *Обнова*, 9. новембар 1942, 9; Аноним, „Оснивање музеја у окружним местима“, *Ново време*, 14. новембар 1942, 4; Аноним, „Оснива се Музеј Округа моравског“, *Ново време*, 15. новембар 1942, 4.

⁴⁹² Аноним, „Наши музеји и приватни сабирачи драгоцености: Приватне колекције – основ музејског блага“, *Обнова*, 9. новембар 1943, 8; Аноним, „Акција за оснивање окружног музеја у Ваљеву: Највећи део овога музеја биће посвећен породици Ненадовића“, *Обнова*, 15. јануар 1943, 5; Аноним, „Стварање градског музеја у Смедереву : Основан је одбор који ће радити на оснивању музеја“, *Ново време*, 10. јун 1943, 4; Аноним, „Установљен је Браничевски музеј у Пожаревцу“, *Ново време*, 12. јун 1943, 4; Милош Марковић, „Који ће градови бити музејска средишта“, *Ново време*, 21. април 1943, 4.

старина.⁴⁹³ Како је већ наглашено, у целокупним активностима уочава се и директна повезаност са том институцијом. „Централни завод за чување старина је расписом упознао све учитеље у земљи како треба да пазе на старине и да о њиховом стању извештавају најближи музеј и сам Завод“, известило је *Ново време* 21. априла 1943. године.⁴⁹⁴

Дилему где је било предвиђено лоцирање окружних музеја, музеја из другог, средњег нивоа, разрешава нам аутор поменутог чланка „Који ће градови бити музејска средишта“, објављеног 21. априла 1943. на страницама *Новог времена*.⁴⁹⁵ Уз већ одраније постојеће музеје у окружним центрима Нишу, Неготину и Петровграду (Бечкерек – Зрењанину),⁴⁹⁶ наглашено је: „Сада се, као окружни, оснивају и у Крагујевцу, Крушевцу, Пожаревцу, Зајечару, Краљеву, Ужицу, Ваљево, Шапцу, Јагодини и Лесковцу.“

Делимично је збуњујућа чињеница да помињање музеја у Неготину као већ постојећег и оснивање музеја у Зајечару указује да би у Зајечарском округу постојала два музеја. По свему судећи, новоосновани Зајечарски, као музеј лоциран у окружном центру, био би окружни, док би постојећи у Неготину припао доњем, трећем нивоу. Фактички, од тада постојећих 14 округа окружни музеји би постојали у 13. Десет музеја би били новоосновани, а три су већ постојала и пре рата: Нишки, Бечкеречки и Градски музеј у Београду. Из засада неразјашњених разлога није било предвиђено оснивање окружног музеја за Ивањички округ (?!). На овај начин, уз наведени изузетак, замишљена је пракса: један округ – један окружни (територијално надлежни) музеј, која је фактички, такође уз изузетке, заживела тек 2021. године са новим законским променама.⁴⁹⁷

Индикативно је, што се уочава, како из претходно наведених чланака у којима се као одраније постојећи помињу само музеји у Нишу, Неготину и Петровграду,⁴⁹⁸ тако и из даље спровођених активности оснивања, да власти као музејске институције нису признавале постојеће збирке при гимназијама. Музеји су „оснивани“ и тамо где оне постоје, уз констатације да њихово постојање представља добру полазну основу.⁴⁹⁹

⁴⁹³ А. Стојановић. *Српски цивилни/културни план*, 462.

⁴⁹⁴ Милош Марковић, „Који ће градови бити музејска средишта“, *Ново време*, 21. април 1943, 4.

⁴⁹⁵ Исто.

⁴⁹⁶ Постојећи музеји у Вршцу и Панчеву се у овом тексту не помињу пошто се нису налазили у окружним центрима.

⁴⁹⁷ Доношењем Закона о музејској делатности, а потом и на њему заснованог Решења о утврђивању територијално надлежних музеја. Видети у: В. Кривошејев, *Законодавство у области културне баштине*.

⁴⁹⁸ Милош Марковић, „Који ће градови бити музејска средишта“, *Ново време*, 21. април 1943, 4.; Аноним, „Оснивање музеја у окружним местима“, *Ново време*, 14. новембар 1942, 4.

⁴⁹⁹ Аноним, „Стварање градског музеја у Смедереву : Основан је одбор који ће радити на оснивању музеја“, *Ново време*, 10. јун 1943, 4.

Новинске вести потврђује архивска грађа. Почетком 1943. Министарство просвете и вера је подвукло црту и у годишњем извештају навело да су у унутрашњости окупирани Србије основана четири нова музеја: Поморавски музеј – Јагодина; Крушевачки музеј; Краљевачки музеј и Шумадијски музеј – Крагујевац. Наглашено је да се Краљеву није одмакло од пуког оснивања, и то због „општих прилика“. Такав исход је раније претпоставио и референт за музеје и старине када је посетио овај град. На овом месту је неопходно подсетити да након масовног стрељања у Краљеву у октобру 1941. тешко да је постојала кућа која није била завијена у црно. Можемо да претпоставимо да је очување културних добара у оваквој атмосфери била последња ствар на коју су мислили Краљевчани.

Као што смо указали, постојале су и интенције да се 1943. музеји оснују и у Ужицу, Шапцу, Ваљеву, Зајечару и Лесковцу. Окрузи су у својим буџетима предвидели и одређена средства, формиран су и музејски одбори, али према расположивим изворима до фактичког рада музеја није дошло.⁵⁰⁰

Вредно је помена да се при планирању овако постављеног другог нивоа музејске мреже водило рачуна да се не дође у ситуацију, каква је касније уочена током 50-их година, да „сви музеји у унутрашњости Србије имају углавном исту концепцију“,⁵⁰¹ односно да су сви музеји „желели да личе један на други“, те да „као печурке ничу готово истоветне изложбе“.⁵⁰² У наведеном чланку „Који ће градови бити музејска средишта“ наглашено је да би сваки музеј требало да презентује изразите специфичности, „знаменитости“ свога краја, а „према обиљу предмета који се тамо налазе“. У складу са тим, музеји у Крагујевцу, Крушевцу и Ваљеву би у првом плану презентовали „српску уметност и историју“, музеји у Ужицу, Лесковцу, Краљеву и Шапцу би тежиште рада поставили на „народну уметност“ (етнологија), док би тежиште рада на „археолошке налазе“ имали музеји у Пожаревцу, Зајечару и Јагодини.⁵⁰³

Штуре, али конкретније податке о тежиштима музеографске нарације у неким од конкретних музеја такође проналазимо и у другим новинским чланцима. Тако у чланку „Оснивање музеја у окружним местима“ уочавамо наглашавање да је Крушевац био престоница кнеза Лазара, а да су се у Крагујевцу и његовој околини „одиграли најважнији догађаји из Првог и Другог устанка“.⁵⁰⁴ У другом чланку било је наглашено да је као приоритетне задатке пред руководством Градског музеја у Крушевцу

⁵⁰⁰ ДАС, Г-3, Ф. 765.

⁵⁰¹ Е. Хасанагић, „Музеји Србије данас“, 3.

⁵⁰² Ђ. Мано-Зиси, „Размишљања о неким питањима развоја музеја“, 9.

⁵⁰³ Милош Марковић, „Који ће градови бити музејска средишта“, Ново време, 21. април 1943, 4.

⁵⁰⁴ Аноним, „Оснивање музеја у окружним местима“, Ново време, 14. новембар 1942, 4.

постављено: „да се прикупљају подаци о археолошким, историјским, уметничким и етнографским споменицима, као што су стари градови, манастири, цркве, дрвене цркве, старе куће, стара гробља, археолошка налазишта и слично на подручју Округа крушевачког.⁵⁰⁵

Што се Пожаревца тиче, тежиште музејског рада „Браничевског музеја“ било би везано за антички археолошки локалитет Виминацијум, уз поштовање чињеница да ту има и старих градова, црква и манастира, као и да је из околине и Петар Добрњац.⁵⁰⁶ Уз то, уз рудник Костолац грађена је електрична централа, што је захтевало константан надзор на овом локалитету.⁵⁰⁷ Трагови римске цивилизације читавали су се приликом сваког дубљег копања на овом месту. Директор Браничевског музеја професор Никола Бошковић и кустос Георгије Орлов пратили су и периодично извештавали у Београд о проналаску римских гробова, остатака грађевина, керамичких посуда и других предмета на овом локалитету.⁵⁰⁸

У чланку „Акција за оснивање окружног музеја у Ваљеву“ индиректно је наглашено да би тежиште музејског садржаја било постављено на Сечи кнезова, као догађају који је био непосредни повод српских устанака, и на улози породице Ненадовић у њима, уз напомену да би музеј требало да буде смештен у „конаку Фочић Мехмед Аге“, у чијем подруму „и данас постоје делови окова у којима су били везани 1804. године Алекса Ненадовић и Илија Бирчанин“.⁵⁰⁹ Као што је већ наглашено, музеј у Крагујевцу је требало да буде лоциран у Амицином конаку,⁵¹⁰ а за Крушевачки музеј била је опредељена зграда „црквене куће цркве Лазарица“.⁵¹¹

Индикативан је пример информације која се односи на Крушевац и Крагујевац, где је наглашено да би уз музеј постојао и архив.⁵¹² Ти примери додатно указују на постојање својеврсног интегралног приступа заштити, где би, када је реч о унутрашњости Србије, музејска делатност била основа целине баштинске делатности, интегрисању у себе не само део послова заштите непокретних споменика културе већ и архивске послове заштите и обраде архивске грађе.

⁵⁰⁵ Аноним, „Оснивање музеја у Ужицу“, *Ново време*, 17. октобар 1942, 3.

⁵⁰⁶ Аноним, „Установљен је Браничевски музеј у Пожаревцу“, *Ново време*, 12. јун 1943, 4.

⁵⁰⁷ ДАС, Г-3, Ф. 765.

⁵⁰⁸ Исто.

⁵⁰⁹ Аноним, „Акција за оснивање окружног музеја у Ваљеву“. Неопходно је да се додатно нагласи да када је после рата 1951. године основан ваљевски музеј, он је смештен управо у тој згради, а прва професионална стална поставка је инсталирана 1955. године. Била је у потпуности на трагу концепта презентованог у наведеном чланку. В. Кривошејев, „Седам деценија развоја“.

⁵¹⁰ Аноним, „Оснивање музеја у окружним местима“, *Ново време*, 14. новембар 1942, 4.

⁵¹¹ Аноним, „Значајна активност у Крушевачком округу“, *Обнова*, 9. новембар 1942, 9.

⁵¹² Аноним, „Оснивање музеја у окружним местима“, *Ново време*, 14. новембар 1942, 4.

Немачки извори су наглашавали да би локални музеји требало да имају буџете од 20.000 до 100.000 динара. У почетном периоду они би служили за смештај предмета, али би имали и изложбе у којима би био заступљен тематско-хронолошки приступ од праисторије до модерног доба, налик школским изложбама. Ово би пружило полазне основе за даља систематска немачка истраживања.⁵¹³

Финансије за рад окружних музеја требало је да буду обезбеђене из три буџетска извора. Почетна средства је обезбеђивало Министарство просвете и вера; значајна помоћ за даљи рад требало је да се преусмерава из буџета округа, што је очекивано, будући да се радило о окружним музејима, а обећавана је и помоћ из каса општина које су биле седишта окружних музеја.

У првом објављеном чланку о формирању нових музеја, а то је био текст везан за Ужице штампан 17. октобра 1942, пише: „Начелство Округа ужичког, коме се у многome мора приписати покретање акције око остварења музеја у Ужицу, одлучило је да свесрдно потпомогне ову нову културну установу тиме што ће је, поред омогућавања рада, и материјално потпомоћи уношењем извесне суме у свој буџет за 1943. годину на име помоћи за одржавање и развој музеја. Исто тако своју потпору су обећали Министарство просвете и Градско поглаварство у Ужицу.“⁵¹⁴

Сличне информације су објављене и у чланку „Који ће градови бити музејска средишта“, у коме је наглашено да је ове активности „лањске године“ помогло Министарство, те да је сваки округ добио малу новчану помоћ, која ће и ове године бити поновљена, а и сами окрузи су у својим буџетима обезбедили „кредите за музеје“.⁵¹⁵ И у више пута помињаном извештају „Стање наше археологије“, насталом почетком 1943. године наглашено је „Сваки је овакав музеј добио већ за прошлу годину помоћ од Министарства, а поједини окрузи и места осигурали су у буџету за ову годину рад своје музеју“.⁵¹⁶

Локални ниво

Као што је већ истакнуто, документ „Стање наше археологије“ открива да је било предвиђено и оснивање музеја трећег нивоа, „локалних музеја у градовима и варошицама“, лоцираних ван окружних центара, а које би уследило по оснивању окружних музеја.⁵¹⁷ Три музеја, у Неготину, Панчеву и Вршцу, већ су постојала, а за покретање иницијативе оснивања првог новог није се чекало да музеји са горњег нивоа

⁵¹³ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 300.

⁵¹⁴ Аноним, „Оснивање музеја у Ужицу“, *Ново време*, 17. октобар 1942, 3.

⁵¹⁵ Милош Марковић, „Који ће градови бити музејска средишта“, *Ново време*, 21. април 1943, 4.

⁵¹⁶ А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план*, 462.

⁵¹⁷ Исто, 463.

заживе. По свему судећи, користећи свој утицај, Димитрије Љотић је, у оквиру широкообухватне обнове Смедерева страдалог у великој експлозији 5. јуна 1941, покренуо иницијативу да се у обновљеном граду оснује музеј.⁵¹⁸ Тако је *Ново време* 10. јуна 1943. године известило читаоце: „У Смедереву, старој српској престоници, планирано је оснивање градског музеја. Зато је Смедерево посетио изасланик Министарства Светозар Раичевић; одржана је конференција и створен један шири одбор. Председник одбора је Димитрије Љотић. У Смедереву већ постоји гимназијска збирка, коју је сакупио професор Светозар Спасојевић, са својим пријатељима. Постоје и предмети које је сакупио архитекта М. Радовановић. Те збирке ће бити полазна основа за музеј.“⁵¹⁹

Мада су новине већ од октобра 1942. бомбастичним насловима најављивале „Оснивање музеја у окружним местима“,⁵²⁰ већ из контекста овог и других чланака види се да је реч о дугорочном, неизвесном процесу, на шта указују и поменуте речи да ће локални музеји бити оснивани када буду „створене реалне основе за наше музеје у окружним местима“, и да они тек у догледном времену треба да „стану на чврсту основу и постану реалност“.⁵²¹ Локални музеји који је требало да буду основани нису били једини чиниоци трећег нивоа баштинске мреже. Њему су вероватно, како је већ наглашено, припали специјализовани музеји и збирке из Београда.

Како би мрежа била што ефикаснија, у циљу прикупљања података о најразноврснијим старинама, *Уредба* из 1942. године је предвиђала да органи за чување старина буду и школе, али и опште управне и општинске власти. Док су подручни органи власти били су у обавези да кроз извештаје информишу Завод о стању на њиховој територији, школе су имале посебну улогу на трећем нивоу музејске мреже.

Школе, основне, али и гимназије и учитељске, деценијама су постојале у многим мањим и већим местима, за разлику од музеја који је тек требало да се оснују. Њихови образовани учитељи и професори били су веома погодни за улогу повереника на терену. Олакшавајућа околност у преношењу на школе наведених обавеза била је та што се и замишљена музејска мрежа налазила у оквиру ингеренција истог министарства као и мрежа школа, али и чињеница да су неке школе имале своје, мање или веће, боље или лошије сређене збирке, као и професоре-ентузијасте који су се о њима старали. Управо стога *Уредба о чувању старина* те збирке третира као парамузејске субјекте, налажући

⁵¹⁸ Мирослав Лазић, *Експлозија у Смедереву 5. јуна 1941. године: 80 година после*, (Смедерево–Београд: Музеј у Смедереву – Службени гласник, 2021), 176–177.

⁵¹⁹ Аноним, „Стварање градског музеја у Смедереву : Основан је одбор који ће радити на оснивању музеја“, *Ново време*, 10. јун 1943, 4.

⁵²⁰ Аноним, „Оснивање музеја у окружним местима“, *Ново време*, 14. новембар 1942, 4.

⁵²¹ А. Стојановић. *Српски цивилни/културни план*, 462.

да се случајни налази на терену предају Заводу „непосредно или преко музеја и школа“, а Завод је те предмете могао „примити као поклон за неки музеј или школску збирку“, одређујући конкретну установу која ће тај предмет преузети. Уз то, било је предвиђено и одржавање годишњих конференција на којима би се састајали представници Завода и музеја и школских збирки.

По свему судећи, значајна помоћ очекивана је и од цркве. Тако је, убрзо по свом оснивању, у намери да прошири списак знаменитих споменика које треба евидентирати и чувати, Завод упутио дописе и црквеним властима, које су слале податке о црквама и манастирима, гробљима и надгробним споменицима, али и остацима градова и сличним непокретним културним добрима са њихове територије.⁵²²

Пошто се ушло у процедуру оснивања нових музеја по унутрашњости, Министарство просвете и вера је од почетка новембра до краја 1942. године донело серију одлука, за сваки музеј појединачно, да му се додели почетна оснивачка помоћ од 5.000 динара. На овај начин колаборационистичка управа настојала је да обезбеди иницијална средства.⁵²³

Од планираног до реализованог

Непосредно по доношењу Уредбе и оснивања Завода за чување старина штампа почиње да објављује промотивне текстове који сугеришу неопходност чувања баштине, попут: „Коме ће припасти једна приватна библиотека милионске вредности: Крагујевачки професор који је дугогодишњим трудом успео да створи једну ретку културну ризницу тражи сада достојног наследника“,⁵²⁴ „За чување старина“⁵²⁵ или „Наши музеји и приватни сабирачи драгоцености: Приватне колекције – основ музејског блага“.⁵²⁶ У исто време покрећу се и поменути курсеви за музеалце, а Централни завод шаље локалним властима упитнике на основу којих би требало да се попишу непописане старине.⁵²⁷

О даљим корацима обавештава нас непотписани аутор чланка објављеног у јесен 1942. године: „По пристизању материјала, односно обавештења, за време лепих дана одлазиће се на терен ради испитивања и проучавања, а по том ће се приступити сређивању и класифицирању за

⁵²² Аноним, „Заштита споменика наше прошлости“, *Српски народ*, 23. октобар 1943, 12.

⁵²³ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 37, 1-341, 129.

⁵²⁴ Аноним, „Коме ће припасти једна приватна библиотека милионске вредности: Крагујевачки професор који је дугогодишњим трудом успео да створи једну ретку културну ризницу тражи сада достојног наследника“, *Обнова*, 11. април 1942, 9.

⁵²⁵ Душан Ђукић, „За чување старина“, *Српски народ*, 28. новембар 1942, 13.

⁵²⁶ Аноним, „Наши музеји и приватни сабирачи драгоцености: Приватне колекције – основ музејског блага“, *Обнова*, 9. новембар 1943, 8.

⁵²⁷ А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план*, 462.

пролеће, када ће се рад знатно проширити образовањем екипа које ће на терену вршити ископине и преносити их у музеј“.⁵²⁸

Овим текстом је фактички најављено и оснивање нових музеја широм Србије. Већ од почетка јесени 1942. године, посредством начелника округа, по раније поменутих градовима су заказиване оснивачке седнице на које је долазио референт за музеје Министарства просвете и вера Светозар Раичевић. На тим састанцима формиран су музејски одбори и то шири и ужи, оперативни, у којима су водећу улогу имали просветни радници, представници власти и други значајни грађани. Повољно језгро из кога би се развио музеј представљале су, тамо где су постојале, гимназијске збирке, веће или мање, боље или лошије сређене. Тако се наглашава да окосницу Браничевског музеја у Пожаревцу чини „једна лепа збирчица“ при гимназији,⁵²⁹ а музеја у Смедереву збирке које су формирали професор Светозар Спасојевић и архитекта М. Радовановић.⁵³⁰

По оснивању одбора у појединим местима су одржавани и родитељски састанци на којима су присутни замољени да помогну у прикупљању предмета. Поред именовања председника музејског одбора именовани су и вршиоци дужности директора музеја. У Пожаревцу је то био гимназијски професор Никола Бошковић, а у Јагодини избеглица из Хрватске, правник Стеван Поповић.⁵³¹

Са оснивањем музеја, или тачније са покретањем иницијативе и формирањем одбора, кренуло се веома амбициозно. Већ током октобра прво је основан музејски одбор у Ужицу, о чему су новине извистиле јавност 16. и 17. октобра 1942.⁵³² Потом, 14. и 15. новембра, објављене су информације о обиласку изасланика Министарства, „ради организације музејског рада“ у Јагодини, Крушевцу, Краљеву и Крагујевцу.⁵³³ После тога уследила је слична активност у Ваљеву, о чему су медији накнадно известили почетком наредне године.⁵³⁴

⁵²⁸ Аноним, „Оснивање музеја у Ужицу“, *Ново време*, 17. октобар 1942, 3.

⁵²⁹ Аноним, „Установљен је Браничевски музеј у Пожаревцу“, *Ново време*, 12. јун 1943, 4.

⁵³⁰ Аноним, „Стварање градског музеја у Смедереву : Основан је одбор који ће радити на оснивању музеја“, *Ново време*, 10. јун 1943, 4.

⁵³¹ Аноним, „Оснива се Музеј Округа моравског“, *Ново време*, 15. новембар 1942, 4; Аноним, „Стварање градског музеја у Смедереву : Основан је одбор који ће радити на оснивању музеја“, *Ново време*, 10. јун 1943, 4.; Аноним, „Установљен је Браничевски музеј“; Аноним, „Оснивање Музеја у Шапцу: Нарочити одбор радиће на стварању и уређењу музеја“, *Ново време*, 23. јун 1943, 4. За музеј у Јагодини видети и: Душко Грбовић, *60 година Завичајног музеја у Јагодини (1953/4/5 – 2013)*, Јагодина: Завичајни музеј Јагодина, 2017.

⁵³² Аноним, „Једна нова културна установа: Оснивање музеја у Ужицу“, *Обнова*, бр. 394, 16. 10. 1942: 4; Аноним, „Оснивање музеја у Ужицу“, *Ново време*, 17. октобар 1942, 3.

⁵³³ Аноним, „Оснивање музеја у окружним местима“; Аноним, „Оснива се Музеј Округа моравског“.

⁵³⁴ Аноним, „Акција за оснивање окружног музеја у Ваљеву“.

Потом долази до вишемесечне паузе да би тек током јуна биле објављене вести о оснивањима музејских одбора за окружне музеје и почетку њиховога рада, у Пожаревцу и Шапцу, као и градског музеја у Смедереву.⁵³⁵ За музеје у Зајечару и Лесковцу, чије је оснивање такође најављено у раније наведеним општим чланцима са збиром свих будућих музеја,⁵³⁶ сличне конкретне вести нису пронађене.

Поред новинских вести, драгоцене податке о оснивачким подухватима проналазимо и у извештајима немачке провенијенције. У циљу оснивања музеја у Јагодини одржан је састанак са локалним просветним властима. Од наставника из школа образован је одбор од седам чланова, који су имали задатак да раде на стварању музејске збирке и уређењу музеја. Помоћ су обећали и директори учитељске школе и гимназије. Највећи проблем било је питање смештаја, јер су школе у којима је музеј могао да се смести биле заузете од стране бугарске војске. Одлучено је да музеј привремено буде смештен у једном малом одељењу Учитељске школе, а да се као адекватан објекат за будући смештај определи стара зграда ове установе.⁵³⁷

У вези са радом музеја у Јагодини, а на основу истраживања колеге Душана Грбовића, познато је да је дописом Окружног начелства од 16. јануара 1943. године од директора Учитељске школе у Јагодини тражено да за градски музеј достави неке примерке старих књига, а да је он начинио и списак непокретних културних добара на територији јагодинске вароши. Међутим, именовани в. д. директора музеја Стеван Поповић током 1943. године премештен је на рад у Србозар.⁵³⁸ Очигледно, може да се претпостави, али не и тврди, да је музеј у оснивању након овога престао са радом, мада је почетак био веома амбициозан.

У одбор музеја у Јагодини ушло је 15 угледних грађана, углавном просветних радника. Формиране су следеће секције: Геолошко-минеролошко-географска, Зоолошко-ботаничка; Виноградска, Археолошка, Нумизматичка, за народну књижевност и народни фолклор и за Хигијену. Изабрани су људи који ће водити секције збирки и инвентар прикупљених предмета. Донета је одлука о опредељивању средстава неопходних за функционисање одбора. Анагажовани су професори историје да пруже податке о историји места, а директори су били

⁵³⁵ Аноним, „Установљен је Браничевски музеј у Пожаревцу”, Ново време, 12. јун 1943, 4; Аноним, „Оснивање Музеја у Шапцу: Нарочити одбор радиће на стварању и уређењу музеја”, Ново време, 23. јун 1943, 4.; Аноним, „Стварање градског музеја у Смедереву : Основан је одбор који ће радити на оснивању музеја”, *Ново време*, 10. јун 1943, 4.

⁵³⁶ Милош Марковић, „Који ће градови бити музејска средишта”, Ново време, 21. април 1943, 4.

⁵³⁷ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 223.

⁵³⁸ Д. Грбовић, *н.д.*, 33-35.

дужни да укажу на старе куће и остале старине. Била је укључена и СПЦ. Од архијерејског намесника тражено је да достави податке о свим манастирима у њиховим срезовима.

Настојало се да се ова иницијатива спусти на ниво села. Преко среских просветних власти упућен је допис сеоским школама да на својој територији бележе податке о „сеоским школама, црквама [...] народној ношњи и обичајима, народним песмама, старом накиту, оружју, итд.“ У погледу заштите културних споменика власти су настојале да приликом реконструкције гробаља, остану неоштећени споменици од историјске и уметничке вредности. Као што смо истакли, главни проблем је било питање просторија музеја. Непосредно по оснивању, музеј је имао предмета минимално за једну просторију, али њу није било могуће обезбедити и музеалије су привремено смештене у просторије Просветног одељења Округног начелника.⁵³⁹

У Краљеву су због претходно описане опште ситуације ствари ишле знатно лошије. Истина, и ту је образован одбор од седам чланова, који су такође чинили наставници школа у овом граду, али је унапред наглашено да се не може очекивати да ће „рад бити интензивира“ како се наводи у једном од извештаја Референта за музеје и старине Министарства просвете и вера.⁵⁴⁰

Референт је и у Крушевцу одржао састанак са наставницима, који су пристали да раде на оснивању Крушевачког музеја. Изабран је одбор од седам чланова и музеј је привремено смештен у једној од зграда поред цркве Лазарице.⁵⁴¹ Председник одбора био је професор Предраг Гордић. Из једног од његових извештаја од 29. маја 1943. године можемо да назремо како је текао рад самог одбора. Од успостављања одбора у јануару 1943. одржана су четири састанка, на којима се у већини расправљало на који начин ће извршити сакупљање предмета. Решено је да се ослоне на старије људе из околине Крушевца и да се позову на сарадњу просветни радници и свештеници.

Постојала је намера да се средства у износу од 5.000 динара које је Министарство определило за почетак рада, искористе за израду минијатурних модела манастира Љубостиња и Наупара, неколико типичних кућа крушевачког краја и фотографије народних ношњи. Ништа од наведеног није реализовано, а као разлог Одбор је навео немогућност да изађе на терен услед опасних и незгодних околности. Једина јавна активност коју је крушевачки Одбор спровео било је одржавање предавања његовог председника на тему „Крушевачки музеј и његов значај“. Предавање је имало за циљ да анимира и информше грађане Крушевца о музеју и његовим потребама.

⁵³⁹ ДАС, Г-3, Ф. 763.

⁵⁴⁰ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 223.

⁵⁴¹ Исто.

И сами грађани нудили су предмете на откуп. Извесни Антоније Мајеровић, пензионисани Управник цвећарске школе, понудио је на откуп колекцију чибука и лула, као и део ловачког прибора који је био власништво краља Милана Обреновића. Чланови одбора прегледали су овај прибор и закључили да власник не нуди никакав доказ да је исти био у поседу краља Милана, што их је уз високу цену определило да одбију понуду. Немамо комплетне податке колико предмета и којих је сакупио Крушевачки музеј. Са сигурношћу можемо да тврдимо да је имао нумизматичку збирку, коју је у првој половини 1943. увећао за 150 комада.⁵⁴²

Последњи извештај локалних власти у коме се помиње музејски рад у Крушевцу послат је у Београд 18. децембра 1943. године. У њему се наводе активности које је Одбор за оснивање музеја спроводио. Истичу се настојања да се сакупе одређени предмети. Једна од иницијатива била је да се пронађу нумизматичка збирка и старо наоружање, као део некадашње збирке Народне читаонице. Како је читаоница исељена након Априлског рата 1941, овој збирци се губи сваки траг. У њој је посебно био вредан примерак средњовековног мача. Сакупљање предмета ишло је генерално отежано. Одбор је успео да сакупи нешто старог новца из XIX и XX века, а од управе Цркве Лазарица добили су минијатуру ове цркве.⁵⁴³

На основу новијих истраживања колеге Граде Арсенијевића можемо да стекнемо конкретнији увид о започетим активностима оснивања музеја у Крагујевцу. Музеј је номинално основан у јесен 1942. године са називом Музеј Шумадије. За председника музејског одбора именован је професор Мика Стефановић, а за секретара Драгољуб Петровић. Музејски одбор је упутио расписе школама „о прикупљању старина“ и евидентирао већи број предмета са споменичким својствима. Према извештају из априла исте године заљубљеници су шпартали територијом Крагујевачког округа и записивали ствари од вредности које су се налазиле у црквама, школама и у власништву приватних лица.

У овом периоду учињени су и први кораци да се Шумадијском музеју обезбеде основни услови. Начелство је определило суму од 10.000 динара и доделило за музеј „Амиџин конак“, али док се он не уреди, било је предвиђено да музеј привремено буде у згради Шумадијске финансијске дирекције, што није реализовано. Већ почетком 1943. Одбор је престао са радом; прво је оставку поднео председник одбора, после чега се „цео одбор сам од себе распао“ и поднео оставку 22. марта.⁵⁴⁴

⁵⁴² ДАС, Г-3, Ф. 765.

⁵⁴³ ДАС, Г-3, Ф. 131.

⁵⁴⁴ Града Арсенијевић, „Оснивање и првих десет година рада Народног музеја у Крагујевцу“, *Шумадијски анали*, бр. 2, (2005), 171–182.

Након оставки, било је планирано да се сазове конференција на коју би дошли сви „виђени људи и љубитељи музејских старина ради избора шире управе“. Доступна архивска грађа потврђује овакво стање, уз напомену да „није пронађен адекватан објекат за ову установу“, али и да нису све активности обустављене. Волонтери-ентузијаста, претходно окупљени око музеја у оснивању, наставили су да раде. Током лета 1943. набављени су различити предмети: од уписних школских књига из 1867. до уметничких слика неименованих аутора.⁵⁴⁵

Одлуком Министарства просвете од 27. фебруара 1943. за вршиоца дужности директора Браничевског музеја у Пожаревцу одређен је Никола Бошковић, а за кустоса Георгија Орлов⁵⁴⁶, обојица професори реалне гимнзије у Пожаревцу. При оснивању музеј је преузео „једну малу збирчицу“ коју су при гимназији формирали поменути професори. Посао у музеју они су обављали настављајући да врше и своје редовне школске обавезе.⁵⁴⁷ Мада нису могли да се у потпуности посвете музејском послу, били су веома активни.

Ово је још један од показатеља да у Србији није било довољно адекватног кадра, да није било ни средстава за њихово запошљавање, али и да је музејска делатност у великој мери зависила од ентузијаста. Они су најчешће регрутовани међу професорима историје или сличних дисциплина. На овај начин пронађено је брзо и јефтино решење. Оваква пракса није изум колаборационистичког режима, већ вуче своје корене из међуратног периода, али и шире светске праксе.

Мада знатно активнији од других и Браничевски музеј је имао привремени смештај. У фебруару 1943. године његова збирка била је лоцирана у једном одељењу Епархијског дома. Ту су се налазили најтежи и најгломазнији предмети, попут камених споменика. Постојала је потреба за још једним одељењем, где би били смештени највреднији предмети, чији број је стално увећаван археолошким истраживањима.⁵⁴⁸

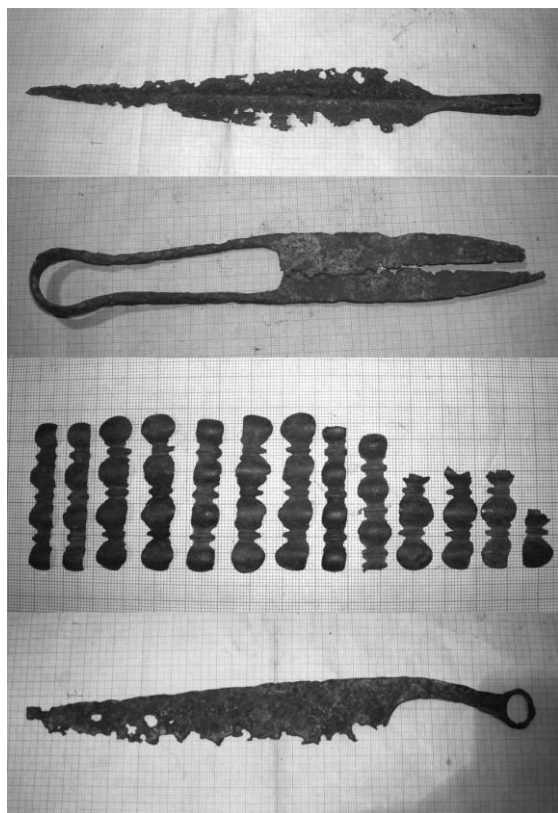
⁵⁴⁵ ДАС, Г-3, Ф. 764; ДАС, Г-3, Ф. 763.

⁵⁴⁶ Георге Виталијевић Андрејевић Орлов (Рига 1893— Београд 1971) потицао је из угледне руске породице. Емигрирао је у Краљевину СХС 1922. године. Завршио је историју на Филозофском факултету у Београду 1927. Током међуратног периода предавао је у више средњих школа. По окончању Априлског рата 1941. избегао је из Скопља и запослио се у пожаревачкој гимназији. Паралелно је радио и као кустос у Браничевском музеју. По ослобођење преселио се у Београд, где је предавао на Филозофском факултету. Одбранио је докторску дисертацију у Љубљани на тему „Виминацијум – емисије локалног новца“. Био је стручњак из области нумизматике. Након смрти његова значајна нумизматичка збирка је нестала. *Српски биографски речник*, (Нови Сад: Матица српска 2018), књ. 7, Мл-Пан, 676.

⁵⁴⁷ ДАС, МП, Г-3, Ф-21, Бр I-267

⁵⁴⁸ Изјаве Гордана Бојковића и Мирољуба Манојловића, актуелног и некадашњег директора Музеја дате аутору 21. 4. 2022; Група аутора, *Народни музеј Пожаревац: 1896–1996*, (Пожаревац: Народни музеј, 1996); Аноним, „Установљен је Браничевски музеј у Пожаревцу“, Ново време, 12. јун 1943, 4; ДАС, Г-3, Ф. 763, ДАС, Г-3, Ф. 771.

Једна од главних обавеза пожаревачких професора био је надзор радова у руднику Костолац. Како је ово било важно налазиште, службеници музеја су одлазили повремено и пратили рад багера.⁵⁴⁹ Ту су углавном налазили римске гробове, о чему су у својим периодичним извештајима обавештавали Министарство. Често су гробови били већ опљачкани, али у појединим случајевима наилазили су и на оне у којима су били вредни предмети. Током јула и августа 1943. године пронашли су у једном гвоздени врх копља дугачак 23 центиметра, гвоздену секиру и различите новчанице Гардијана III.⁵⁵⁰ У децембру 1943. обилно су падале кише у Костолцу, што је спречило службенике музеја да иду на терен. Али они нису губили време, и током кишних дана су се бавили откупом предмета за музејску збирку.⁵⁵¹

Део предмета који су пронађени током окупације на локалитету у Костолцу (Народни музеј Пожаревац)

ја да иду на терен. Али они нису губили време, и током кишних дана су се бавили откупом предмета за музејску збирку.⁵⁵¹

Будући да су често били на терену, професори Бошковић и Орлов су 26. октобра 1942. године од Министарства тражили да им се набаве кожне ципеле, адекватне за рад на локацији рудника. Опште одељење писало је Централи за кожу и тражило ципеле, али је тражен још један, додатни пар, за референта за музеје и старине, који такође често иде по терену.⁵⁵² Захваљујући ентузијазму двојице професора, Браничевски музеј је, за разлику од других новооснованих, наставио са радом до краја окупације.

Током јуна 1944. на локалитету у Костолцу откривен је налаз који није

имао велику историјску вредност, али који је био значајан за личну

⁵⁴⁹ ДАС, Г-3, IV, бр. 6100-7800.

⁵⁵⁰ ДАС, Г-3, Ф. 769.

⁵⁵¹ ДАС, Г-3, IV, 1943, 1-500, 776.

⁵⁵² ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 36, 1-301, 128.

историју једне породице. Багер је загребао по гробу српског војника из периода Првог светског рата. Прегледом ствари пронађених код покојника откривен је идентитет и пронађена је породица редова Предрага Стевановића. Земне остатке преузео је његов син који је, када је Стевановић погинуо бранећи прелаз на Сопотској коси, имао само три године. У знак захвалности оставио је Браничевском музеју два новчића (краља Петра I из 1904. и један динар из 1915) која су пронађена код покојника. Они су послужили људима у музеју да оснују збирку „металног српског новца обновљене Србије“.⁵⁵³

По свему судећи, окружни и локални музеји, са својим одборима, хонорарно ангажованим школским радницима, и широким деловањем бројних добровољаца замишљени су да раде по принципу полуаматерских удружења грађана – стручњака и заљубљеника, чији је примарни задатак да се формирају збирке и обезбеди адекватан простор за њихов смештај и излагање. Овакво стање је требало превазићи и унапредити прикључивањем нових сарадника који би прошли планиране „летње течаје“ организоване и „за наставнике у унутрашњости“. Али то су били планови о чијој реализацији постоје информације за крај 1942. и део 1943. године. О каснијим активностима новооснованих музеја, нисмо наишли на расположиве податке, уз изузетак Браничевског музеја.

Неопходно је да се нагласи да је било предвиђено да се и у Косовској Митровици оснује музеј. Начелник Округа митровичког послао је 1942. године Министарству просвете списак професора који би могли доћи у обзир да раде у музеју, али је потом упутио и други допис: „Због познатих прилика у овоме крају није се до сада могло приступити овоме послу. Највећа сметња за ово је немање подесне просторије, пошто су све школске зграде заузете за војне потребе те се и настава изводи под најгорим условима. Нема изгледа да би се на овоме могло почети са радом у догледно време.“⁵⁵⁴

Индикативно је да су новине о формирању музејске мреже извештавале од почетка јесени 1942. до средине 1943. године, а да се потом у њима не налазе информације о даљим активностима. После информација о оснивањима музеја у Пожаревцу, Шапцу и Смедереву, у јуну 1943. године⁵⁵⁵ колаборационистичка штампа престаје да пише о оснивању музеја по градовима у унутрашњости Србије, као и о даљим активностима оних за које је констатовано да су ушли у процес оснивања. То се догађа убрзо по презентацији садржаја планиране *Уредбе о музејима*.⁵⁵⁶

⁵⁵³ ДАС, Г-3, Ф. 771.

⁵⁵⁴ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 41, 1-82а, 133.

⁵⁵⁵ Аноним, „Установљен је Браничевски музеј у Пожаревцу“, *Ново време*, 12. јун 1943, 4; Аноним, „Оснивање Музеја у Шапцу“; Аноним, „Стварање градског музеја у Смедереву : Основан је одбор који ће радити на оснивању музеја“, *Ново време*, 10. јун 1943, 4.

⁵⁵⁶ Текст о припреми Уредбе је објављен у мају 1943, а последње вести, везане за оснивачке иницијативе у Пожаревцу, Шапцу и Смедереву објављене су у јуну 1943. године.

По свему судећи, оснивање музеја је заустављено средином 1943. године, непуних годину дана по почетку, а ни Уредба о музејима није донета. Могло би да се претпостави, на основу примера музеја за које постоје доступне информације, да је већина номинално основаних музеја, сем пожаревачког, престала са активностима. То би могло и да се повеже са чињеницом да је ратна срећа напустила нацистичку машинерију и већ од друге половине 1943. све што није било у директној вези са ратним напорима није имало важност.⁵⁵⁷

Уз то, наведене активности су биле споредна делатност окупационе управе која је увек имала проблема са мањком службеника. У једном писму мајор Рајсвиц се жали Фон Тишовицу да нема адекватне услове за рад. Ово је посебно било изражено током последње године окупације. Бомбардовање и Рајсвицова болест пореметили су његове планове. Према његовом мишљењу није постојало ни довољног разумевања виших инстанци за његов рад.⁵⁵⁸

С друге стране неопходно је да се нагласи да је у листу *Српски народ* 1. септембра 1944. године, у тренутку када се рат ближио крају, објављен пропагандни чланак „Српска омладина иде националним путем“, у коме пише: „Поред старања о постојећим музејима Министарство просвете и вера предузело је акцију за оснивање музеја у свим окружним местима. Ради спремања музејског подмлатка одржани су музејски течајеви“.⁵⁵⁹ Очигледно, из пропагандних разлога су „рециклиране“ старе информације које су у биле анахроне, и нису одговарале стварном актуелном стању. Пред крај окупације, у Србији су, са различитим капацитетима, радили музеји основани још у међуратном периоду, у Београду, Бечкереку, Вршцу, Панчеву, Нишу и Неготину, као и новоосновани музеј у Пожаревцу.

Неопходно је додати да у окрузима где музеји нису успели да профункционишу, није прекинута свака активност. Настављено је са пописивањем културних добара. Један од примера је „списак старих кућа, мостова, старог гробља и гробова наших знаменитих људи и старих кућа“ састављен од просветних власти по наређењу Округа моравског. Читајући овај списак уочавамо један од кључних проблема који су кочили развој баштенске и музејске делатности у унутрашњости окупираних Србије. Недостатак кадрова резултирао је да се без

Аноним, „Оснивање Музеја у Шапцу: Нарочити одбор радиће на стварању и уређењу музеја“, *Ново време*, 23. јун 1943, 4.; Аноним, „Стварање градског музеја у Смедереву : Основан је одбор који ће радити на оснивању музеја“, *Ново време*, 10. јун 1943, 4.; Аноним, „Стварање градског музеја у Смедереву : Основан је одбор који ће радити на оснивању музеја“, *Ново време*, 10. јун 1943, 4.; Аноним, „Установљен је Браничевски музеј у Пожаревцу“, *Ново време*, 12. јун 1943, 4.

⁵⁵⁷ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 2.

⁵⁵⁸ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 6.

⁵⁵⁹ Аноним, „Српска омладина иде националним путем“, *Српски народ*, 1. септембар 1944, 9.

реда у списку наводе непотпуни, неуједначени и непроверени подаци. Списак је површан и у њему нема основних података попут оних ко и када је подигао одређени споменик, цркву, манастир итд.⁵⁶⁰

⁵⁶⁰ ДАС, Г-3, Ф. 765.

УМЕТНОСТ ПРЕЖИВЉАВАЊА

Живот у окупационој држави носио је са собом бројне тешкоће, како за грађане, тако и за институције у Србији. Оне су се неминовно одражавале и на музеје и њихово особље. Из месеца у месец тешкоће су биле све веће, као и цене, док зараде и буџети установа нису пратили тај раст; неретко су били и умањивани. То је условило економске рестрикције, велике несташнице и штедњу по свим ставкама. Свакодневни живот је постао борба за опстанак, додатно отежана уобичајеним ратним опасностима које су непрестано лебделе у ваздуху, праћене наметнутим радним обавезама. У претходним поглављима делимично смо указивали на одређене потешкоће у функционисању музеја. На овом месту настојаћемо да пружимо ширу слику свакодневице не само музејских установа већ и музеалаца.

Борба за основно: буџет између жеља и могућности

Највећи буџет Војног музеја у међуратном периоду био је за 1935. и износио је 375.000 динара. Он је по својој структури био развојни будући да је већина средстава била предвиђена за набавку предмета, организовање изложби, стручних путовања итд., а у циљу припреме музеја за поновно отварање.⁵⁶¹ По завршетку тих приоритетних послова, са фазе развојног прелази се на фазу редовног финансирања, што је подразумевало смањење годишњег буџета до нивоа уобичајеног функционисања. А током окупације финансирање се спушта и испод такозваног „хладног погона”.

Какви су били редовни годишњи расходи једног музеја током окупације показује пример Војног музеја, који је за 1944. планирао буџет од 294.000 динара, не рачунајући плате стално запослених. На први поглед, имајући у виду да је девет година раније, у време пуног развоја исти музеј имао 21% већи буџет, могао би да се стекне утисак да је и у последњој години рата он био на нивоу редовног финансирања. Међутим, цене свих потроштина су биле вишеструко веће.

У редовне трошкове финансирања улазиле су следеће ставке: набавка канцеларијског материјала; поштанско-телеграфски трошкови, претплата на *Службене новине*, набавка и штампање рачунских и канцеларијских књига, набавка објављених закона и других стручних часописа, штампање образаца, трошкови за вршење чековне службе,

⁵⁶¹ П. Лажетић, *н.д.*, 83.

оправка и чишћење зграде и инвентара, огрев, осветљење, вода, водоводне и канализационе таксе, наднице надничарима, набавка одеће и обуће за службенике, обогаћивање библиотечног фонда, фотографије, цртежи и други материјал, конзервирање, препарирање и рестаурирање предмета и припрема за научно обрађивање и излагање.

Какве су биле околности довољно сведочи податак да је поред надница за надничаре највећи део средстава одлазио на грејање и комуналне трошкове. Прва жртва рестриктивних услова егзистенције била је она основна музејска активност – набавка, и то не само музејских предмета, што захтева веће издатке, већ и књига за стручну библиотеку. За набавку нових наслова било је планирано свега 3.000 динара – мало више од 1% буџета. Други важан процес музејског рада је заштита ради трајног чувања и излагања – рестаурација и конзервација предмета. За њу је било планирано 16.000 динара – 5,4% опредељених средстава.⁵⁶² Главне издатке представљали су материјални трошкови као ставке „хладног погона”. У мање-више сличној ситуацији били су и други музеји.

Пред сам Други светски рат Милан Кашанин је предложио да се Музеју кнеза Павла буџет повећа са 434.000 на 755.000 динара. Од овог новца највећи део требало је да буде намењен редовном финансирању ван „хладног погона” – за откуп и заштиту музеалија, и шири спектар стручних активности запослених, који је подразумевао и трошкове путовања у земљи и иностранству.⁵⁶³ Колико се време променило довољно сведочи податак да је Кашанин за 1944. тражио 722.200 од чега је 459.120 динара било предвиђено за материјалне трошкове.⁵⁶⁴ У таквим околностима набављање нових дела светски познатих уметника било је немогуће, а организација и реализација великих изложби мисаона именица. Главни задатак био је да се обезбеде плате и минимум деловања. На то нам указује и следећи конкретан пример.

Музеј кнеза Павла је у тромесечју јануар–март 1944. имао следеће материјалне трошкове: општи канцеларијски трошкови 3.070, оправка одржавање и чишћење зграда 2.250, огрев, осветљење и вода 90.000, осигурање музејских збирки 15.000, набавка и повез стручних уметничких и научних књига 4.000, за трошкове израде фотографија, цртежа, одливака и рад лабораторије 2.000 динара: свега 116.320. И у оваквим тешким временима музеји су осигуравали своје збирке. Полиса је уплаћивана унапред годину дана.⁵⁶⁵

⁵⁶² ДАС, Г-3, Ф. 767.

⁵⁶³ Лидија Хам-Миловановић, „Назив и устројство Музеја кнеза Павла”, *Музеј кнеза Павла*, 112.

⁵⁶⁴ ДАС, Г-3, Ф. 23.

⁵⁶⁵ ДАС, Г-3, IV, 1943, 1-500, 776.

Наилазимо и на податак да је у првим месецима окупације, током кварталног периода јули–септембар 1941. Етнографски музеј потрошио воду у износу од 112, а за струју је утрошено 126 динара.⁵⁶⁶ Овај музеј је током наредне 1942. године имао, за то време завидан развојни буџет (око 300.000 динара) планиран за шири спектар стручних послова намењених припреми и инсталацији дела нове сталне поставке, што је разумљиво с обзиром на то да је премештен у нову зграду и да је Министарство настојало да га што пре отвори за јавност.⁵⁶⁷ Међутим, већ следеће године, по завршетку наведених активности буџет је смањен. Поред тога што су у јануару 1943. Етнографском музеју престали да испоручују *Службене новине* јер претплата није била плаћена, недостајало им је и средстава да наставе да обрађују збирке у новој згради. Једини излаз био је да траже додатна средства од Министарства. Тражено је 69.080 динара по различитим партијама буџета.⁵⁶⁸

Будући да новца у државној каси није било довољно, од свих се, а музеји нису били изузетак, захтевала рационализација, штедња и честа прераспоређивања средстава. Министарство просвете и вера је у августу 1943. послало допис музејима у којем је тражило да им одговоре да ли могу да се одрекну одређених предвиђених буџетских средстава. Одговори су били различити, али генерално или није било вишкова, или су могли да се отпишу симболични износи.

Музеј кнеза Павла је могао да одвоји 1.100 динара. Завод за чување старина је одговорио да „уколико има уштеде, већ су ангажоване и не могу бити уступљене Административној академији”. Музеј српске земље је одговорио да нема уштеда. Етнографски музеј је истакао да „не може ставити на расположење никакве уштеде јер има колико му је потребно да измири са припадностима своје особље до краја године”, али да због превеликих цена које су премашиле за ту потребу додељена средства из ставке материјалних расхода могу да се одрекну 6.000 динара планираних за потребе даљег сређивања зграде.⁵⁶⁹

Рационализација је била присутна у тој мери да је свако повећање потрошње енергената изазивало позорност. За јул и август 1943. Етнографски музеј добио је увећане рачуне на струју у помоћном простору који је још користио у улици Кнегиње Зорке. Директор је одмах спровео истрагу и саслушавао службенике. Утврђено да је већа количина струје потрошена приликом израде фотографија, али да је могуће да је додатни трошак направио и Музеј српске земље који је био на истом бројилу. Пар месеци касније, у октобру, поново је регистровано

⁵⁶⁶ ДАС, Г-266, Ф. 11.

⁵⁶⁷ ДАС, Г-3, Ф. 767.

⁵⁶⁸ ДАС, Г-266, Ф. 12.

⁵⁶⁹ ДАС, Г-3, IV, бр. 5500-6100.

прекомерно трошење електричне енергије. Службеници су поново саслушавани. Сумња је пала на служитеље и њихов решо за који су имали забрану да га користе. Испоставило се да овај електрични уређај није у функцији, те је овај „злочин” остао неразјашњен.⁵⁷⁰

Посебно искушење долазило је услед неког већег квара или других непредвиђених околности. На једном од оваквих нашао се Музеј кнеза Павла у зиму 1942. године. На делу зграде, приликом топљења снега, кров је почео да прокишњава. Стање је било толико критично да су били принуђени да склоне аквареле и цртеже из једног дела зграде и спакују их у депо. Уз то, директор је морао да ангажује два додатна радника, који су скидали снег са крова како би спречили да вода продре. Узалуд се ургирало код Општине града Београда да се кров поправи; новца за хитне интервенције није било.⁵⁷¹

„Пет динара од грађана и официра, а по два динара од ђака и војника“: ослањање на сопствене приходе

Поред новца из буџета, као основног вида финансирања музеја од стране својих оснивача или оних који су преузели оснивачка права, а тиме и обавезе, музеји су имали на располагању и сопствене приходе остварене пре свега од продаје улазница, али њих нису смели да троше без дозволе Министарства просвете. У међуратном периоду, од 30. маја 1932. до затварања Етнографског музеја 25. маја 1938. од продајних улазница и уписане камате код пословних банака где су средства чувана, приходовано је 14.890 динара. У истом периоду, мада се налазио у истој згради, Музеј српске земље је био знатно мање посећен, и од улазница и камате приходовао је 4.540 динара.⁵⁷²

У априлу 1942. године донет је посебан правилник о наплаћивању улазница у музејима, што је био још један корак ка унификацији рада. Према његовим одредбама улазнице су могле да се наплаћују радним даном, и то „пет динара од грађана и официра, а по два динара од ђака и војника (редова, каплара и подофицира)”. Викендом је улаз у музеје био слободан. За ђачке екскурзије, групне посете удружења и установа које имају „национално-просветну” сврху, као и за обиласке стручњака, карте нису наплаћиване. Једна карта важила је за сва одељења музеја, а у случају да је више музеја под истим кровом, за сваки би се посебно куповале. Улазнице су биле ослобођене плаћања такси и пореза. Сав приход остао је музејима на располагање, али је било неопходно да се за сваки расход за који се та средства користе, тражи одобрење од Министарства. Како би се контролисала зарада од улазница,

⁵⁷⁰ ДАС, Г-266, Ф. 12.

⁵⁷¹ АНМ, 68/1942.

⁵⁷² ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 5, 1-246, 98.

било је наложено да сваки музеј штампа дупликате улазница у две боје у зависности од ценовне групе.⁵⁷³

Стална улазница за Музеј кнеза Павла сликарке Љубице Цуце Сокић
(Народни музеј Србије)

Сопствене приходе музеји су користили за различите намене из домена основне делатности. Забележено је да је у јуну 1941. Министарство одобрило Етнографском музеју да 1.600 динара од улазница може да искористи за потребе набавке материјала.⁵⁷⁴ Сопствена средства су коришћена и за плаћање услуга конзервације и рестаурације слика и за санацију објеката после априлског бомбардовања.⁵⁷⁵ Коришћена су и за исплате непланираних дневница и других непланираних трошкова редовног пословања.⁵⁷⁶ Министарство је 4. маја 1942. одобрило директору Музеја кнеза Павла да од прихода од улазница може да искористи 800 динара, како би купио осам „праисторијских посуда од музејске вредности”.⁵⁷⁷ Од ових средстава су плаћане и услуге превоза, како предмета, тако и огрева.⁵⁷⁸

⁵⁷³ ДАС, Г-3, ф. 2, п. 38.

⁵⁷⁴ ДАС, Г-266, Ф. 11.

⁵⁷⁵ ДАС, Г-3, Ф-21, Бр I-267; ДАС, Г-3, IV, бр. 5500-6100; ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 42, 1-150, 69.

⁵⁷⁶ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 33, 1-277, 124.

⁵⁷⁷ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 17, 1-200, 109.

⁵⁷⁸ АНМ, 5722/1942.

У допису од 11. фебруара 1942. директор Музеја кнеза Павла, музеја са највећом посетом а тиме и највећим приходима, истиче да су средства добијена од улазница у већини случајева коришћена за „набавку скулптура, а у мањој мери на ситније потребе материјалне природе”. Музеј је у том тренутку имао преко пола милиона динара: код Државне хипотекарне банке 453.126 од чега је 100.000 годишњи добровољни прилог Народне банке; на другом рачуну имао је 82.854, а код Поштанске штедионице 16.355,60.⁵⁷⁹ Будући да су тромесечни расходи (без зарада) овог музеја у прва три месеца 1944. године износили 116.320 динара, наведена средства су била довољна да овом музеју, у случају потреба омогуће и више од једногодишњег рада. Али други музеји, са мањом посетом, а тиме и приходима, нису имали ту могућност, мада су им и трошкови били мањи.

Новац се нађе, али робе нема: проблеми са набавком основних средстава

Док су средства за зараде како-тако намицана, а за основне стручне активности била у огромној мери рационализована, видимо да је највећи део буџета издвајан за основне материјалне трошкове, али уочавамо да његове поједине ставке нису биле потрошене. Разлог није била штедња већ општа несташице одређених роба на тржишту. Из тих разлога, за тромесечје 1942. Музеј српске земље није потрошио новац намењен за набавку папира, мастила, деловодних протокола и другог сличног канцеларијског материјала. Мањак папира био је један од главних разлога због кога је Музеј кнеза Павла обуставио објављивање свог часописа *Уметнички преглед*.⁵⁸⁰ Недостатак материјала био је разлог и због кога су трпели послови квалитетног смештаја и чувања музејских предмета јер није било картона, дасака, ексера, нафталина и слично.⁵⁸¹

У таквим околностима, када су недостајале најосновније ствари, тешко је било набавити много тога што је неопходно за нормално функционисање једног музеја. Да би се то бар делимично решило, осниване су посебне установе под називом *централне*; оне су постојале за различите врсте роба. Биле су адресе на које су се институције обраћале да би набавиле одређену дефицитарну робу, али углавном у ограниченим количинама, а доносиле су и одлуку о забрани трговања и производње одређене врсте робе, чиме је потрошња ограничавана.⁵⁸² Етнографски музеј трошио је десет килограма сапуна годишње

⁵⁷⁹ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 5, 1-246, 98.

⁵⁸⁰ ВА, Нда, к. 35, ф. 9, д. 8.

⁵⁸¹ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 19, 1-261, 111.

⁵⁸² Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, *Свакодневни живот под окупацијом у Београду 1941-1944: Искуство једног Београђанина*, (Београд: Институт за савремену историју, 2011), 30.

за различите потребе, али пре свега како би одржавао предмете. У новембру 1941. године од Централе за хемијске производе тражили су дозволу да могу да требају ову количину.⁵⁸³

У време опште несташнице проблеми су настајали и када су музеји добијали на поклон музејске предмете. Након једне веће донације различитих одевних предмета, у Етнографском музеју се јавио проблем техничких елемената њиховог инвентарисања. Требало је да се на унутрашњост нашију етикете са инвентарским бројевима, што је захтевало конач, кога није било. Музеј је био принуђен да се обрати Центри за текстил. Истој институцији музеј се обратио и током октобра 1943, када је спремао изложбу слика и фотографија старог Београда. Тада је за потребе изложбе требовано шест метара платна, а онда накнадно још петнаест метара, што је било довољно за једну серију од двадесет слика.⁵⁸⁴

У општој несташници музеји су се сналазили на разне начине. Већ навикнути на потешкоће и неопходност импровизације, у Етнографском музеју нису ни сањали да ће моћи да добију адекватне завесе за прозоре, које би заштитиле музејске предмете од сунчеве светлости. Зато су у мају 1943. тражили 120 метара новинске хартије ширине 70 цм како би је поставили на све прозоре.⁵⁸⁵

Хладне музејске зиме: проблеми са снабдевањем огревом

Недостатак огревног материјала био је акутни проблем, посебно током језиво хладне зиме 1941/42. године. Већ смо видели пример из Зоолошког музеја који се Министарству обратио са молбом да му помогне у набавци квалитетнијег огрева, јер су у Смедереву могла да се набаве само некалорична врбова дрва. Али ту, ван Београда их је и било, каквих-таквих. У престоници је набавка огрева била много већи проблем. Када га је било, цена огрева је вртоглаво расла. На пример, општина је у зиму 1941. продавала метар дрва за 530, а на црној берзи је ова количина коштала 830 динара. У јануару 1942. цена је већ била 1.500 динара. Годину дана касније цена је порасла два до три пута. Како истиче историчарка Наташа Милићевић, загревана је само једна просторија у стану и није било неуобичајено да су људи одлазили једни код других како би се огрејали. Обично грађанство, али и поједине институције прибегавале су драстичним решењима. Падала су стабла у самом Београду и око њега.⁵⁸⁶

⁵⁸³ ДАС, Г-266, Ф. 11.

⁵⁸⁴ ДАС, Г-266, Ф. 11, 12; ДАС, Г-3, Ф. 776.

⁵⁸⁵ ДАС, Г-266, Ф. 12.

⁵⁸⁶ Н. Милићевић, Д. Никодијевић, *Свакодневни живот под окупацијом*, 26, 41.

Један приказ окупираниг Београда током зиме
(Интернет)

Шта су под оваквим околностима могле да очекују институције чије функционисање није сматрано за примарно?

О кризи и несташници сведочи чињеница да је пре почетка грејне сезоне, у септембру 1941. Централа за огрев известила Министарство просвете да није у стању да снабде Војни музеј са тридесет метара дрва за огрев. Препоручили су да се ова набавка изврши ван Београда, „у унутрашњости”. Према требовању Министарства просвете од 13. новембра 1941, за потребе грејања музејима је била неопходна следећа количина угља: Музеј кнеза Павла двеста тона, Етнографски музеј са Музејом српске земље шест и Војни музеј три тоне.⁵⁸⁷

Музеји су се константно жалили надлежним установама да и поред опредељених и доступних средстава нису у могућности да набаве дрва и угљ, што је наметало крајњу рационализацију. Још у октобру 1941. године Етнографски музеј и Музеј српске земље добили су расподелу огревног материјала; припало им је једанаест кубних метара дрва, али ово је било само на папиру; све до децембра није стигао ниједан метар.

Службеници Етнографског музеја, који се тада још увек налазио у улици Кнегиње Зорке, загревали су само једну просторију у којој је

⁵⁸⁷ ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 48, 1-180, 75; ДАС, Г-3, II, Ф. 49, 1-154, 75.

радило целокупно особље. Како се наводи у допису Одељењу за врховни рударски надзор Министарства народне привреде, ово је била „једва мало загрејана просторија [...] али се ни ова једна просторија кроз дан два неће моћи загревати, јер су све резерве исцрпене, а хладноће тек настају”. Тражили су 5 тона угља. По свему судећи, нешто огрева је добијено, али је брзо и потрошено и у марту 1942. се поново појавио исти проблем. Додатно требовање од петнаест тона угља које је било одвојено за Етнографски музеј и Музеј српске земље одузето је од Министарства просвете и преусмерене ка другим приоритетнијим корисницима, и музеји су опет остали без огрева.⁵⁸⁸

Услед тешке ситуације колаборационистички режим је настојао да уведе мере које би поправиле стање. Већ од 1942. сваки музеј се изјашњавао колике су му потребе огревног материјала. Ове процене контролисала је посебна комисије Министарства грађевина, али проблем је и даље представљао недостатак огрева. О општој несташици сведочи и пример из децембра 1942. године, када је Школа примењених уметности предложила Црквеном музеју да се дотрајала дрвена ограда која је делила дворишта ове две установе уклони, подели и искористи за огрев. Истакли су да су се перде: „почеле разносити од непознатих лица, а веома је тешко водити надзор над истим, када је кретање ноћу забрањено.” Министарство просвете и вера је у име музеја овај предлог одобрило 1. јануара 1943. године.⁵⁸⁹

Драстичну штедњу огревног материјала пратила је и драстична контрола његове потрошње. Стање је било тако критично да је у музејима био одређен службеник који је вршио надзор и расподелу огрева, који се налазио под кључем. У априлу 1943. директор Етнографског музеја приметио је да се у погледу коришћења огревног материјала није поступало по његовим упутствима: „У неколико махова затекао сам подрум, у коме је овај материјал био смештен, незакључан.” Наредио је да кључ преузме чиновник Душан Закић и да буде надлежан за руковањем огревом, те да, уколико буде потребе да се употребљава угаљ до 15. априла, он може да се изда само уз његову дозволу.⁵⁹⁰

За 1944. Музеј кнеза Павла потраживао је 205.179 килограма угља и 6.750 дрва за потпалу. Овај музеј имао је централно грејање са котлом који није подржавао потрошњу ситнијег угља, као ни угља слабијег квалитета, а било је неопходно да се загрева комплетна зграда. Из управе музеја упозоравали су да би у „противном случају драгоцени музејски објекти услед ниске температуре били изложени непоправљивом квару”. Као што смо истакли, оваква предвиђања су се и

⁵⁸⁸ ДАС, Г-266, Ф. 11.

⁵⁸⁹ ДАС, Г-3, Ф. 767; ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 39, 1-291, 131.

⁵⁹⁰ ДАС, Г-266, Ф. 11 и 12.

обистинила током зиме 1942/43, када се десила велика поплава услед пуцања водоводне цеви.⁵⁹¹

И наредне године музеји су требовали на време неопходну количину огрева, али угља и дрвета није било ни за лек.⁵⁹² На све апеле упућене још током лета 1943. године, у Етнографски музеј је од надлежних стигао одговор да ће о расподели огрева бити обавештени на време. Тек крајем децембра музеј је добио конкретан одговор од Централе за угаљ: да огрев неће моћи да добију. У том тренутку имали су угља за грејање до 5. јануара 1944, иако су грејали само једну просторију. У овом периоду ни Музеј кнеза Павла услед недостатка огрева није загреван у целисти.⁵⁹³

Поред недостатка огрева уочава се и недостатак грејних тела, али и посебан проблем административне природе. Етнографски музеј је од Централе за гвожђе и метале требовао седам пећи „Балканска краљица”, по цени од 4.750 динара за комад, односно 33.250 за целокупну количину. Пећи су биле готове 11. јануара, али нису испоручене музеју јер је произвођач тражио да се прво исплати новац. Проблем је био у томе што по важећим прописима директор није могао да потпише налоге за исплату суме веће од 30.000 динара. Пећи нису набављене и у јулу је музеј тражио од Централе нову дозволу за набавку једне пећи, уз образложење да хладноћа може да утиче на „кварење музејских објеката, као и распрскавање воштаних фигура и модела услед дејства мрза”. Очигледно питање грејања није решено на адекватан начин, с обзиром на то да је Етнографски музеј у марту 1943. тражио 350 грама терпентина како би могао да санира воштане главе које су „услед великих мразева испуцале и деформисане”.⁵⁹⁴

Уз недостатак огрева, током зиме 1943/44. били су учестали прекиди и у снабдевању електричном енергијом. Све је ово реметило и успоравало редовне активности музеја у Београду. Из Етнографског музеја известили су ресорно министарство да због ових околности илустративно одељење није могло да ради на „копирању негатива и филмова за архив овога одељења” и да је библиотека обуставила издавање књига за читаоце изван ове институције.⁵⁹⁵

Недостатак стручњака и кадровска вртешка

Обнова рада музеја била је тесно скопчана и са кадровским питањима. Генерално, окупациона и колаборационистичка управа настојала је да смањи број запослених. Ово је и било разумљиво с

⁵⁹¹ ДАС, Г-3, Ф. 767; ДАС, Г-3, Ф. 769; ДАС, Г-3, Ф. 772; Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 108.

⁵⁹² ДАС, Г-3, Ф. 769.

⁵⁹³ ДАС, Г-266, Ф. 12; ДАС, Г-3, Ф. 777.

⁵⁹⁴ ДАС, Г-266, Ф. 11; ДАС, Г-266, Ф. 12.

⁵⁹⁵ ДАС, Г-3, Ф. 776.

обзиром на то да је нестала Краљевина Југославија и да окупирана Србија није имала потребе за наслеђеним бројем чиновника, како оних затечених у Београду, тако и избеглица из других делова распарчане Краљевине. У таквим околностима, хитно најављен и отпочет процес систематизација радних места није завршен до краја окупације.

Отпочео је на тај начин што је Комесарска управа у јуну донела одлуку да се замрзавају сва унапређења, постављења, повишице, као и да се пензионишу сви службеници старији од шездесет година,⁵⁹⁶ да би у новембру Влада народног спаса од директора свих јавних институција захтевала да опишу свако радно место и да образложе важност истог.⁵⁹⁷ Уз то, донета је и одлука да се на место стално ангажованих радника који су због одласка у пензије, или других разлога прекинули рад, не могу запошљавати нови службеници.

Индикативно је да су по окупацији, па све до њеног окончања, сви директори музеја из предратног периода остали на својим функцијама, али су се, упркос чињеници да се појавио општи вишак запослених у чиновничком апарату, суочили са мањком кадрова. Етнографски музеј је 1941. имао једанаест службеника, од којих су само директор Дробњаковић и Љубица Јовановић током Априлског рата остали у Београду. Остали запослени су привремено избегли, живећи у неизвесности, док се Жарко Петровић јавио у војску.⁵⁹⁸ Појединци, који су били војни обвезници склонили су се по селима, како би избегли заробљавање. Због неизвесности, слично су поступили и многи цивили.

Одмах по првим данима окупације састављани су спискови запослених, а потом је упућен и допис да се сви хитно врате на посао. Они службеници који су се на дужности појавили након истека позива морали су да дају изјаву где су били и шта су радили у међувремену. Неки од њих су се тек у јуну појављивали на послу. У тада попуњаваним документима, поред биографских података постојала је и рубрика у којој је уписивана информација везана за место боравка током рата.⁵⁹⁹

И по њиховом повратку у музејима је уочаван недостатак кадрова. Кустоса и конзерватора, којих је увек било премало, сада је било још мање. Поједини стручњаци или обучени, искусни радници са нестручних музејских радних места, пореклом из других делова раскомадане Југославије, вратили су се у своје завичаје. Неки су се нашли у заробљеништву, или су накнадно ухапшени, неки су по наредби Комесарске управе пензионисани. Због поменутих рестриктивних мера на упражњена радна места са сталним радом нису примани нови стручњаци.

⁵⁹⁶ ДАС, Г-266, Ф. 11.

⁵⁹⁷ Више о овој теми: Љ. Шкодрић, *Министарство просвете*, 108, 109.

⁵⁹⁸ ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 38, 1-200, 67.

⁵⁹⁹ ДАС, Г-266, Ф. 11.

Директор Музеја кнеза Павла писао је Министарству да је у поређењу са међуратним периодом у овој установи радило за половину мање људи. Како даље истиче, то је било „недовољно за чување збирки” и чинило „шири рад немогућим”.⁶⁰⁰ У оваквим околностима, услед недостатка кадрова, није се благонаклоно гледало на молбе за премештај. Тако је молба Зорке М. Делић, из Музеја српске земље, да се преместе у Зоолошки музеј у Крагујевцу, како би се старала о својој старој мајци, одбијена са образложењем да је она „упозната са наведеним пословима и животом ове установе”, те да музеј нема адекватну замену.⁶⁰¹

Да би се проблеми недостатка кадрова решили, у музеје су премештани професори из школа. У августу 1941. у Етнографски музеј премештена је Љубица Јанковић, професор у Женској гимназији Краљице Марије. Занимљиви су и неки, само делимично супротни примери. Кустос Етнографског музеја Татомир Вукановић упућен је у Куршумлију „на четворомесечни научни рад од 6. октобра 1941. до 5. фебруара 1942. године, ради испитивања етничке историје и обичаја у том крају”. Поред примарног посла који је обављао на терену, био је у обавези да се јави Државној реалној гимназији „и прими изврстан број часова у истој Гимназији”.⁶⁰²

Будући да није било новца за запошљавање нових људи, потребе за реализацијом одређених послова решаване су хонорарним ангажовањем и ангажманима запослених у другим институцијама, а настојало се да се у што већем обиму укључе и волонтери. Та пракса је заживела убрзо по окупацији, да би, како смо већ видели, била уређена посебном уредбом почетком 1942. године. Такође смо видели да су се волонтерског рада у музејима прихватили многи полазници течаја за музеалце, као и млади љубитељи природе, који су волонтирали у Музеју српске земље. Али и многи други.

У априлу 1943. у Етнографском музеју у Београду постављена је за чувара збирки волонтерка Исидора Христић. Имала је завршену средњу школу, а у молби је истакла да би ову дужност вршила у дане када је музеј отворен за посетиоце и то бесплатно. У Музеју кнеза Павла за волонтерку је изабрана Драга Аранђеловић. Она је истакла да студира археологију, да је похађала музејски течај и да је радила „скоро годину дана на археолошком материјалу са београдске тврђаве и у Винчанској збирци на Универзитету”.

Ово је само један од бројних примера да полазници течаја постају волонтери како би у перспективи постали стално запослени. Зато су поједини волонтери након одређеног времена настојали да осигурају

⁶⁰⁰ ВА, Нда, к. 35, ф. 9, д. 8.

⁶⁰¹ Исто.

⁶⁰² Исто.

плату или другу новчану надокнаду за свој рад. Сликарка Персида Јовановић Николајевић је као волонтер за музеје насликала слике са мотивима старог Београда, делове града који више не постоје. Због квалитетно урађеног посла предложена је за награду од 8.000 динара.⁶⁰³ Она је у јуну 1943. године тражила стипендију, али је одбијена од стране Министарства уз образложење да није студент и да нема основа за стипендију.⁶⁰⁴

Један од заљубљеника у своју професију који су упркос тешкој материјалној ситуацији били спремни да раде без новчане надокнаде био је Добривоје П. Стојадиновић, пензионисани препаратор из Музеја српске земље. Он је у матичној установи волонтерски радио од септембра 1941. до марта 1943. године, када је дао отказ уз образложење да не може више да ради „због личних материјалних прилика”.⁶⁰⁵ Као студент, волонтерски је у Музеју кнеза Павла радио и Дејан Медаковић, како током окупације, тако и по ослобођењу, али у том Музеју није добио очекивано запослење.

Поред бројних волонтера, поједини стручњаци потребни музејима били су ангажовани хонорарно. Академски сликар Здравко Секулић био је један од сталних хонорарних сарадника на које се Музеј кнеза Павла ослањао. Он је конзерваторске радове обављао за овај музеј и у међуратном периоду и ово је био наставак сарадње.⁶⁰⁶ У месечним извештајима он се спомиње готово сваког месеца у контексту исплата за рестаурације уметничких дела. Будући да је велики број слика које су биле у лошем стању захтевао ангажовање бар једног сталног конзерватора, Милан Кашанин је у марту 1944. покушао да Секулића уврсти у свој стални тим као чиновника приправника – цртача. Колаборационистичка влада сагласила се и прихватила овај предлог, али из непознатих разлога до реализације ове замисли није дошло.⁶⁰⁷

Београд је постао и лука спаса за велики број припадника српског народа који су били принуђени да напусте своја огњишта и послове у различитим деловима Краљевине Југославије. Неки од оних који су се бавили музеолошком делатношћу наставили су са својим послом у неком од музеја у окупираној Србији. Поред многих других, од којих су неки и раније помињани, Михо Чакела, кустос и Душан Закић, чиновник Музеја Јужне Србије у Скопљу су у јуну 1941. додељени на рад Етнографском музеју.⁶⁰⁸ У истом музеју је до окупације радио и Светозар С. Душанић. Завршио је Теолошки факултет и био је аутор бројних радова из „историје српске цркве и прошлости

⁶⁰³ ДАС, Г-266, Ф. 12.

⁶⁰⁴ ДАС, Г-3, Бр I-1000-3000.

⁶⁰⁵ ДАС, Г-3, IV, 1943, нефасцикулисано разно, 772.

⁶⁰⁶ АНМ, 187/1941.

⁶⁰⁷ ДАС, Г-3, Ф. 771.

⁶⁰⁸ ДАС, Г-266, Ф. 11.

нашег народа". Он се у марту 1942. године обратио Музеју кнеза Павла са молбом да га приме као волонтера",⁶⁰⁹ а како смо у претходном делу указали, 1943. је распоређен у обновљени Црквени музеј за помоћника директора.

Било је и случајева да Министарство самоиницијативно наметне одређене људе музејима да их запосле, без обзира не само на стручну спрему већ и физичку и умну способност за рад. У септембру 1943. Музеј кнеза Павла је послао допис Министарству у којем моли да се Петар Спасојевић, суплент III мушке реалне гимназије, који је пре музеја радио у Народној библиотеци и који је био тежак инвалид „упути на рад у неко друго надлештво у коме би се могао корисније запослити". Он је требало да ради на пословима „чистоће зграде и безбедности изложених објеката у појединим одељењима и збиркама". У библиотеци су овог човека чак ослободили редовног долажења на посао „да не би ометао друге и тако штетио Библиотеци". Суштински нису знали шта да раде са овим човеком и гледали су да га негде „удоме", што донекле сведочи и о перцепцији коју је власт, али и јавност, имала о музејима и културној делатности генерално.⁶¹⁰

На овим просторима државна служба увек је била пожељна ствар. На њу се гледало, и гледа, као на неку врсту сигурне луке, где је плата загарантована, а интензитет рада слаб. У смутним временима која је донела окупација такав посао је био сан многих. Зато је управник Зоолошког музеја Станко Караман писао Министарству просвете и вера да су га „салетали сваки дан људи најразличитијих професија, почевши од архитеката, правника, керамичара, шумара" и сви су тражили посао у музеју.

Шта је управник мислио о оваквим предлозима и како је исте стављао у контекст начина запошљавања у музејима сазнајемо из следећих редова: „Ја знам, да се много трпело и од протекције, помоћу које се заузимала места без питања о спреми кандидата итд. Али исто тако мислим, да је дошло време, да се с том праксом прекине и музејима даде онај строго научни карактер, који имају они иначе у свету. Молим зато Министарство, да се све молбе, које се подносе за намештање музеја, а које практично значе само ухлебљење појединаца на рачун музејског рада одмах одбију [...] Музеја има у сваком народу мало и у те научне скупе установе треба да дођу само најспособнији од стручњака, а не којекакви беспосличари или протекцио-наши. Иначе ће мишљење о музејима као местима синекуре и надаље да остане оправдано а музеји сматрати непотребним установама."⁶¹¹

⁶⁰⁹ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 8, 1-210, 101.

⁶¹⁰ ДАС, Г-3, IV, Бр 6100-7800.

⁶¹¹ ДАС, Г-3, Ф. 73.

Култура на кулуку: обавезни рад

Посебну потешкоћу за многе грађане, а тиме и музејске раднике и музеје, који су привремено остајали без обученог кадра, представљао је обавезни принудни рад, који је у појединим случајевима био и плаћен. За ту врсту рада у трајању месец, два до три, ангажовани су од окупатора добијали бесплатну храну, своју редовну плату и надокнаду од 2.800 до 3.000 динара.⁶¹² Слаба је ово била надокнада у односу на напоран и исцрпљујући рад, на пример у руднику у Бору, где су учествовали упућивани обвезници. Зато није био изолован случај да потенцијални кандидати на све начине покушавају да избегну ову обавезу.

Део процедуре био је да обвезници прођу обавезан лекарски преглед. У почетном периоду постојала је само комисија састављена од српских лекара, који су често били благонаклони, те су многе проглашавали неспособнима. Зато је окупатор, незадовољан радом српске комисије, образовао и сопствену, која је била врховна. Како истиче Дејан Медаковић, доктор на челу те комисије био је у тој мери ревносан да је и „мртве проглашавао способним” и била је неопходна велика креативност како би способан за рад успео да докаже да је неспособан.⁶¹³

Како је ова „гимнастика” извођена у пракси сазнајемо из следећих редова Мирка Барјактаревевића, службеника Етнографског музеја: „Тог лета Музеј је требало да да и једног млађег мушкарца за физички рад на месец дана. Радило се о сечи дрва у источној Србији. Према годинама и здравственом стању избор је пао на мене. Постојала је међутим на медицинском факултету посебна комисија која је давала мишљење о здравственом стању и способности за физички рад оних који би јој се обратили а који су на тај рад упућивани. У музеју је као режисер радио и Душан Закић Пећанац, добар другар, млад човек, али неухрањен и лошег здравља. И када је већ требало да кренем на тај рад, Закић и ја одемо на медицински факултет до те комисије. Закић уместо мене уђе да се прегледа. [...] Када су Закића погледали и површно прегледали сви чланови су потписали (моје име) да је неспособан за сваки физички рад, да је неухрањен, малокрван, пегава лица и упалу грудног коша. Показао сам директору то лекарско уверење о ослобађању од радне обавезе. Када је он прочитао шта све тамо пише, гледајући ме преко цвикера, честитао ми је да сам се добро снашао.”⁶¹⁴

Поред овог дужег принудног рада, постојали су и вишедневни кулуци, од којих нису били ослобођени ни државни чиновници. Како је протицало време, отпор обавезном кулуку је међу људима вишег

⁶¹² ДАС, Г-266, Ф. 12.

⁶¹³ Д. Медаковић, *н.д.*, 236.

⁶¹⁴ М. Барјактаревевић, *н.д.*, 227.

образовања био јачи. Свесна тога, колаборационистичка управа је донела одлуку да се образује посебна група интелектуалаца-кулучара „која ће по могућству бити употребљена за лакше радове” и друга група од службеника који ће бити употребљени за теже послове.⁶¹⁵ У августу 1943. поменути Душан Зекић из Етнографског музеја оглашен је неспособним за кулук „због хроничног обољења бубрега и слабости”.⁶¹⁶

Оваквом одлуком музеј је ослобођен проблема који би настао одсуством чиновника који је у њему обављао велики број дужности: режисер, благајник, секретар и руководилац музејским публикацијама. Етнографски музеј запао је у проблем због проглашавања способним за кулук двојице помоћних радника. У њему су радила три служитеља који су продавали карте, старали се око безбедности у објекту и чистили просторије. Један је био вратар, продавац карата и служитељ у згради у Балканској улици, где је било 28 изложбених сала и укупно 50 просторија, а друга двојица су радила у згради у улици Кнегиње Зорке. Два служитеља проглашена су способним за обавезни рад. Директор Етнографског музеја тражио је да ови служитељи не иду на обавезни рад „јер познају прилике и посао у Музеју, а новима које би послали требало би више времена да се обуче”.⁶¹⁷

Недостатак радне снаге био је акутни проблем за привреду Трећег рајха. Једна од мера која је спровођена и у окупираној Србији била је да се на што већем броју радних места мушкарци замене женама. На дан 31. августа 1943. ступила је на снагу *Уредба о замењивању мушких радника и намештеника женама*. У обзир су долазила сва радна места у канцеларијама, занатским радњама, радионицама и предузећима, итд.⁶¹⁸ Ресорно министарство је тражило од сваког музеја да се изјасни на којим местима могу жене да замене мушкарце.

Војни музеј послао је два списка. На првом су били углавном помоћни радници и службеници у администрацији, а на другом официри. Министарство просвете и вера је одмах одбило да их замени са женама јер није било новца. Остали музеји су углавном пружили отпор имплементацији нове уредбе. Истицано је да и онако раде са недовољним људским капацитетима, да су мушкарци који раде у музеју неспособни „за дуги јачи физички рад”, да су њихове сатнице већ мизерне и да би њихова замена „радницама коштала овај музеј знатно више”.⁶¹⁹ У прилог томе из Музеја кнеза Павла су указивали на то да ова установа културе треба службенике нарочитих квалификација, и то не само у првом ешалону већ и међу помоћним особљем попут препаратора и

⁶¹⁵ ДАС, Г-3, Ф. 771.

⁶¹⁶ ДАС, Г-266, Ф. 12.

⁶¹⁷ ДАС, Г-266, Ф. 11, 12.

⁶¹⁸ Љ. Шкодрић, *Жене у окупираној Србији 1941–1944*, 252.

⁶¹⁹ ДАС, Г-3, Ф. 770; ДАС, Г-266, Ф. 12.

служитеља-чуvara и да је „тешко наћи и једно женско лице које би са успехом, заменило у раду ма ког службеника”.⁶²⁰ Склони смо да закључимо да се овде најмање испољавала полна неравноправност и да су музеји једноставно имали отпор према идеји да им се мења персонал који је већ обучен и уходан.

Током периода од 30. августа до 5. септембра 1943. из Етнографском музеја на „седмодневни кулук” ишао је кустос Мирко Барјактаревић, а из Музеја кнеза Павла Жарко Истрат, службеник дневничар.⁶²¹ У појединим музејима исти људи су константно одређивани за кулук. Углавном су ово били служитељи и надничари који су били најниже постављени по систематизацији рада у музеју.⁶²² То је био резултат молбе коју је у октобру 1943. године колаборационистичка управа упутила окупатору, да чиновнике ослободи обавезног рада. Уместо њих, сви су били дужни да пошаљу ниже чиновнике, посебно млађе служитеље.⁶²³ Ипак, наилазимо на пример да су на кулук одлазили и водећи стручњаци. Тако је Ђорђе Мано-Зиси био на списку од седам чиновника и осам служитеља Музеја кнеза Павла који су у јануару 1944. били одређени да могу да иду на принудни рад.⁶²⁴

Лов на „национално непоуздане”: борба окупатора против идеолошких, политичких и расних непријатеља у музејима

Као што смо истакли, током окупације на територији окупиране Србије био је развијен организовани отпор, а сам окупатор имао је листу прокламованих идеолошких, политичких и расних непријатеља. Један од циљева претходно поменуте систематизације био је да се сви „национално непоуздани” отпусте из службе. Постојао је изванредни комесар за персоналне послове који је чешљао „крштенице” и биографије запослених у државној управи и предлагао оне које је требало искључити.⁶²⁵

Музеји су у јуну 1941. године добили допис из Министарства да се аријевци који су венчани са Јеврејкама не могу сматрати припадницима овог народа. Наглашено је да је Пропагандно одељење „С” надлежно за сав штампани материјал, као и да се Министарству хитно одговори на низ питања. Уз то, сви службеници су попуњавали уобичајени формулар у коме су уз биографске податке наводили и да ли су у међуратном периоду припадали некој странци, да ли су аријевци и да ли имају некога у фамилији ко је јеврејског порекла. Тражено је да

⁶²⁰ ДАС, Г-3, Ф. 770.

⁶²¹ ДАС, Г-3, IV, Бр 5500-6100.

⁶²² ДАС, Г-3, IV, Бр 6100-7800.

⁶²³ ДАС, Г-266, Ф. 12.

⁶²⁴ ДАС, Г-3, IV, 1943, 1-500, 776.

⁶²⁵ Љ. Шкодрић, *Министарство просвете*, 109–110.

наведу да ли су припадали масонима и комунистима, да ли су служили војску и учествовали у ратовима од 1912. до 1918. године.⁶²⁶

Комунистима, Јеврејима, масонима и другим нацистичким непријатељима није било места у државној служби. Током окупације директори музеја су упозоравани да пазе на своје запослене. Ово се посебно односило на оне који су склони комунистичкој идеологији. Од њих се тражило да пријављују и отпуштају службенике оваквог опредељења.⁶²⁷ Многи од таквих су затварани и одвођени у логоре. Активно су спровођене и антијеврејске мере које су биле увод у Холокауст.

Плакат за антимаџонску изложбу у Београду 1941. године
(Институт за савремену историју)

У списима општег карактера, када је требало некога задржати на послу, истицано је да је Србин. А у музејима је било људи који нису били Срби по пореклу, па ни по рођењу. У оваквим случајевима директори би се неретко обраћали државној управи и настојали да и те

⁶²⁶ ДАС, Г-266, Ф. 11; ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 64, 624, 92.

⁶²⁷ ДАС, Г-266, Ф. 18.

службенике задрже на послу. Тако се у марта 1943. директор Музеја српске земље заложио за кустоса Бориса Петрова, тражећи да се он „по народности Рус са изнетих разлога и даље задржи у служби и ако је несрпске народности, пошто је као стручњак неопходно потребан поменутом музеју”.⁶²⁸

Нисмо успели да пронађемо велики број случајева хапшења службеника музеја као припадника покрета отпора. Можемо да претпоставимо да је већина њих ушла у својеврсну тиху, радну кохабитацију са окупатором и настојала само да преживи овај тежак период. Ово није значило да међу њима није било оних који су били спремни да се оглуше о његове наредбе.

Један од случајева је хапшење Павла Гргића, служитеља Музеја кнеза Павла. Током окупације строго се водило рачуна да се сви канали информисања ставе под контролу. Донет је списак које радиостанице је дозвољено слушати. Слушање савезничких радиостаница било је строго забрањено и за овај прекршај људи су завршавали у логору, а у ретким случајевима су и стрељани.⁶²⁹ Гргић је у јануару 1942. ухваћен како у друштву супруге и рођака слуша забрањене радиостанице. Ухапсио га је Гестапо, ставио у притвор и о свему обавестио Министарство просвете и вера.⁶³⁰

Обавештен о његовом хапшењу Милан Кашанин је настојао да му помогне. Обратио се мајору Рајсвицу који му је сугерисао да покуша директно да интервенише преко министра Јонића. Интервенције су уродиле плодом и Гргић, за кога је Кашанин истакао да је „врло способан службеник али је лакомислено поступио”, пуштен је само три дана након хапшења.⁶³¹ Ова епизода је још један показатељ да је Кашанин био спреман да искочи из својих ингеренција и учини све како би заштитио своје службенике.

Управа Музеја кнеза Павла није била по шињелу дела колаборационистичке управе. Почетком 1942. нашла се на удару напада љотићеваца. У Божићном броју 1942. љотићевског листа *Наша борба* млади вајар Јосиф Мајзнер напао је Музеј кнеза Павла.⁶³² Он је изнео најгоре

⁶²⁸ ДАС, Г-266, Ф. 11; ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 64, 624, 92; ДАС, Г-3, IV, 1943, нефасцикулирано разво, 772.

⁶²⁹ Више о овој теми у: Rade Ristanović, „Verbalni delikt, Beograđani i okupacioni režim tokom Drugog svetskog rata”, *Istorija 20. veka*, бр. 2, (2020), 103–128.

⁶³⁰ ДАС, Г-3, II, 1942, поверљива архива, 1-798, 138.

⁶³¹ Цитирано према: A Rot, *n.d.*, 122.

⁶³² Јосиф Мајзнер (Србија 1916 – Канада 1999), талентовани студент вајарства, по завршетку друге године избачен је 1939. са Академије ликовних уметности, али је током кратког времена успео да на београдској ликовној сцени остави видан траг. У партизанској брошури *Штука – култура*, штампаној 1943. године, надреалиста Ђорђе Јовановић га представља као својеврсног „Љотићевог комесара за уметност”. У то време он је већ био напустио Србију, у коју се до краја живота није вратио, будући да је добио стипендију да студије ликовне уметности настави у Бечу.

врсте оптужби које је неко у тој клими могао да стави одређеном појединцу или установи на „плећа”. Оптужио је да овим музејом влада „јудео масонски дух”, да се поставка и делатност базирају на модерној уметности, да је мало простора пружено српској средњовековној историји, да музеј воде некомпетентни људи.⁶³³

Ово је била само увертира озбиљнијег напада. Обавештајни одсек Српске добровољачке команде је 17. јануара послао допис Одељењу специјалне полиције Управе града Београда у коме је навео да располаже подацима да је Милан Кашанин: „помагао свим средствима културно болшевичку пропаганду протезирајући левичарске и комунистичке уметнике код нас. И данас а поготову пре нашега слома Музеј кнеза Павла је био испуњен левичарском уметношћу како нашом тако и страном, и на тај начин вршио пропаганду за левичарство и болшевизам”.

Као крунске доказе изнели су податке да је откупљивао дела Боре Баруха, Петра Добровића, Марка Челебоновића и других уметника који су били блиски комунистичкој идеологији или су били Јевреји. Службеници Одељења специјалне полиције, који су били перјанице окупационог апарата у борби против комунистичког покрета отпора нису безрезервно поверовали у овакве наводе. Предложили су да се образује комисија коју би чинили њихови службеници и представници из Министарства просвете и вера која би „непристрасно проверила веродостојност оптужби и навода” СДК.⁶³⁴

Колико су ово биле озбиљне оптужбе сведочи чињеница да је Министарство просвете и вера 28. јануара 1942. тражило од Кашанина да се изјасни и изнесе своје виђење. Директор је истакао да је кроз музеј прошло неколико стотина хиљада људи од његовог оснивања, међу којима су многи угледни из свих делова друштва, али да нико „ни у јавности, путем наше или стране штампе, ни путем каквог било службеног акта, па чак ни усмено ни приватно није нашао у раду и уређењу овог Музеја ничега што не би служило само на понос и част српског народа и његове културе”.

Министарство је добило одговор да су сви запослени кустоси радили и у међуратном периоду, да се директор у свом научном раду није бавио само савременом уметношћу већ историјом целе уметности, а посебно српског средњег века. Овај период српске историје није занемариван, али је услед чињенице да је већина предмета у рукама СПЦ мање заступљен. Музејска управа ангажовала се и по питању поновног отварања Музеја СПЦ. Одбацио је као неаргументоване тврдње

Владимир Кривошејев, *Трагом једне заборављене идеје, у потрази за идентитетом града*, (Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2022), 27.

⁶³³ Јосиф Мајзнер, „Случај Музеја кнеза Павла”, *Наша борба*, 4. јануар 1942, 15.

⁶³⁴ Овај документ добили смо љубазношћу колеге Немање Девића. ИАБ, Управа града Београда, Одељење специјалне полиције, IV-194/11.

да се музеј бави само савременом уметношћу и подсетио да је, између осталог, цео доњи спрат посвећен археолошким предметима.

Оповргао је и оптужбе да су средстава коришћена само за откуп дела модерне уметности. Навео је јасне податке да је већина слика до-нирана (свих педесет и неколико слика холандских мајстора). Све до смрти краљ Александар Карађорђевић је сваке године откупљивао слике модерних српских сликара у износу од 100.000 динара. Ову праксу преузео је и кнез Павле Карађорђевић. Музејска управа, како истиче Кашанин, исказала је и трезвеност током ратне опасности. Већ по избијању Другог светског рата 1939. године отпочело је полако па-ковање предмета и, како закључује овај истакнути научник, „благода-рећи тој предострожности, збирке овог Музеја страдале су свакако мање него можда и у једној другој културној институцији”.⁶³⁵

Овај случај је још један показатељ смутног времена окупације и тадашње опште друштвене атмосфере. Довољно је било да вас неко неаргументовано нападне, па да изазове позорности и да ресорно министарство захтева да се изјасните. Упркос оваквим тешким оптужбама, Милан Кашанин је наставио да обавља посао директора музеја. Нисмо склони да поверујемо да му је у овоме помогло изношење кон-трааргумената, већ претпостављамо да је заштита коју је имао од стране мајора Рајсвица била одлучујућа.

„Плата редовна али недовољна”: лични доходак, додатни видови зараде, унапређења и боловање

Услед вакуума власти који је настао, први месеци под окупаци-јом били су најнеповољнији по запослене када су у питању зараде. Домаћа управа још није била ни постављена како треба, а долазио је период када је требало исплатити плате, али и покрити друге редовне трошкове. Поједини музеји су се сналазили и из сопствених средстава обезбеђивали финансирање. На дан 1. маја 1941. комесар Министар-ства просвете Риста Јојић одобрио је Музеју кнеза Павла да може да од новца од улазница „исплати принадлежности особљу” у износу од 50.000 динара, уз обавезу да се наведена сума врати на рачун Музеја, када буду уплаћена наменска средства из државне касе.⁶³⁶ У даљем току окупације плата је била релативно редовна и по уредби требало је да се подели до сваког 10. у месецу.⁶³⁷

Висина плате у музејима, као и у свим државним службама зави-сила је од положајне групе службеника. У зависности од групе одре-ђиван је и додатак на положај. Примера ради, директор Етнографског

⁶³⁵ АНМ, 28/1942.

⁶³⁶ АНМ, 10991/1941.

⁶³⁷ АНМ, 366/1942.

музеја Боривоје Дробњаковић је у мају 1941. године био III група I степена платног разреда. Имао је 27 година и девет месеци службе и у бруто износу добио је 5.850 динара. Кустоси су добијали по 3.650, професорка Љубица Јанковић 4.210, чиновници до 1.470, а служитељи између 1.000 и 1.100 динара. Директор Војног музеја имао је почетком 1942. године плату од 4.787 динара, руковаоци материјалом 3.266, режисери 2.321 и писари 1.487.⁶³⁸ Током 1942. и 1943. плате су остале скоро идентичне, с тим што је уведен привремени додатак који је требало да, бар делимично, амортизује инфлацију и драстична поскупљења. Допатак није зависио од положаја, већ од броја чланова у породици.⁶³⁹

У јулу 1943. године директор Музеја кнеза Павла имао је укупну плату 6.810 динара, од чега је 3.000 основна плата, 1.720 положајни додатак, 220 лични, 420 редован породични и 150 ванредни породични додатак, а имао је и ванредни додатак од 1.300 динара. На сличан начин одређиване су зараде и другим запосленима. Основице су биле различите, али су редовни додаци били углавном истог износа изузев положајног. Најмању плату од 2.350 динара са све додацима имали су служитељи. Плата кустоса била је 3.250 динара. Чиновници су имали 2.875 динара. Допатак по поменутом службеном решењу је за једног од дневничара био 1.300, а за један од кустоса 1.500 динара. Оним службеницима који су били у заробљеништву такође су исплаћиване плате и додаци, али умањени. По овој основи један асистент примао је 3.100, а служитељ 1.720 динара. Месечно је у Музеју кнеза Павла за плате одлазило укупно 56.005 динара.⁶⁴⁰

Породични додатак зависио је од броја чланова породице који живе са запосленим, као и од стамбеног питања. На свако дете добијао се одређени износ, а уколико се оно запослило, службеник не би више имао право на тај део додатка. Запослени у Војном музеју имали су и посебан војни додатак, чији је износ био од 400 до 1.200 динара. Примајући тај додатак, који запослени у другим музејима нису имали, службеници у Војном музеју су се жалили што нису примили и привремени додатак додељен другима почетком 1942. године. Опште одељење Министарства просвете и вера обавестило их је да „немају права на привремени додатак на службу” јер „за њих важи Закон о устројству војске и морнарице”.⁶⁴¹

Као што је наглашено, током окупације, услед нередовних околности, унапређења службеника нису била редовна. Током лета 1943. постојала је иницијатива да се ипак унапреде они који су стекли услове.

⁶³⁸ ДАС, Г-3, Ф. 767; ДАС, Г-266, Ф. 11; ДАС, Г-266, Ф. 21; ДАС, МП, Г-3, II, 1942, поверљива архива, 1-798, 138.

⁶³⁹ ДАС, Г-266, Ф. 21.

⁶⁴⁰ ДАС, Г-266, Ф. 21; ДАС, Г-3, Ф. 767.

⁶⁴¹ ДАС, Г-266, Ф. 12; ДАС, Г-3, Ф. 767; ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 17, 1-200, 109.

Директори музеја послали су спискове Министарству у којима су наводили тренутна звања појединаца, групу у којој се налазе, када су стекли или ће стећи право на унапређење, као и групу у коју би требало да се унапреде.⁶⁴² Могућност унапређења зависила је и од оцене којом је ресорно министарство, на предлог директора, вредновало рад службеника. У случају да службеници нису били задовољни оценом, имали су право жалбе.⁶⁴³

Могућности за додатном зарадом пружао је рад на терену, али под условом да је био планиран и да су за њега постојала опредељена средства, или пак да је музеј имао своју зараду из које би исплатио непланирани одлазак на терен. Током априла 1942. Александар Васиљевић, архивски чиновник Музеја кнеза Павла боравио је у Банату и фотографисао иконе. За овај посао добио је 3.000 динара од средстава прикупљених од улазница. По истој основи 3.000 динара добио је и Бранимир Бугарчић, препаратор овог музеја. Он је фотографисао иконе у неготинској цркви.⁶⁴⁴

За други вишедневни теренски рад у Банату, из септембра 1942, Милан Кашанин је добио 3.000, Душана Поповића 2.000, а Бугарчић 1.500 динара. Новац им је исплаћен након подношења извештаја Министарству просвете и вера и Заводу за чување старина.⁶⁴⁵ Био је предвиђен и наставак истог снимања током октобра, са 14 дана теренског рада. На име трошкова пута тражено је да се Кашанину исплати 3.000, Душану Поповићу 2.500 и Бранимиру Бугарчићу 2.000 динара. За овај додатни, непланирани теренски рад тражена су средства од наплате улазница.⁶⁴⁶

Музеј кнеза Павла је због активности својих изложбених простора и наплате улазница имао могућност трошења средстава мимо државног буџета за непланиране активности, али Музеј српске земље, без изложбене поставке, то није могао да приушти. Зато је одлазак на терен у Боговађу, који није био планиран, већ по пријави случајног налаза остатака скелета *Diuotoherium*-а (једна од врста праисторијског слона), Павле Черњевски платио из сопственог џепа.⁶⁴⁷

Могућност додатне зараде доносили су и различити хонорарни ангажмани, за које су била потребна одобрења Министарства. Миодраг Грбић је у септембру 1942. добио дозволу да може „вршити експертизе и давати стручне савете за стари новац Српској народној банци”. Њему се обратила банка да изврши експертизу новца који јој је понуђен на откуп.⁶⁴⁸ У претходном делу текста, описујући рад појединих

⁶⁴² ДАС, Г-3, Ф. 767.

⁶⁴³ ДАС, Г-3, Ф. 770.

⁶⁴⁴ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 13, 1-165, 105.

⁶⁴⁵ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 30, 1-423, 121.

⁶⁴⁶ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 33, 1-277, 124.

⁶⁴⁷ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 26, 1-209, 117.

⁶⁴⁸ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 30, 1-423, 121.

баштинских установа, већ смо указали и на примере добијања хонора за друге конкретне активности.

Током окупације заострен је критеријум за добијање одсуства. Једну од одлука у том правцу Председништво министарског савета донело је јуну 1942: „Обустављају се сва одсуства по приватним пословима, и сви годишњи одмори који државним службеницима припадају по постојећим законским прописима. С обзиром на прилике у којима се налази наш народ, укидају се за ову годину сва стечена права службеника на одмор”. Готово једина прилика када је оно одобрavano без проблема била је болест службеника. Уколико је службеник имао одређене здравствене тегобе упућиван је на преглед, а боловање је потврђивала трочлана лекарска комисија.⁶⁴⁹ Друга одсуства су се релативно теже добијала, и то после посебних молби писаних Министарству.

Пре поштравања праксе давања одсуства са посла дешавале су се различите злоупотребе. Тако је конзерватор Музеја кнеза Павла Јозо Петровић у мају 1941. године тражио да му се одобри десет дана одсуства како би могао да отпутује на територију НДХ, у Травник, и види родитеље. Ово му је одобрено, али се испоставило да је заправо Петровић напустио не само радно место већ и Србију, и остао да живи у НДХ. Три месеца касније његов колега Винко Вуковић тражио је такође да напусти територију окупационе управе и да годишњи одмор проведе код мајке, која је сама у Петроварадину. Министарство га је обавестило да одмор може да користи само у месту службовања.⁶⁵⁰

Руковођен таквом праксом, директор Војног музеја је у новембру 1941. забранио капетану I класе Видосаву Марјановићу Косовцу да иде у Врњачку Бању на лечење. Након овакве одлуке Косовац се обратио Инвалидском одељењу Министарства социјалне политике и народног здравља, које му је одобрило путовање.⁶⁵¹ Током одсуства важних службеника музеја морала је да се одреди замена. У јулу 1943. директор Етнографског музеја Дробњаковић добио је дозволу да одсуствује са посла четири дана и оде у село Болеч, а мењао га је Влаховић.⁶⁵²

На ивици беде: животни стандард музеалаца

Реалне потешкоће живота под окупацијом могу да се сагледају тек када се зараде, које током окупације нису расле у складу са инфлацијом, упореде са ценама, чији је раст био драстично већи, а праћен несташицом робе на легалном тржишту. Најгоре стање било је у урбаним срединама.

⁶⁴⁹ ДАС, Г-266, Ф. 11 и 12.

⁶⁵⁰ ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 38, 1-200, 67; ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 46, 1-296, 73.

⁶⁵¹ ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 53, 1-200, 80.

⁶⁵² ДАС, Г-266, Ф. 12.

Већ током лета 1941. године рационализована је потрошња меса и уведена су два безмесна дана у недељи. Првобитно је било предвиђено да се по човеку издаје 200 грама меса недељно, као и 500 грама уља. Те количине су временом смањиване. Пред зиму, у новембру 1941. године, за становнике Београда су наступили и озбиљни проблеми у снабдевању хлебом. Због тога су грађани имали и све већи број бесхлебних дана. Дневно следовање хлеба за Београђане утврђено у септембру 1941. године било је 400 грама, да би са протоком времена било смањивано прво на 265 грама, па на 230, а затим на 190 грама. Тада су количине издатог хлеба становништву Београда задовољавале тек између 15% и 25% потреба.⁶⁵³ Додатне количине хлеба било је тешко набавити, и многи су га сами месили.

Општу несташицу основних потрепштина пратила је и двојност цена. Посебним актима утврђена је за сваки производ максимална продајна цена. Крајем јуна 1942. године килограм кромпира коштао је 60 динара, килограм парадајза 100 динара, килограм шљива најлошијег квалитета 60 динара, килограм бораније 50 динара, једно јаје 6-7 динара, а литар млека 35 динара. Цене су тако биле прописане, али основни производи су по њима могли да се веома тешко купе.

Услед стварних и вештачких несташица, основне потрепштине су набављане на црном тржишту, које је цветало, и коштале су много више. Црна берза, којом су се бавили сви и свуда, било као продавци, било као купци, царевала је. Ни музеји нису били изузети од правих малих илегалних продавница. Овде су водећи продавци били они који нису становали у самом Београду и који су имали добре везе са селом. Дејан Медаковић, у том периоду волонтер у Музеју кнеза Павла, сећао се: „Испод пулта гардеробе никло је право спремиште хране, највише су нудили брашно, јаја, сир и сланину. Чиновници, нарочито они из администрације, најпре су гунђали, љутили се, па чак и претили, док су наши, домаћи црnobерзијанци, сигурни у себе, мирно и надмоћно ишчекивали слом овог тихог отпора. Исход је био јасан: победила је потреба да се кући однесе храна чија је набавка бивала све тежа.”⁶⁵⁴ Узалуд је Кашанин доносио наредбе да је у музеј забрањено уноси „било какву робу и куфере”.⁶⁵⁵

Цена хлебног брашна је у септембру 1941. године на црном тржишту износила 12 динара за килограм, што је било скоро дупло више од званичне максимиране цене, која је била 6,5 динара. Међутим, током зиме су цене додатно, и то драстично порасле, тако да је за један килограм хлебног брашна у јануару 1942. године морало да се

⁶⁵³ Наташа Милићевић, „О исхрани у окупираном Београду 1941–1944”, *Токови историје*, бр. 2, (2012), 77–91.

⁶⁵⁴ Д. Медаковић, *н.д.*, 1990, II, 82.

⁶⁵⁵ АНМ, 294/1942.

издвоји 20, у фебруару 30, у марту 40, а у мају чак 90 динара, што значи да је у року од шест месеци цена хлебног брашна порасла скоро 800%.⁶⁵⁶

Намирнице су плаћане и у одевним и другим предметима
(*Ново време*, 13. април 1943)

Исто је било и са другим намирницама. У јесен 1941. године килограм свињског меса коштао је 130 динара, а у зиму 1943/44. године 600 динара. У истом периоду, нешто дужем од две године, килограм суве сланине је са 200 динара поскупео на око 1.200, а једно јаје са 6-7 на 70 динара. Црни лук је поскупео са 10 на 50 динара, пасуљ са 20 на 160, јабука са 40-60 на 100 динара за килограм. Груба рачуница показује да је велика већина прехранбених намирница крајем 1943. године била између пет и десет пута скупља него на почетку окупације, с тим што су цене драстично расле током зиме и раног пролећа, док су се у касно пролеће и лето стабилизовале, па и опадале.⁶⁵⁷

⁶⁵⁶ Н. Милићевић, „О исхрани у окупираном Београду 1941-1944”, 77-91.

⁶⁵⁷ Исто.

У децембру 1942. просечна плата чиновника износила је 4.339, а за снабдевање по прописаним ценама требало је 11.226, док је на црној берзи требало 44.420 динара. Пензионер Драгутин Ранковић израчунао је у лето 1944. године да њему и супрузи само за нормалну прехрану треба 17.150, а за све животне трошкове 23.850 динара. Пензија коју је примао износила је само 3.000 динара.⁶⁵⁸

Као и многи Београђани, и већина музејских службеника није поседовала сопствене станове. Боривоје Дробњаковић је живео у изнајмљеном стану, за који је плаћао кирију 1.500 динара месечно. Жена му је била пензионерка са пензијом од 1.357 динара. Имали су двоје деце, сина од 17 и ћерку од 13 година. Од петоро људи запослених у Етнографском музеју, само је Петар Ж. Петровић имао своју кућу, остали су плаћали кирију у износу од 500 до 1.800 динара. У Музеју српске земље нико није имао свој стан или кућу. Самци су плаћали од 300 до 500 динара за собу; 500 динара је био најам собе са кухињом.⁶⁵⁹

Службеници музеја су из хладних радних долазили кући у незагрејане приватне просторије, мада су постојала настојања да се државним службеницима обезбеди огрев. Сваки службеник имао је посебну карту, према којој је имао право да добије одређену количину огрева. Ова требовања радили су на нивоу музеја.⁶⁶⁰ Међутим, често се дешавало да на општинским слагалиштима нема огрева и купони су у овим приликама могли да послуже само за потпалу.

Као и други запослени у државној служби, и службеници музеја имали су право на повлашћене карте за железницу у износу од 50%. Уз то, колаборационистички режим је оснивао народне ресторане преко Општине града Београда како би обезбедио основне оброке по јефтиним ценама. Навала је била велика и чекао се ред како би се извршила претплата. Зато су из Етнографског музеја молили да се њиховим службеницима обезбеди да одмах изврше претплату, како би могли да се врате на посао. После тога музејска администрација је предавала захтеве за претплату у име свих запослених.⁶⁶¹

Познат је пример да су службеници у Етнографском музеју у септембру 1943. дали 5.200 динара за кромпир који је Министарству просвете и вера ставило на располагање Министарство пољопривреде. Сваки службеник је имао право на један цак од 20 килограма, који је коштао 20 динара по килограму.⁶⁶²

Како је тих дана трпеза једног високог службеника у музеју изгледала, сазнајемо из дела сећања Марине Кашанин Бојић, ћерке

⁶⁵⁸ Исто.

⁶⁵⁹ ДАС, Г-3, II, 1941, Ф. 41, 1-200, 68.

⁶⁶⁰ ДАС, Г-266, Ф. 12.

⁶⁶¹ ДАС, Г-266, Ф. 11; ДАС, Г-266, Ф. 12.

⁶⁶² ДАС, Г-266, Ф. 12.

Милана Кашанина: „Ми нисмо на селу имали никога. Једини рођак, очев брат Радивоје, чувени математичар, такође је са женом и децом једва преживљавао у Београду. Очева примања су била недовољна и нередовна. Памтим породицу окупљену око стола у кујни на коме је у тањиру од сваког од нас било само по парче проје или кашика качамака. Памтим и један картонски кофер пун сувих шљива које су наши несналажљиви и непрактични родитељи негде некако набавили, а које су нам у неком периоду биле храна.”⁶⁶³ Морамо да подвучемо да је Милан Кашанин био први човек Музеја кнеза Павла и да су остали службеници сигурно били у још неповољнијем положају.

Зато је он настојао да живот својих запослених додатно побољша. У октобру 1942. обратио се немачком Одељењу за исхрану и пољопривреду са молбом да се запослени снабдевају намирницама попут лука, кромпира, пасуља и сувих шљива из увоза, јер нису успевали да ову робу нађу у окупираној Србији. Дозвола је тражена за свих 19 запослених и њихових 59 чланова породице. Ово одељење подржало је Кашанинову молбу, али нисмо успели да утврдимо какав је био њен крајњи исход. Као директор, он је и новчано помагао оне који су имали најмање плате. Из посебног „задужбинског” фонда појединцима је исплаћивана краткорочна месечна новчана помоћ у износу од 1.000 динара.⁶⁶⁴

У буџетима музеја било је и ставки везаних за набављање одела за запослене. Етнографски музеј је у септембру 1941. тражио од Министарства да му се одобри куповина „једног пара топлог одела” у износу од 2.000 динара. Одело је било намењено главном служитељу музеја Драгутину Чадановићу. Он је вршио и спољну службу, разносио пошту и обављао друге сличне послове, што је био додатни аргумент да му музеј купи одело. Овај служитељ је одело примио у јануару 1942. и обавезао се да мора „у случају квара, отуђења, залагања и замене пре истека од једне године надокнадити држави”. Поред тога тражене су и две капе са службеном ознаком „Музеј” за друга два служитеља.⁶⁶⁵

Униформе служитеља биле су понос Музеја кнеза Павла у међуратном периоду. Оне су код посетилаца изазивале дивљење и додатно чиниле ову установу отменом. Са којом озбиљношћу су оне биране довољно сведочи податак да су прво у музеј стигле фотографије како изгледају униформе у музејима у Националној галерији у Лондону, Лувру и Бечком музеју не би ли се изабрала најподеснија комбинација.⁶⁶⁶ Под окупацијом модни трендови нису могли да се прате и било је право чудо уколико се одржи пређашње стање. Како се сећа Дејан Медковић: „Сјајне тамно-плаве униформе са лампасима (украсне траке

⁶⁶³ Милан Кашанин, *Писма, сусрети трагови*, (Нови сад: Матица српска, 2020), I, 10.

⁶⁶⁴ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/230, 161, 162; АНМ, 279/1942; АНМ, 456/1942.

⁶⁶⁵ ДАС, Г-266, Ф. 11

⁶⁶⁶ Л. Хам-Миловановић, *н.д.*, 120.

на панталонама), црне ципеле и капе, већ су показивале трагове пропаданја. Најпре су отпадала сребрна дугмад за коју нису постојала резервна, онда су дошле закрпе, а 'гланц' на униформама постао је видљив."⁶⁶⁷

Зато је 1943. године из музеја упућен допис којим је тражена набавка оделе за служитеље, уз образложење: „с обзиром да служитељи Музеја још од 1936. године нису добили нова одела, као и то да кроз музеј пролазе не само домаћи већ и страни посетиоци. [...] Служитељи Музеја треба у интересу угледа установе да се својом прописаном униформом разликују од посетиоца, као што је то обичај у целом културном свету."⁶⁶⁸

Службеници у музејима нису добијали само службену одећу. Колаборационистички режим настојао је да преко Централе за текстил обезбеди и најнеопходније приватне одевне предмете. Услед општег лошег стања и генералног недостатка текстила, према расположивим изворима музејски службеници добили су тек покоји комад одеће. До 9. августа 1943. запосленима Етнографског музеја додељена је следећа текстилна роба: директору Дробњаковићу – три пара чарапа, кустосу Влаховићу – одело са прибором, Закићу – рубље и пар чарапа, Сланском – два пара чарапа, Чадановићу – два пара чарапа, Петровићу – рубље и пар чарапа, Јовановићу – три пара чарапа, Милеви Марковић – хаљина, рубље и два пара чарапа; Јанковићка и Коњевићка добиле су рубље и чарапе, Јовановићка хаљину и чарапе, Поп-Христић рубље и чарапе. С друге стране, из Музеја српске земље је Министарству просвете упућена молба да им се приликом поделе текстила додели један мушки и један женски капут. У образложењу наводе: „Овај Музеј је досад добио од текстила само две кошуље и шест пари чарапа."⁶⁶⁹

Од новембра 1943. године за службенике је постојала још једна опција за набавку одевних предмета. Питомци Завода за принудно васпитање из Смедеревске Паланке имали су кројачку радионицу у којој су израђивали одела. Ова радионица је то радила уз надокнаду од 1.000 динара по оделу, али сав материјал је требало да обезбеди наручилац.⁶⁷⁰

Ништа боља ситуација није била ни у погледу обуће. Услед ратних околности било је мањка гуме и коже. Да су ову муку са осталим грађанима делили и службеници у музејима, сведочи допис директора Етнографског музеја од 27. фебруара 1942, у коме се наводи да Данило Петровић, служитељ који разноси пошту „нема обуће осим једног пара подераних ципела, које има стално на ногама” и моли се Централа за кожу да му одобри један бон за набавку ципела.⁶⁷¹ Сличних примера

⁶⁶⁷ Д. Медаковић, *н.д.*, 81.

⁶⁶⁸ ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 23, 1-237, 114.

⁶⁶⁹ ДАС, Г-266, Ф. 12; ДАС, Г-3, IV, Бр 6100-7800.

⁶⁷⁰ ДАС, Г-266, Ф. 12.

⁶⁷¹ ДАС, Г-266, Ф. 11.

било је пуно. Набавка два пара теренских ципела за стручњаке волонтере из музеја у Пожаревцу искоришћена је да ципеле добије и референт за музеје и старине из Министарства.⁶⁷²

Упркос свему, набавка обуће је за многе била немогућа мисија, што због дефицита, што због куповне моћи. Зато је један од главних модних савета у дневним новинама током окупације био како од конопца направити ципеле. Службеници Музеја кнеза Павла су готово комплетно подлегли овом новом принудним модном тренду. Како истиче Медаковић, постојао је један чувар који је раније радио као обућар. Он је правио јефтине еспадриле од канапа које су службеници радо куповали и носили.⁶⁷³

„Окупација није повољна клима за одржавање дисциплине”

Плата која не покрива ни основне трошкове, празан стомак, хладне службене и приватне просторије, малобројна и неадекватна обућа и одећа фактори су које је донела окупација и под којима су радили службеници у музејима. Тешко је било очекивати да се под оваквим околностима одржава радна дисциплина. Више пута у овој књизи цитирани Медаковић истакао је да „чак ни строги Милан Кашанин више није био кадар да одржава дисциплину”.⁶⁷⁴

Прво су посрнули они који су имали најмања примања, а вршили најтеже физичке послове. Служитељи Музеја кнеза Павла почели су да „касне изговарајући се лошим саобраћајним везама”.⁶⁷⁵ Одсуство са посла је у толикој мери било изражено да је Кашанин морао строго да нареди да служитељи морају да дођу на дужност у 8 часова и 30 минута и упишу се у књигу, да чиновници морају да дођу у девет часова, а да је свима забрањено да током радног времена напуштају музеј без одобрења старешине. Опомене и наређења нису деловали на све службенике. У марту 1942. кажњен је служитељ Драгомир Ивковић јер је напустио дужност без одобрења. Казна је била писмени укор. Изречена је овако блага казна јер је, како се наводи у решењу, службеник раније био „уредан” и надали су се „да ће се поправити”.⁶⁷⁶

Изгледа да благе казне нису уродиле плодом, с обзиром на то да је Кашанин у априлу поново донео наредбу по овом предмету. Овај пут подигао је летвицу строгаће и увео колективну одговорност, запретивши да ће услед неовлашћеног одласка са посла казнити и служитеља на вратима. Поред овога, истакао је и да је забрањено користити

⁶⁷² ДАС, Г-3, II, 1942, Ф. 36, 1-301, 128; АНМ, 607/1943; АНМ, 624/1943.

⁶⁷³ Д. Медаковић, *н.д.*, 82.

⁶⁷⁴ Исто, 81.

⁶⁷⁵ Исто, 82.

⁶⁷⁶ АНМ, 67/1942; АНМ, 102/1942.

телефон у приватне сврхе и да се „не сме уносити никаква роба ни куфери”. Ни ова наредба није уродила плодом, и већ у мају 1942. издато је ново упозорење. И у наредном периоду иста наређења су понављана, што довољно сведочи о томе да је стечене навике тешко искоренити, нарочито када су везане за потребе појединца у времену тешког живљења.⁶⁷⁷

У оваквој атмосфери били су очекивани и тежи прекршаји, поготово на релацији односа виших и нижих инстанци, где су и у мирнодопско време постојале одређене негативне тензије. Они који су подређени нису лишени размишљања шта би и како би они поступали да су у позицији својих надређених. Један од њих био је кустос Етнографског музеја Петар Петровић. Можемо само да претпостављамо којим мотивима се водио када је 28. фебруара 1942. године свом директору Дробњаковићу пред колегама рекао да је у „музеј унео корупцију и неред”. Истог дана одбио је директорову наредбу да обави део задатака из делокруга свога рада.⁶⁷⁸

Овакво понашање определило је Дробњаковића да о случају обавести Министарство просвете и вера и овај случај се убрзо нашао пред Дисциплинским судом првог степена. Сви актери и сведоци су саслушани. Окривљени не само да није негирао оно што је изговорио већ је пред судијом и додао да Дробњаковић: „присваја у своје име успехе у раду својих потчињених; да износи неистинитости у оптуживањима; да кочи рад и напредак музеја; да клевета и понижава своје помоћно особље; да руши углед поверене му установе; да не познаје стручне послове и задатак Музеја; да уређивање музејских публикација врши под својим именом не истичући праву улогу кустоса и њихову сарадњу; да уклања имена аутора; да не држи музејске седнице, и не води записнике; да ускраћује потребна научна путовања, и да су му главни пријатељи него музејски интереси.”⁶⁷⁹

Из овакво тешких оптужби можемо да закључимо да је Петровић у овоме видео прилику да искаже сву своју професионалну фрустрацију према своме директору. Суд је нашао да је оваква одбрана неоснована и донео одлуку да му се умањује 10% од плате наредних годину дана. Није одговарао за све што је пред судом додатно рекао јер му је то узето као део одбране током поступка.⁶⁸⁰

Пресудом Дисциплинског суда није стављена тачка на антагонизам који је владао између двојце колега. Сукоб је настављен и у наредном периоду. Прва следећа прилика било је поменуто годишње оцењивање службеника у јануару 1943. године. Директор Дробњаковић је тражио да му Петровић додатно појасни свој годишњи извештај, јер је

⁶⁷⁷ АНМ, 294/1942; АНМ, 205/1942; АНМ, 168/1943.

⁶⁷⁸ ДАС, Г-266, Ф. 12.

⁶⁷⁹ Исто.

⁶⁸⁰ Исто.

навео одређене ствари које нису биле у његовом делокругу рада, а друге послове који јесу није обављао.

У свом стилу Петровић је оштро одговорио износећи низ оптужби на директоров рачун. Оптужио га је непосредно да је користио његов рад без навођења извора и да је руковање збирке уметничких предмета дао Митру Влаховићу, који је по годинама старости и стажа био млађи од Петровића. Можемо само да претпоставимо да се у овој последњој изнетој чињеници крије један од битних разлога Петровићеве фрустрације. Директор није био задовољан оваквим одговором и кустос је добио ниску оцену „добар”. На овакво решење Петровић је уложио жалбу, али је она одбијена. Крајњи исход овог сукоба била је Петровићева предаја дужности другом службенику у априлу 1944. године.⁶⁸¹

Као и у мирнодопско време, директори су били ти који су морали да буду медијатори и да решавају несугласице између колега. Један од најбизарнијих колегијалних сукоба одиграо се у Музеју кнеза Павла. Наиме Светозар Олћан, режисер (данашњи рачуновођа), купио је у новембру 1942. године маст од служитеља Драгомира Ивковића по цени од 16.000 динара. Испоставило се да маст није чиста, и после кратког времена почела је да се квари. Купац је маст вратио, али продавац није обештетио у потпуности свог колегу. Покушавао је Олћан мирно да дође до свог новца, али безуспешно. Штавише, Ивковић је јавно причао да му новац неће вратити.

Ово је Олћана определило да предузме драстичне и противзаконите мере којима би себе обештетио. Користећи свој положај, уместо Ивковића је потписивао и узимао његову плату. Ова размирица је у фебруару 1943. године, по Ивковићевој жалби дошла до Милана Кашанина и Министарства просвете и вера. Режисер музеја је признао дело и изјаснио се како је ово чинио да би намирио дуг. Упркос директоровој забрани, Олћан је наставио са таквом наплатом. Све је отишло пред суд, који је 11. маја 1943. донео одлуку о отпуштању Олћана и покретању кривичног поступка. Ивковићу су исплаћене све плате које му је Олћан ускратио, али ни он није прошао без последица. Суд му је ставио на терет илегално трговање намирницама по недозвољеним ценама као и да је „био на дужности немарљив и избегавао извршити наређење претпостављеног”, а да се и у приватном животу понашао недолично за једног државног службеника. Као и његов колега, удаљен је са дужности и кажњен одузимањем половине зарађене плате.⁶⁸²

⁶⁸¹ ДАС, Г-3, Ф. 770; ДАС, Г-266, Ф. 12.

⁶⁸² АНМ, 80/1943; АНМ, 211/1943; АНМ, 232/1943.

ОПАСНОСТ, ШТЕТА, НОВИ ПОЧЕЦИ И СЕЛЕКТИВНА АМНЕЗИЈА

Са завршетком јесењег устанка 1941. године, уз велике напоре окупационих и колаборационистичких власти, у окупирану Србију се вратио привид нормалног живота. Ударно језгро и команда партизанског герилског покрета били су лоцирани ван територије Србије, а њихове јединице преостале источно од Дрине своје активности су базирале ка руралним срединама, уз повремене краткотрајне упаде у варошице. Слична ситуација била је и са јединицама Југословенске војске у отаџбини, с тим што је њихова организациона мрежа била знатно гушћа и видљивија на терену. Илегални покрети у већим градовима, нарочито у Београду, били су активни, али те активности ни су угрожавале културни живот и спровођење културне политике. Познати примери потешкоћа деловања везани су углавном за провинцију. Тако су стручњаци Музеја српске земље после сусрета са четницима одустали од будућих одлазака на терен ради сакупљања материјала.⁶⁸³ Познат је и пример привременог престанка рада ваљевског општинског позоришта. Ангажовани глумци су због опасности од стрељања у знак одмазде, после једне акције четника против љотићеваца, у којој су погинули припадници Руског добровољачког корпуса, побегли у Београд, као безбедније место.⁶⁸⁴

Савезничка претња: мере заштите против опасности од напада из ваздуха

Својеврсна ограничена и диригована безбрижност почиње да копни од 1943. године, када савезничка бомбардовања градова у Европи постају све учесталија. На могућност напада на Београд, који би угрозио културна добра, Рајсвицов Реферат за заштиту споменика и уметничких вредности указао је још у априлу 1943, сугеришући да се изврше припреме, како би се баштина заштитила.⁶⁸⁵ По свему судећи ништа иоле конкретније није учињено све док се опасност, не само за наслеђе већ и за грађанство, а са становишта окупатора и за њихове снаге и инфраструктуру коју користе, није приближила.

⁶⁸³ Д. Ђорђевић Милутиновић и А. Маран Стевановић, *н.д.*

⁶⁸⁴ Коста Николић, Владимир Кривошејев, Немања Девећ, *Ваљево у Другом светском рату*, (Ваљево 2021), 116–117.

⁶⁸⁵ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 37.

Интензивније припреме за заштиту од напада из ваздуха окупационе власти почињу да активније спроводе од јесени 1943. године, после све чешћих напада савезничке авијације на нафтна постројења у Румунији, нарочито после првих ваздушних напада на саобраћајне комуникације Београд–Софија 20. октобра 1943. године.⁶⁸⁶ Забележено је да су од тада из Етнографског музеја, чији је подрумски простор у Балканској улици био предвиђен за склониште чиновника који су радили у суседној Анкерској палати, упућивана требовања различитог материјала који раније није потраживан. Између осталог, требована су четири фењера „ради осветљавања простора приликом замрачења”, као и четири кофе за ношење воде. Како кофа није било, накнадно је тражен „цинк-плек” да се оне направе.⁶⁸⁷

У новембру 1943. немачки органи су директору Музеја кнеза Павла послали препоруку да хитно организује паковање музејских предмета и њихово склањање у подрум, и то до краја месеца. Накнадни преглед указао је на то да је ова обавеза извршена површно. Од 300 слика упаковано је 274, али од 9.000 предмета прописно је збринуто мање од хиљаду; предмети су у подрум преношени без заштитног паковања. Незадовољне због оваквог стања, окупационе власти су покренуле питање премештања музејског материјала на територију Трећег рајха, предлажући колаборационистичким органима да сами одаберу место у Немачкој где ће он бити смештен. Од овог драстичног потеза брзо се одустало и током децембра разматрана је идеја да се колекција слика Музеја кнеза Павла склони у Банат.

И та идеја је одбачена, делом јер нису регистровани адекватни суви подруми, а делом и на иницијативу Клајбера, човека задуженог за питања културе и образовања унутар Нојбахерове мисије. Он је сматрао да би српске власти и грађанство премештај из безбедносних разлога могли погрешно да протумаче и помисле да Немци желе да отуђе ову баштину. У све критичнијим тренуцима за Трећи рајх овакве тензије су желели да избегну. Од пресељења се одустало, а летећи дипломата Нојбахер је предложио да се колаборационистичка влада извести да у актуелним условима немачки управни апарат не може да преузме одговорност за заштиту уметнина, те да је једини начин да се оне што боље заштите на лицу места.⁶⁸⁸

После оваквог расплета директор Музеја кнеза Павла Милан Кашанин редовно је извештавао Рајсвица како напредују радови на паковању предмета и спровођењу мера заштите од напада из ваздуха.

⁶⁸⁶ Павле Павловић, „Попис и хронологија мисија савезничке авијације над Србијом: 20. октобар 1943 – 23. новембар 1944”, *Српска политичка мисао* бр. 4/17, (вол. 58), 351–369.

⁶⁸⁷ ДАС, Г-266, Ф. 12.

⁶⁸⁸ Bundesarhiv Freiburg, RW 40/229, 101 и 104.

У извештају од 16. марта 1944. навео је да су најважнији предмети спаковани, али да велики број слика, скулптура и малих предмета није обезбеђен услед недостатка материјала за паковање.⁶⁸⁹

И док су у Музеју кнеза Павла паковали музеалије и премештали их из безбедносних, део предмета из Војног музеја спакован је и премештен из других разлога. Као што смо истакли, због својих потреба окупациони органи су музеју упутили захтев да испразни једну од своје три зграде (бараку – објекат III). Премештање је подразумевало адекватно паковање музеалија и мајор Рајсвиц је подржао захтев музеја од 3. јануара 1944. године да му се додели материјал за израду сандука: три кубика дасака дебљине 26 mm, у вредности од 236.600 динара.⁶⁹⁰ Потом, када је бомбардовање отпочело, објекти музеја су се нашли на директном удару, али без веће штете по културна добра, мада нису били спаковани сви предмети.⁶⁹¹

Што се других музеја тиче, не располажемо валидним подацима, али се стиче утисак да је пре почетка бомбардовања мало шта конкретно урађено. Бомбардовање је почело од средине априла. Током наредних пет месеци Београд је бомбардован једанаест пута: три пута у априлу, два пута у мају, једном у јуну, једном у јулу и четири пута у септембру. Бомбардовани су и Ниш, Нови Сад, Суботица, Краљево, Чачак, Ђуприја, Лесковац, Зрењанин и друга места.⁶⁹²

Прве савезничке бомбе су на Београд пале 16. и 17. априла, током првог и другог дана Ускрса. Бомбардовани су аеродром, железничке станице, погони авио-индустрије, али и различити цивилни делови града, укључујући и најуже градско језгро. Тада је уочено да је недостатак подрума и других безбеднијих места за склањање људи и материјала примаран проблем. Зато се одмах, уз рашчишћавање рушевина, приступило копању нових склоништа. Приликом тих радова израђали су непознати слојеви прошлости по којима су Београђани ходали. Приликом ископавања склоништа за Фелдкомандантуру у јуну, на тренутно, нажалост, неутврђеној локацији, пронађен је део римског водовода као и бројни керамички налази.⁶⁹³

С почетком бомбардовања наглашавано је да су у случају проглашавања ваздушне опасности, сви службеници били дужни да оду у склоништа или најниже просторије зграда у којима су се налазили.⁶⁹⁴ Упркос томе, страх за личну безбедност био је јачи од свих уредби, наредби и контрола. Многи запослени нису долазили на посао. Већ смо указали да је због недоласка на посао из службе отпуштен Миодрог

⁶⁸⁹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 82.

⁶⁹⁰ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 91, 93.

⁶⁹¹ П. Лажетић, *н.д.*, 152.

⁶⁹² Видети: П. Павловић, *н.д.*

⁶⁹³ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 50.

⁶⁹⁴ ДАС, Г-266, Ф. 12.

Грбић, директор Завода за чување старина. Иста судбина задесила је 11. јуна Богољуба Мијатовића из Музеја кнеза Павла, јер се од 19. маја није појавио на послу, а пре тога из Музеја српске земље отпуштен је један волонтер.⁶⁹⁵

Београђани напуштају град након савезничког бомбардовања 1944. године (Приватна колекција)

Забележено је да је после бомбардовања, и 16. и 17. априла, мајор Рајсвиц је у више наврата безуспешно покушавао да поподне уђе у Музеј кнеза Павла како би проверио стање. Није имао ко да га уведе; стражари предвиђени за дежурство су вероватно отишли кући. Све је пријављено ресорном министарству и затражено да се нареди редовно одржавање приправности, а уколико нема довољно људи, да се ангажује служба за обнову Србије.⁶⁹⁶ Међутим, она је била заузета рашчишћавањем рушевина, тако да су били приморани да потраже друга решења.

Што се штете тиче, у допису Тишовицу од 13. маја извештено је да је у првом таласу бомбардовања страдало мало културних добара и да је већина предмета спакована и пренета у подруме. Наглашено је и да у Београду има недовољно расположивих подрума, а да је преношење музеалија ван града, у манастире и друге објекте неприхватљиво због партизана.⁶⁹⁷

⁶⁹⁵ ДАС, Г-3, IV, 1943, нерегистрована фасцикла.

⁶⁹⁶ ДАС, Г-3, Ф. 771.

⁶⁹⁷ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 75.

Извештај од 12. маја о стању у музејима након бомбардовања 16. и 17. априла и 7. маја указује на то да су у Војном музеју били оштећени прозори. Веће штете није било, али је уочено да нису спаковани сви предмети. Управник се правдао да није добио новац од Министарства. Будући да је мајор Рајсвиц преко немачке команде обезбедио даске, ексере и пиљевину, наредио им је да се одмах приступи изради сандука и паковању предмета. Колико је био решен у намери да се музеалије обезбеде сведочи податак да је три човека која су била под његовом ингеренцијом, Коруновића, Павловића и Ђорђевића, послао да помогну и да овај посао раде од 6 часова до 22 часа.

Све сандуке са предметима требало је похранити у лагуме београдске тврђаве. Консултације са надлежним немачким властима, које су користиле простор Калемегданске тврђаве, показале су да нема више места за одлагање нових предмета.⁶⁹⁸ Каснији извештаји указују на то да је део предмета спакованих у кутије депонован у лагум. Једини проблем био је плафон лагума, изнад којег је изгледа био базен, који према Рајсвицовој процени не би издржао директан удар. Било је неопходно изградити и потпорне зидове.⁶⁹⁹

Недељу дана након првог бомбардовања, 24. априла, директор Етнографског музеја је у свом извештају казао да је зграда у Балканској улици претрпела оштећења. Сама зграда није погођена, али је бомба пала у непосредној близини и, како се сећа Мирко Барјактаревић, растресла зграду.⁷⁰⁰ Поломљен је цреп и кров је у целини био оштећен; разбијени су прозори, изваљени рамови врата, стакла на многим витринама су разбијена. Службеници музеја су одмах приступили чишћењу и спасавању предмета. Део највреднијих музеалија спакован је и похрањен у трезор Народне банке. Остатак предмета премештен је из Балканске у зграду у улици Кнегиње Зорке. Услед општег стања све је, како се Барјактаревић сећао, преношено ручно: „Носили смо преко рамена лутке обучене у народне ношње и кретали се од Теразија ка Славији. У целој тој невољи било је и смешних сусрета. Понека стара особа помислила би да носимо људе, па би припитала: ‘Јели жив(а) несрећинк(ца)’ или ‘Јел тешко рањен?’”⁷⁰¹

У згради у Балканској остали су: макете, велике фотографије, слајдови, углавном помоћни изложбени материјал који је био замењив. И ови предмети су били релативно сигурни јер су се налазили на нижем спрату. Наглашено је да је неопходно да се прозори затворе барем даскама, а немачке власти су сматрале да треба додатно ојачати зидове и плафон. Најургентнији посао била је поправка крова. Из музеја

⁶⁹⁸ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 67.

⁶⁹⁹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 50.

⁷⁰⁰ М. Барјактаревић, *н.д.*, 227.

⁷⁰¹ Исто.

се у више наврата апеловало да се кров поправи, али безуспешно. Прва киша навлажила је таван и последњи спрат Анкеровог дома. Било је очекивано да ће се влага спустити до музејских сала.⁷⁰²

Фактички, упркос непотпуној спремности, при првим савезничким бомбардовањима покретна културна добра у Београду нису претрпела велику штету. Највише је страдала збирка Јоце Вујића, која се налазила у десном крилу Техничког факултета, али ни то није било драстично, пошто су слике биле спаковане у сандук и смештене у подрум факултета. После бомбардовања оне су одатле извучене. Фон Рајсвиц је надређене известио да је 16. јуна, заједно са Добросавом Павловићем излазио на терен. У тренутку њиховог доласка било је пронађено 20 слика, а сандуци са осталима су се видели у рушевинама. Мајор Рајсвиц је изнео процену да нису много оштећене и да су само прљаве. Рашчишћавање је ишло споро јер није било довољно људи и постојала је идеја да се доведу преко Националне службе за рад.⁷⁰³

Савезничка бомбардовања Немци су настојали да користе за сопствену пропаганду. Окупатор у Београду је 25. априла 1944. добио допис из Берлина да хитно пошаље фотографије и сведочења људи о објектима и културним добрима који су уништени.⁷⁰⁴ С друге стране, објективност нам налаже да нагласим да је за спровођење заштите културних добара у великој мери заслужан окупаторски апарат, пре свега мајор Рајсвиц. Он је инсистирао на осмишљавању и спровођењу конкретних корака за заштиту баштине, укључујући и набавку материјала за паковање, као и на радовима на појачавању музејских зидова, плафона и сл.⁷⁰⁵

Уз то је, што директно, што индиректно, инсистирао и код колаборационистичких власти да се и оне што више ангажују, што је у почетку представљало велики организациони проблем. Од првог савезничког бомбардовања ванредни услови су били и у надлежном Министарству просвете, чији чиновници су се дислоцирали из својих зграда и радили у угоститељским објектима у Булевару краља Александра.⁷⁰⁶ Ипак, министар Јонић је у мају донео одлуку да, ради превенције штете од наредних очекиваних бомбардовања, сви музеји у Београду под његовом надлежности спакују своје предмете и пребаце их на безбедно место. За ове потребе тражено је и одлуком владе добијено 7.000.000 динара.⁷⁰⁷

Као повереник владе, Драги Јовановић је имао на располагању 100.000.000 динара за санирање свих последица бомбардовања Београда.

⁷⁰² ДАС, Г-3, Ф. 771; ДАС, Г-3, IV, 1943, нерегистрована фасцикла; Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 67.

⁷⁰³ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 50, 67.

⁷⁰⁴ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 62.

⁷⁰⁵ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 22, 103.

⁷⁰⁶ ДАС, Г-3, IV, 1943, нерегистрована фасцикла.

⁷⁰⁷ ДАС, Г-3, Ф. 771.

Рајсвиц је преко министра Јонића ургирао да се и из тог фонда одмах одвоји један део за реализацију мера заштите културних добара. Поводом даљих активности, у Министарству просвете је 15. маја одржан састанак ком су присуствовали директори културних институција, међу којима и музеја. Договорено је да и Министарство грађевина обезбеди 1.000.000 динара како би се спровеле додатне мере заштите, а да се већ од наредног дана, у сарадњи са Ватрогасном командом, започне са обезбеђењем музеја.⁷⁰⁸

Један од великих проблема, на које је, како смо видели, Рајсвиц указао месец дана раније, било је дежурство у музејима. Због заузетости на рашчишћавању рушевина, предлог да се ангажују људи из Службе за обнову Србије није реализован. Зато је на поменутом састанку наложено даноноћно дежурство, које би вршили музејски служитељи, али, како њих није било довољно, одлучено је да музејима буду на располагању и службеници из основних и средњих школа. Овакво решавање проблема није могло да буде брзо реализовано и 23. маја Милан Кашанин се обратио мајору Рајсвицу. Известио га је да само шесторица музејских чувара даноноћно дежурају у Музеју кнеза Павла. Будући да се у згради двора налазе и друге институције, предложио је да се и њихови запослени, као и волонтери, укључе у ову дужност. То је било утолико неопходније пошто је и ватрогасна јединица имала мањак људства. Убрзо потом, током јуна, у Музеј кнеза Павла распоређено је пет послужитеља из београдских гиманзија, у Етнографски музеј шест, а два у Музеј српске земље.⁷⁰⁹

Раније требовање сталажа, витрина, стакала, платна, папира и другог материјала који је у редовним околностима коришћен за обављање музејске делатности, заменила су требовања материјала и опреме неопходних за превенцију опасности и санацију последица до којих може да дође услед бомбардовања. Кашанин је молио да се за Музеј кнеза Павла набави акумулатор како би се осветлиле просторије у којима борави обезбеђење. Имали су петролејске лампе, али су оне биле опасне због пожара. Тражили су и друге ствари, као што су бурад за воду.⁷¹⁰ Музеј српске земље је током јуна 1944. године требовао: десет ватрогасних ручних апарата за гашење пожара, пет пијука, пет лопата, десет канти за воду, три гвоздена бурета, двадесет килограма ексера, пет кубних метара чамових дасака, 1.200 комада цигли, 200 килограма креча и два кубна метра ситног песка.⁷¹¹ Слична требовања имали су и остали музеји.

⁷⁰⁸ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 65, 67.

⁷⁰⁹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 63, 65, 67; ДАС, Г-3, IV, 1943, нерегистрована фасцикла.

⁷¹⁰ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 75; Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 76.

⁷¹¹ ДАС, МП, Г-3, IV, 1943, нерегистрована фасцикла.

Након првог бомбардовања и Рајсвицове иницијативе, у Министарству просвете и вера су питању заштите културних добара приступили систематичније и по другим аспектима. Чување музејских садржаја на лицу места је очигледно било привремено решење. Наложено је превентивно пресељење покретних културних добара. Зато је 22. маја основан *Аутономни одбор за обезбеђивање културних и научних драгоцености*. На челу Одбора налазио се Бранко Поповић. Одмах по оснивању Одбор је отишао на терен и извршио „преглед зграда и подрумских просторија у којима су смештене библиотеке и музеји”.

Свима је издато наређење да предмете спакују и припреме их за пресељење на безбедније локације. Део најважнијих предмета требао је да буде смештен у трезор Народне банке, а мање важније музеалије као и они предмети који због габарита нису могли да се унесу у трезор, морали су да се спусте у подруме, које је требало појачати преградним зидовима, а отворе на њима зазидати. То је био разлог зашто су музеји требовали и цигле, песак и креч. Ове мере су се односиле на музеје у Београду и Банату, а у њиховој реализацији учествовали су и окупатори, строго контролишући активности колаборационистичке управе и захтевајући високе стандарде.⁷¹²

Из Рајсвицових извештаја уочава се да су у Музеју кнеза Павла велике скулптуре, уз додатну заштиту остављене на лицу места, а поједини предмети, међу којима и Винчанска збирка, пренети су у подрум Конака кнегиње Љубице, где је било неопходно саградити потпорне зидове и ојачати плафоне.⁷¹³ Поред тога, од јуна 1944. организована су и пробна паковања предмета. Сви предмети упаковани су за три недеље. Било је предвиђено да се опет распакују када се изврше неопходне поправке на згради која је била делимично оштећена током претходних бомбардовања.⁷¹⁴

Другачија ситуација била је у Градском музеју. Како је први човек Београда Драги Јовановић изјавио, сви предмети ове музејске институција упаковани су и однети у трезор Народне банке. Мајор Рајсвиц није био претерано изненађен овим подухватом, јер је тај музеј био мали и имао је мало предмета, али су упркос томе његови предмети винчанске збирке у први мах остали незбринути.⁷¹⁵

Што се Музеја српске земље тиче, зграда у улици Кнегиње Зорке 57 није била оштећена и музејски службеници су током маја и јуна спаковали све музеалије и библиотеку. Образовали су екипу за гашење пожара од седморо службеника који су похађали специјални курс у Пожарној команди. Ископано је склониште за особље у дворишту. Будући

⁷¹² ДАС, Г-3, Ф. 771; Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 22, 36, 53.

⁷¹³ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 50.

⁷¹⁴ ДАС, Г-3, Ф. 765.

⁷¹⁵ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 67.

да су услови за рад били релативно прихватљиви и Етнографски музеј, који је раније делио простор са Музејом српске земље, настојао је да све предмете од важности пренесе на ту локацију; ради транспорта тражили су помоћ од Националне службе за обнову Србије. У једном од последњих извештаја Етнографског музеја из августа 1944. наводи се да преостали спаковани предмети нису измештени из зграде у Балканској улици 7, и да још нису дошли специјални метални сандуци у које би се упаковали негативи и филмови. Услед оваквог стања, запослени су, према речима директора изучавали литературу и завршавали започете послове ишчекујући пресељење на, како су сматрали, безбеднију локацију.⁷¹⁶ Међутим ни тамо није било безбедно. Приликом бомбардовања 8. септембра на згради у Кнегиње Зорке оштећен је кров, док је зграда прекопута директно погођена.⁷¹⁷

Према архивским забелешкама из историјата Природњачког музеја познато је да је 8. септембра бомба пала на зграду у улици Кнегиње Зорке бр. 66, у којој је музеј имао изнајмљен стан. У том тренутку ту се налазио кустос Борис Петров. Био је потпуно затрпан, али на сву срећу, спасле су га колеге које су биле прекопута, у главној згради. Петров је прошао са лакшим повредама и потресом мозга. Од директног удара бомбе антрополошка збирка (27 гипсаних одливака костију неандерталаца из Крапине као и 200 комада праисторијског оруђа, посуда и накита) потпуно је уништена, а две циновске мамутове кљове поломљене.⁷¹⁸

Као што је већ наглашено, приликом савезничког бомбардовања 2. септембра 1944. године зграда нишког музеја је директно погођена. До темеља је срушена лева страна музејске зграде са капелом, део спрата и чуварска кућа. Том приликом, из музејске зграде, неповратно је пострадао око две трећине збирки.⁷¹⁹ Што се Централног завода за чување старина тиче, он није претрпео штету током савезничког бомбардовања. У јуну је целокупна документација спакована и пренета у подрум Музеја кнеза Павла.⁷²⁰

Током лета је и Рајсвицова служба паковала своју документацију. Окупатору је било важно да у Немачку однесе све видео и фото записе као и каталоге којима су пописали културна добра попут манастира, праисторијских и раноисторијских локалитета. Намера им је била да у Немачку транспортују и за њих важан део споменика културе, пре свега оних из Баната, за које су сматрали да су од великог интереса за Трећи рајх. У извештајима се истиче да је учињен значајан

⁷¹⁶ ДАС, Г-3, Ф. 771; ДАС, Г-266, Ф. 12; ДАС, Г-3, Ф. 18.

⁷¹⁷ ДАС, Г-3, Ф. 763.

⁷¹⁸ Д. Ђорђевић Милутиновић и А. Маран Стевановић, *н.д.*

⁷¹⁹ Ж. Петровић, *н.д.*, 98.

⁷²⁰ ДАС, Г-3, Ф. 771.

напор да се грађа музеја у Панчеву и Бечкереку попише и спакује до 26. августа. И Завичајни музеј Вршац био је једна од институција која је послала своје кутије возом у Београд. Овај процес био је изразито отежан јер је у Београду често на снази била опасност од напада из ваздуха.⁷²¹ По свему судећи, Рајсвиц је Београд напустио током септембра 1944, када су се увелико одвијале ратне операције за ослобођење Србије.

Како наплатити оно што је непроцењиво?: процена штете и реституција

Као што је већ било наглашено, током Другог светског рата многа културна добра су нестајала услед ратних дејстава, али била су и трајно отуђивана, било од појединаца, било од немачких институција. По окончању рата у ослобођеној Југославији су се, између бројних других искристалисала и два посебна задатка битна за судбину баштине која се нашла под ударом непријатеља. Прва активност била је образовање одбора и комисија које су овлашћене да процене штету коју је окупатор направио у Краљевини Југославији и предложи како да се она надокнади. На чело комисије за обнову музеја постављен је директор Етнографског музеја Боривоје Дробњаковић. Други значајан искорак представљало је оснивање Одељење за реституцију, при мисији Федеративне Народне Републике Југославије.⁷²²

Како би комисија формирала сумарни извештај затражено је од свих културних установа да преиспитају стање и извести о штети коју су претрпели њихови објекти, музејски предмети и помоћни материјал. Из упутстава датих Етнографском музеју видимо да је требало формирати спискове предмета који су уништени или однети током Другог светског рата. Уз податке о предметима морала је да се наведе и њихова материјална вредност. Рок за доставу извештаја био је кратак, што је условило и да спискови буду шури, непрецизни и непотпуни. Упркос томе, они нам пружају добар увид у размере разарања и отуђивања културних добара на територији окупиране Србије.⁷²³

Главни одбор за штете причињене од непријатеља на културним добрима је у јуну 1945. године Министру просвете Србије поднео извештај, о чему је 1. августа *Политика* известила јавност. Генерални закључак био је да је штета која је нанета била огромна и да је без њене надокнаде немогуће обновити културни живот.

Постојала су два параметра по којима је висина штете одређивана: стварна и национална. Стварна штета била је адекватна материјалној вредности уништене баштине и/или степена њеног оштећења.

⁷²¹ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 23, 37, 41.

⁷²² АЈ, 54, ф. 551, 54-319-484; ДАС, Г-350, Ф. 1.

⁷²³ ДАС, Г-266, Ф. 12.

Она је била надокнадива. Национална штета, како се истиче није надокнадива, а темељи се на духовној вредности и културном и историјском значају појединих културних добара за један народ. Она се израчунавала множењем параметра који је исказивао материјална штету са одређеним коефицијентима, који су се кретали од три до тридесет, у зависности од утврђеног значаја. Према поменутом извештају ефективна вредност стварне штете износила је 153.575.987, а национална 1.109.040.123 долара. Како видимо, штета је изражавана у новчаној валути, и очекивано је да се тражена вредност исплати на име штете, али постојала је идеја да се у одређеној противвредности добију културна добра која су била у својини држава које су током окупације нанеле штету Краљевини Југославији.

Несумњиво је да је највећа штета проузрокована на непокретним културним добрима, и да је настала као резултат бомбардовања, али и других различитих ратних дејстава. На пример, од шеснаест ставки регистрованих оштећења на Калемегданској тврђави једанаест је начињено приликом борби за ослобођење Београда; Немци су велики број објеката, који су им служили за чување муниције, дигли у ваздух. Од објеката који су срушени током окупације ван ратних дејстава највреднији су они које је порушила организација Тодт приликом проширивања пруге. Укупна процењена штета на овом значајном културно-историјском комплексу била је 321.000 динара. Процењено је да је у Београду на зградама из 18. и 19. века (порушена царинарница Кнеза Милоша, оштећена школа Доситеја Обрадовића и сл.) начињена штета од 2.710.000 динара, а да је само у манастиру Жича она износила око 3.000.000 динара.

Етнографски музеј пријавио је материјалне штету у износу од 17.757.000 динара, а нематеријалну, културну, историјску – „националну” 176.630.000 динара. Будући да су благовремено збринули већину предмета од културног значаја, највећа штету коју је претрпео била је у „помоћним средствима и апаратима”: 90 лутака манекена од чега 50 женских и 40 мушких, фонографски апарат, кино-апарат, пројекциони апарат и фото-апарат.⁷²⁴ Вредност наведених предмета није била ни близу претходно исказане процене штете у новцу. Разлика је у чињеници што је власт тражила да се искаже и штета почињена током Првог светског рата. Можемо да претпоставимо да је ова одлука донета услед чињенице да реална вредност штете начињене током Другог светског рата била сувише мала.

На начин процењивана је штета и у другим музејима. У Музеју кнеза Павла штета је била: 9.368.000 материјална, а историјска и културна 74.520.000 динара. Анализом назива предмета и имена и презимена аутора дела која су пописана као нестала или уништена учавамо

⁷²⁴ Исто.

да су пописане и уметнине које су нестале или уништене током Првог светског рата. Да би се штета надокнадила, предложено је да се из немачких, мађарских, аустријских и италијанских музеја конфискују уметничке вредности у овом износу. Циљало се пре свега на она културна добра која имају конкретну везу са Југославијом, другим балканским земљама и народима, као и на византијске предмете. Из Музеја кнеза Павла нестало је 16.000 комада старог новца, због чега је било идеја да се од Немачке, на име репарације тражи збирка средњовековног новца, пре свега оног који је по настанку био са ове територије. Поред уметничких и историјских предмета, за ратну одштету је у обзир долазила и опрема неопходна за рад музеја, попут рестаураторског и фотографског атељеа.

Градски музеј у Београду имао је незнатну штету у поређењу са претходно наведеним музејима. Материјална је износи 528.635, а историјска и културна 1.585.905 предратних динара. Познато је да су из Трговачког музеја нестале 44 музеалије, слике и други предмети попут јастука, веза, филцана итд. Њихова укупна вредност била је 87.910 предратних динара. Из Шумарско-ловачког музеја у Топчидеру нестало је 31 предмет укупне вредности 47.687 динара. Културно-историјски највредније што је однето било је дванаест старих пушака које су процењене на 12.000 динара, док преосталих деветнаест предмета нису била културна добра већ канцеларијска и техничка опрема и материјал, као што су застори, фотографски апарати, папир, разни каблови итд.

Велику штету претрпео је Војни музеј у Београду. Већину предмета, као што смо претходно истакли, украдо је становништво током Априлског рата или је касније конфисковао окупатор. Процењена материјална штета износила је 25.582.943 предратна динара. Према каснијим пописима укупно је из овог музеја нестало 4.000 предмета.⁷²⁵

Највећу штету претрпео је Градски музеј у Нишу. Као што смо навели, овај музеј је фактички сравњен са земљом у савезничком бомбардовању. Материјална штета била је 45.322.500, а историјска 325.000.000 предратних динара. Овако драстична разлика резултат је коришћења највишег коефицијента, јер је уз зграду, која је била културно добро, уништен и велики број предмета чији се недостатак не може надокнадити.

Поред активности на исказивању штете и припреми захтева за ратну одштету, послератна Југославија је покренула и процедуру за повратак отуђених културних добара. При мисији Федеративне Народне Републике Југославије постојало је Одељење за реституцију које је примало, обрађивало и настојало да реши спискове са захтевима за враћање предмета. Спискови су садржали описе, а у појединим случајевима и фотографије предмета.

⁷²⁵ П. Лажетић, *н.д.*, 164.

Прегледом захтева Музеја кнеза Павла, тада већ Уметничког музеја, уочава се да су из вредне и многобројне збирке уметничких слика нестала 33 дела,⁷²⁶ али је потраживано девет слика и два вајарска рада рађена у бронзи. Једно од највреднијих дела са овог списка је рад Вилхелма фон Каулбаха „Отело и Дездемона”, из XIX века. Немамо жељу нити стручност да умањујемо вредност овог дела, али када га упоредимо са осталим вредним сликама овог музеја које су остале нетакнуте, попут радова Клода Монеа, Пола Гогена и Камила Писароа, можемо да закључимо да није постојало систематско и организовано пљачкање најбогатије збирке слика у Краљевини Југославији.

Несумњиво највредније уметничко дело са овог списка, чија културна вредност превазилази национални оквир и представља светску културну баштину од великог значаја је слика Рембранта ван Рајна. Од 1931. његово дело „Квинт Фабије Максим”, једно од највећих по димензијама (179 x 197), било је део дворске, краљевске колекције.⁷²⁷ Заједно са другим драгоценостима и ова слика је током Априлског рата пренета до манастира Острог, где је заплена. У процесу послератне репатријације покренута је потрага за овом сликом, али до данас њена судбина остала је непозната.⁷²⁸

Ослободиоци у престоници: београдски музеји у првим годинама након ослобођења

Непосредно по окончању Другог светског рата, па чак и пре него што су борбе утихнуле, нове југословенске власти су отпочеле са „обновом и изградњом земље”, при чему нису запоставиле ни баштинске институције. Рад старих, током окупације активних музеја настављен је, уз извесне измене. Музеји који током ратних година нису радили, обновили су рад и отворени су за јавност. Истовремено, сукцесивно је рађено на доношењу баштинских прописа као и на оснивању нових институција. Био је то процес „музејског бума Друге Југославије” који је потрајао дуже од једне деценије.

Музеј кнеза Павла је убрзо по ослобођењу Београда, крајем 1944. године, доживео две промене. Уместо дугогодишњег директора Милана Кашанина, кума кнеза Павла Карађорђевића, постављен је књижевник Вељко Петровић, некадашњи Кашанинов сарадник. Дејан Медаковић, тада студент историје уметности са завршеним музејским течајем и вишегодишњи волонтер, сећао се драматичности смене:

⁷²⁶ Л. Хам-Миловановић, „Галерија Музеја кнеза Павла”, *Музеј кнеза Павла*, 192.

⁷²⁷ Више о наведеном у: Милан Кашанин, „Рембрантов Квинт Фабије Максим”, *Уметнички преглед*, бр. 4, (1938), 100–104.

⁷²⁸ Више о овој теми у: Душан М. Бабац, Александар М. Огњевић, *Тајне краљевског блага*, (Београд: Evro book 2016), 183–188.

„Старији службеници у Музеју говорили су да је пре рата писао у Уметничком прегледу чланчић *О шарању јаја* и да је као кустос-етнограф радио у Музеју Јужне Србије у Скопљу [...] Стојећи у вратима, као да је осећао да има свој оквир и да зато изгледа свечаније. Онда је напослетку ушао, опет лагано, још мекше, још женственије, увијајући се у куковима на један непријатан начин. Пиштољ у дрвеној кутији лагано се њихао као неко тешко, отромбољено клатно на сату црквеног торња. [...] Данас ће се овде извршити примопредаја дужности, рекао је суво. За који часак доћи ће ваш нови директор. А тада, иза Вукановића (Татомир Вукановић етнолог је најавио смену, примедба аутора), одједном је никао висок, елегантан господин, који је у нас зурио неким укоченим, тупим погледом, као да кроз прозор собе, а преко наших глава, некога тражи. Стајао је као укопан и без поздрава. Вукановић се тада уклонио са прага, као да дошљаку тек сада одобрава улазак у собу. Као неки невешти церемонијалмајстор упадљиво је гласно рекао: Ваш нови директор, друг Вељко Петровић.”⁷²⁹

Вељко Петровић
(Интернет)

Убрзо по смени др Кашанина промењен је и назив музеја: „Музеј кнеза Павла добио је и ново име. Прекрштен је у Уметнички музеј, а стигло је и наређење да се сви предмети изваде из подрума, а Музеј постепено припреми за отварање.” Истовремено, формирана је и *Комисија за прикупљање историјских предмета у корист државе*. Сећајући се рада у њој Медаковић је записао: „Наш је задатак био да непрекидно обилазимо Београд, да улазимо у куће стрељаних народних непријатеља, одбеглих политичара и богаташа, и да из њихових напуштених станова спречимо одношење скуповених предмета. Био је то тежак а изнад свега мучан посао. Обављали смо га по цичи зими, доиста гладни и стално промрзли. Све те нађене ствари трпане су у неки руски камион и допремане у Музеј, где су депоноване, а затим класификоване. Наш шеф је био Татомир Вукановић, а

них народних непријатеља, одбеглих политичара и богаташа, и да из њихових напуштених станова спречимо одношење скуповених предмета. Био је то тежак а изнад свега мучан посао. Обављали смо га по цичи зими, доиста гладни и стално промрзли. Све те нађене ствари трпане су у неки руски камион и допремане у Музеј, где су депоноване, а затим класификоване. Наш шеф је био Татомир Вукановић, а

⁷²⁹ Дејан Медаковић, „Нова власт преузима музеј кнеза Павла: нови директор је из краљичине собе почео да управља Музејом”, *Вечерње новости*, 18. јун 2023.

чланови комисије су били професор Пера Поповић, Јован Ковачевић и Милутин Гарашанин.”⁷³⁰

Нешто касније музеју је прикључена и универзитетска збирка Јована Јоце Вујића, а име је поново промењено. Преузет је стари назив Народни музеја, а нова стална поставка отворена је 1952. године, у некадашњој згради Хипотекарне банке у центру Београда. Знатно пре тога, Медаковић је прекинуо волонтирање у овом музеју, и после краће паузе постављен је за службеника у Музеју града Београда, где је 1945. године директор постао други полазник курса за музеалце Милутин Гарашанин.

У међувремену Кашанин је пензионисан и налазио се у немилости нових власти. Како је сам истакао, највише му је замерано што је током окупације објавио две књиге из области уметности.⁷³¹ У тренутној констелацији политичких и идеолошких тежњи нових власти можемо да претпоставимо да му је додатно одмогла и чињеница да је био близак кнезу Павлу Карађорђевићу, који му је и крсти једно од деце. Није могао ништа да објави од радова под својим именом. Бавио се преводима и писао за *Политику*, за рубрику „Да ли знате”. Поново је ангажован 1951. године, када је формирана Галерија фресака. Од 1953. године био је њен директор. Пошто је организовао изложбе српских фресака широм Европе, директорску фотељу уступио је Лепосави Перовић, супрузи Коче Поповића, остајући на функцији саветника до коначног пензионисања 1963. године.⁷³²

За разлику од Кашанина, директор Етнографског музеја Боривоје Дробњаковић остао је на челу ове установе до 1950, када је прешао на Филозофски факултет, на ком је претходно хонорарно предавао Музеологију. Био је и члан Музеолошког савета и Стручног савета Завода за заштиту споменика.⁷³³ Још за време његовог мандата Етнографски музеј је из неусловних просторија зграде Министарства просвете у Балканској улици, премештен у репрезентативну зграду Маршалата краљевских дворова, а по доношењу одлуке да се тај дворски објекат поруши, 1951. године прелази у зграду Београдске берзе, где се и данас налази. Индикативно је да се на сајту овог музеја, као основном информативном средству намењеном за најширу јавност, не налази информација о његовом раду током окупације, већ пише: „Током Другог светског рата музејски предмети су запаковани и склоњени из

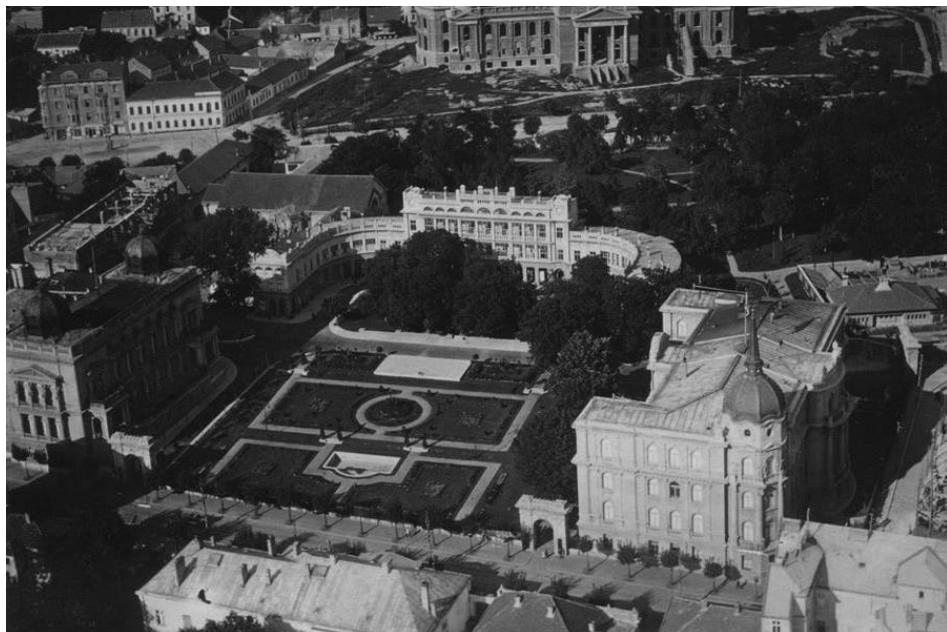
⁷³⁰ Дејан Медаковић, „Музеј кнеза Павла добија нови назив: Вељко Петровић је вешто Србијанцима распродавао своју грађанску Војводину.”, *Вечерње новости*, 19. јун 2023.

⁷³¹ К. Димитријевић, *н.д.*, 19.

⁷³² Александар Живковић, „Милан Кашанин: најелитнији Србин 20. века”, 011 инфо: <https://www.011info.com/ko-je-bio/milan-kasanin-najelitniji-srbin-20-veka> (приступ 12. 11. 2023).

⁷³³ ДАС, Г-266, Ф. 17.

дотадашње зграде Музеја”.⁷³⁴ Као да се рад у ратним, окупационим условима не вреднује, или скрива.

Зграда Маршалата у коју је усељен Етнографски музеј
(Интернет)

Војни музеј је завредио посебну пажњу нових власти. Већ пре краја 1944. године започела је његова ревитализација, коју је пратила и акција прикупљања предмета. На место управника враћен је генерал Војислав Вуковић који је преведен у Југословенску народну армију и признат му је чин.⁷³⁵ Ово је јединствен случај да је официр овог ранга који је био у служби прво Војске Краљевине Југославије, затим током окупације био у служби колаборационистичког режима, наставио да ради по ослобођењу. Он на најбољи начин указује на прагматичну страну нових власти, које су у појединим случајевима ради стручног интереса који им је био приоритетан, знале да зажмуре на једно око и забораве на своја политичка и идеолошка начела. Процес ревитализације музеја је окончан средином 50-их година са отварањем нове поставке у некадашњем здању Војно-географског завода на Калемегдану.

За разлику од наведених музеја, проблем Музеја српске земље, после рата преименованог у Природњачки музеј, није решен. Он је

⁷³⁴ Аноним, „Историјат”, *Сајт Етнографског музеја*: <https://etnografskimuzej.rs/istorijat>, приступ 23. 11. 2023.

⁷³⁵ П. Лажетић, *н.д.*, 171.

остао у згради у улици Кнегиње Зорке, у коју је заједно са Етнографским музејом био смештен пре рата. Директор Боривоје Милојевић је одмах по ослобођењу пензионисан, али је на дужност враћен у пролеће 1945. године. Забележено је да је у мају 1946. године, уз залагање целог колектива на челу са директором отворена прва послератна изложба којом је, са малим закашњењем обележено 50 година постојања музеја.

Према писању данашњих кустоса музеја, на основу сачуваних сећања старијих колега, креативна радна атмосфера, прожета ентузијазмом, трајала је до 1947. године: „Тада почињу да се примају и запошљавају партијски службеници. Сада више није било најважније бити природњак и гајити љубав према природи, већ имати књижицу Комунистичке партије Југославије. И мало-помало, онај јединствени дух науке, радозналости и сталне интелектуалне полемике која се одвијала у Музеју, полако ишчезава. До 1951. године велики број сарадника Музеја под притиском партијских запосленика напушта Музеј и одлази да ради у другим установама као што су Београдски универзитет, попут Петра Стевановића, Николе Пантића и Милорада Јанковића, или у новоформираном Институту за екологију и биогеографију попут Бориса Петрова, Сергија Матвејева или директора Боривоја Милојевића, који музеј напушта већ 1947, пошто су га, према сећањима Милорада Јанковића, новопридошли партијци посебно малтретирали.”⁷³⁶

Природњачки музеј се и данас налази у привременом простору, у који је премештен 1938. године. Ту су просторије за кустоски рад; сталну поставку нема, а 1972. године њему је припојен некадашњи Музеј лова, тако да је објекат на Калемегдану, у који он прелази после рата, адаптиран у галерију за повремене тематске изложбе.

Донекле сличну судбину имао је и Црквени музеј. Како смо видели, он фактички није радио током окупације. Његова закључана збирка, као и стан директора Радослава Грујића налазили су се у Конаку кнегиње Љубице. Већи део Конака, званично додељеног Синоду СПЦ, био је празан, и током окупације имао је различите намене. Непосредно по ослобођењу, у тај део Конака привремено се сместила војска – Југословенска народноослободилачка армија. Др Грујић се у то време прихватио послова проналажења несталога, покраденог блага Српске православне цркве, углавном из фрушкогорских манастира. Већи део 1945. и 1946. године провео је на терену, између осталог и у Загребу. У то време Грујићева сестра Даринка њему шаље писмо у коме га моли да се што пре врати кући јер, како наводи, „пропадосмо много”. Све празне собе Конака заузели су војници, њих 60 до 80. Од ње су тражили да им отвори и закључане собе у којима су се налазили музејски предмети да би се и у њих уселили.⁷³⁷

⁷³⁶ Д. Борђевић Милутиновић и А. Маран Стевановић, *н.д.*

⁷³⁷ В. Радовановић, *н.д.*, 251–254.

Преклуче је отворена изложба српског сликарства XVIII и XIX века

У оквиру прославе годишнице ослобођења Београда и стогодишњице свога постојања Уметнички музеј припремио је изложбу српског сликарства XVIII и XIX столећа. За изложбу су у првом реду употребљене слике развоја нашег сликарства. Изложба српског сликарства XVIII и XIX столећа свечано је отворена јуче пре подне, у 11 часова, на првом спрату старог двора. Отворењу су присуствовали претставници дипломатског кора страних држава, претставници наше владе, нашег парламента и наше војске и многи истакнути јавни радници, књижевници, уметници и новинари. Изложбу је отворио д-р Коста Грубачић, заменик министра просвете Србије, са неколико речи којима је подвукао однос народне власти према културном животу земље. Потом је дао речи директору Уметничког музеја књижевнику Велику Петровићу, који је између осталог рекао:

„У име ове народне, уметничке, научне и воспитне установе, захваљујући вам на присуству при њеном првом кораку у обновљеним живот. И овај музеј, дело народне интелекцијалне и политичке воље, изишао из свих крајева и слојева нашег народа, пао је био као жртва непријатељскога притиска, заједно са својом отаџбином и са својим Београдом. У оба светска рата страдао је он од истога душманина, од његових граната, бомби и пљачке. А у исти час кад је Београд и народ, и њему је синула слобода; петокраке звезде на челима наших и совјетских јунака објавиле су и њему почетак једног новог раздобља.“

Осећање захвалности нашим ослободилаца и било је оно што нас је нагнало да се придржимо прослави ослобођења; осећање захвалности, појачано још и осећањем дужности према народу, или да се приближије изразимо, према његовој, према његовој народној власти, која је овој институцији међу првима притекла у помоћ, и родољубски је подигао. Само они који су видели своју кућу и интима прошле јесени и зиме, све прозоре разбијене, све одаје и просторије изрешетане и испрљане, све инсталације упроштане или искључене, све студије и лабораторије, сав намештај, витрине и уопште, сав музејски, изложбени прибор, делом раздружен, а делом оштећен, све музејско благо промариано и заваљено по не музејским грађевинам, вљазним подручјима и депонијама, — само они који су се могли обавијести до каквог је незнатног броја морало свести на почетку стручно особље, — само ти могу потпуно схватити колика је данас наша радост и наша захвалност.

Једна од главних циљева ове изложбе биће постигнут, кад гледалац уочи кружну идући нашег културно-уметничког стварања, са Југа на Север и обратно, са Сенега на Југ.

До почетка XVIII века северни део нашег народа чини, у културно-уметничком погледу, периферију старе Србије која носи на себи источно византијско наслеђе. Но, одава српски народ преко Саве и Дунава, уобичавајући језуитску организацију, аутономну националну јединицу која се прилађава западном друштвеном систему и обрзом на уметничко стварање примања западњачки, у то доба, барокни стил и начин изражавања. Тај преобрајак необично је наглог, накомуним феудалним ред, са непосредним племством, великим поседницима, са кором виших официра и са аријеријема на челу.

Ускоро, почетком XIX века вољето преузима грађанство које баје ролу раскош и фантастику заме-

Aleksandar Majka

њује домаћом штедљивошћу, сентименталношћу и смишљу за стварност. Од уметника се још увек тражи највише реалноста икографска, али је он и обрачунао ка неку савремену, реалистичку реминисценцију, као библиску иторију и индустрију. А уз то, грађански поређе, створен за уметника коме су се тек отвориле очи за земаљске и

људске ствари. У тој грани сликарске уметности наши живописци постоје зајате уческе. Ти на овој изложби има десетине портрета које би радо присвојиле и национална галерије већих и културнијих средина.

У другој половини XIX века преживљаје наша уметност два породна правца и расположења, романтику и реалистичку. Њихови су велики претставници Радоњић, Јашић и Крстић, па Предељ, Паја Јовановић и Стеван Алексић.

Пред крај те десетолетне епохе шире се видокури, умножавају се мотиви, у нашу уметност продира итниска природа, домаћи крајевни, предели, градови и селишта, ратарски живот, ликови и тежак и радника, и међународна сликарска техничка проблематика.

Само тај судбински потез ако гледалац осети, ова је изложба испунила свој задатак. А она и поред тога још пружа прилике да се са уживањем троучавају и наше нарави, да се зауставимо уопште, на тим живим доказима и потврдама наших не малених способности. Има ли сликарство, рецимо, једно, убедљивијег доказа о томе: кад смо и под размерно неповољним условима, разбијени, локално, такорећи, можда стварати трајне вредности, шта ће тек моћи такав народ кад у слободи, братству и једнакости, са обебеном телесном и душевном храном, приде на рад, сваки на оно зашто га је природа обдарила!“

КРОЗ НАШУ ЗЕМљу

ШИРОТ

Пиротски радници сваке недеље раде бесплатно за селAKE

Пиротски радници одлучили су да сваке недеље поседују по једно село у окolini града и селџацима раде бесплатно. Тако је претпоруше недеље радилца у селу Суково недалеко од Пирота. Радници су одржали 13 четвртна, 23 чука, 230 пара обуће, 150 прозорских крила, 10 врата итд.; скројили су шест панталона, искројили 46 кошуља. Јаскар је прелетела 60 лица. После обављеног посла Месни одбор Народнег фронта организовао је збор, на коме је истакнут значај оваквих посета за продубљивање свеза села и града.

ВРШАЦ

Рад вршачке тракторске станице

Одмах по ослобођењу Вршца присутило се оснивању тракторске станице. Већ 1 марта отпочео је пројекторски тегај, на коме је оспособљено 32 тракториста. У пролеће 1945 године у вршачком атару узорно је 2.433 катастарска јутра. У вршачком срезу узорно је 3.384 катастарска јутра, а у саборском срезу 1.024 кат. јутра. По завршеном орању почео је други курс, на коме су оспособљени још једна нова тракторска екипа која ће учествовати у орању ове јесени.

ЉУБЉАНА

Производња у словеначким рудницама угла постигла је 75% предравног капацитета

Три највећа рудника угла у Словенији налазе се на Засади, у Загору, Трбољу и Храстнику. То су уједно и највећи индустријски предели Словеније. Производња ових рудника пре рата задовољава је потреба осталих крајева Југославије. Данашња производња ових рудника достигла је 75% предравног капацитета, а од оне количине цел-

на трешина се извози у друге крајеве. За време окупације, Немци су експлоатирало политиком у 1943 години посетили највећу производњу у овим рудницама. Због пљачкашког искористивања рудника, када се није могло радити, извршено потребном извођењу рудова на обебуженом од одржавања и о довољној вентилацији, а илво је до сразливна земље, до појаве нових шактица, па је због тога продукција била пала на минимум, то јест на четвртину претпоре произвољне. Захваљујући покретном радуд рудара савладале су прве тешкоће, поправљени су оштећени аутомети и машине и оштећени су радници да се утужи ватра у шактицама и изврше сви други неопходни претребни радони. Словеначки рудари не само да се заједничким напорима труде да што пре постигну прегорити капацитет производње, већ својим радом помажу и постваладе крајеве. Тако су рудари у Загору радилци доброволно у корист свих селџака који су их пре време народно-ослободилачке борбе помагали. Они су 28 селџачких породица помогли са 120.000 динара. Једног дана су радилци за удвоице и скројали палих бораца и поклоници им 185.000 динара. Осим тога давали су 10.000 динара за обнову школе у Медви — Изаваке, основној школи у Загору 8.000 динара, а пословном дому дали су бескапитално зајам од 20.000 динара и просветном дому у Лоци 5.000 динара. Све недеље рудари Трбоља радилци су за обнову опустошених крајева. На тај начин дали су за обнову 875.188 динара. Осим тога дали су за удвоје палих бораца и за скројачи 483.030 динара. Рудари из Храстника поклоници су за удвоје и дену палих бораца 85.990 динара, и 40% динара за обнову порушених крајева.

СЛАВОНСКИ БРОД

Железнички мост преко Саве у Славонском Броду биће предан промету крајем овог месеца

Непријатељ је приликом свог повлачења из Славонског Брода потпуно срушио железнички мост преко Саве. Изградња новог моста

Упркос свим искушењима брзо је обновљен културни живот у престоници (Борба, 21. октобар 1945)

Описујући стање музеја на крају окупације Грујић пише да је зграда веома оштећена, и споља и изнутра; да су томе допринели немачки војници који су у њој једно време боравили, али и савезничко бомбардовање због кога су страдали прозори, а делом и црепови, због чега плафон прокишњава и отпада. Током борбе за ослобођење зидови су додатно оштећени куршумима. У дворишту је страдао шадрван донет из Пашиног конака у Нишу, витрине су углавном полупане; страдала је и фото-лабораторија, али да „архива, књиге и збирке Музеја, пошто су добро склоњене биле, нису оштећене, нити опљачкане.”⁷³⁸

Како примећује колега Владимир Радовановић, агонија за Музеј Српске православне цркве наставља се и у 1946. години, када нове државне власти раскидају уговор о закупу зграде Конака кнегиње Љубице. После тога, током јула исте године сви музејски ресурси пренети су, без веће пажње и инвентарисања, у зграду Патријаршије. Грујић, који је и даље углавном на терену, остаје формални директор музеја до новембра 1948. године, када одлази у пензију, а замењује га Светозар Душанић.⁷³⁹ По првим информацијама, у потпуно испражњени, руинирани Конак кнегиње Љубице, по његовом детаљном реновирању, требало је да се усели Школа за примењену уметност, али, како ћемо даље видети, његова намена биће другачија.

Са наставком рада музеја у престоници, наставили су рад и постојећи мањи музеји у унутрашњости, а убрзо је уследило и отварање низа нових, како у оним местима где су, бар номинално били основани током окупације, тако и у другим.

Заборав и делимична обнова сећања: музеји у унутрашњости земље

Завршетак Другог светског рата довео је до стварања нове геополитичке слике света, узрокујући велике промене у Југославији, а тиме и у Србији. Комунистичка партија настојала је да у потпуности превазиђе „наслеђено стање”, критикујући предратно друштво и негирајући све што није имало додирних тачака са новим системом.⁷⁴⁰ Успостављањем нових друштвених односа, уз доста лутања, са општим позивом на бескомпромисан раскид са пређашњим и преовлађујуће супремације политичких ставова над стручним, уследиле су активности обнове земље и развоја државе, што се значајно одразило на културу у целини.

⁷³⁸ Исто.

⁷³⁹ Исто.

⁷⁴⁰ Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 51–52.

Још пре завршетка рата, 20. фебруара 1945. године, Национални комитет ослобођене Југославије донео је *Одлуку о заштити и чувању културних споменика и старина*,⁷⁴¹ а по установљењу Демократске Федеративне Југославије, већ у мају исте године донет је и *Закон о прибирању, чувању и расподели књига и других културно-научних предмета*,⁷⁴² а потом *Закон о заштити споменика културе и природњачких реткости*.⁷⁴³ Наредне, 1946. године донет је нови, свеобухватнији *Општи закон о заштити споменика културе и природњачких реткости*.⁷⁴⁴ После серије општих, савезних закона донети су и конкретни, републички. Прво је 1948. године донет *Закон о заштити споменика културе и природњачких реткости*,⁷⁴⁵ а потом, три године касније *Закон о државним архивима* и *Закон о музејима*.⁷⁴⁶

Неопходно је да се нагласи да је у претходној литератури која се односи на баштинско законодавство овај легислативни процес детаљно описан, уз конкретније помињање свих ранијих неуспешних покушаја да се донесу закони о музејској делатности и заштити баштине, али две уредбе о чувању старина из окупационог периода су потпуно запостављене.⁷⁴⁷ Стиче се утисак да су доношење тих правних аката, као и низ активности везаних за баштинске делатности у окупационом периоду, циљано прикривани.

Индикативно је да се током првих послератних година уочава извесна сличност у спровођењу културне политика са начином њеног спровођења током окупације. Уз делимично прихватање наслеђених достигнућа и дела искусних кадрова, уочава се заступљеност експлицитне културне политике диктиране „одозго”, уз чврсто трасирање законским актима. Уз то и генералне интенције су у основним цртама биле сличне као и у време ратних година. И сада потпуно преовладава тврди државни модела културне политике, са обједињеним карактеристикама национално-еманципаторског, али и престижно-просветитељског подмодела, уз примену правног инструмента, али сада са другим идеолошким становиштима. Уместо истицања очувања и развоја српског националног бића, инсистирало се на комунистичкој идеологији, али и на југословенству.

⁷⁴¹ *Службени лист*, бр. 10, 6. март 1945.

⁷⁴² *Службени лист*, бр. 36, 29. мај 1945.

⁷⁴³ *Службени лист*, бр. 54, 31. јул 1945.

⁷⁴⁴ *Службени лист*, бр. 81/1946.

⁷⁴⁵ *Службени гласник НРС*, 54/1948.

⁷⁴⁶ О баштинској законодавној делатности видети више у: *Службени гласник НРС*, 4/1951; В. Кривошејев, „Законодавство у области културне баштине”, 69–112.

⁷⁴⁷ У два значајна дела о развоју баштинске делатности оне се уопште не помињу док се у трећем помињу селективно, уз изостављање великог дела садржаја. С. Томић, *н.д.* и Б. Крстић, *н.д.*; Владимир Бргуљан, *Извори споменичког права у Југославији*, (Београд: Службени гласник, 2000), 56–61.

Уз велике идеолошке разлике, једно од одступања у односу на кратак ратни интеррегнум је што је за разлику од колаборационистичког, нови режим имао довољно времена за спровођење замишљених активности.⁷⁴⁸ Њихово спровођење коришћено је у пропагандне сврхе, сада у оквиру политике агитпропа, којом је нови режим промовисао систем који развија и обрачунавао се са старим режимом и противницима пораженим у грађанском рату.⁷⁴⁹ На делимично сличан начин окупационе колаборационистичке власти су критиковале неактивност на заштити српске баштине у Краљевини Југославији. Док је та критика делом била оправдана, критике и обрачуни агитпропа су спровођени уз прикривање значајних чињеница везаних за окупациони период, како би приказали да „од њих све почиње”. У процесу агитпроповог формирања друштвене свести своју улогу су имали и музеји.⁷⁵⁰

Непосредно по ослобођењу, уследио је „музејски бум Друге Југославије”, који одликује и организовање музејских курсева и оснивање нових музеја, попут процеса започетог 1942. године.⁷⁵¹

Рат још није био фактички завршен када су отворани музеји затворени током рата, попут музеја у Сомбору. Потом, током кратког периода, само у Београду основано је више специјалистичких музеја, са циљем чувања и неговања, али и величања, традиције тек завршених ослободилачко-револуционарних историјских процеса, попут *Музеја илегалних партијских штампарија* и *Музеја 4. јули (1950)*, али и *Музеја устанка 1941.* који је основан у Ужицу већ 1946. године. Кључно за развој националне музејске мреже било је убрзано оснивање бројних локалних, завичајних музеја комплексног типа у градовима у којима они раније нису постојали.

Омасовљавање културне делатности, праћено оснивањем нових институција, носило је са собом нескривене додатне циљеве: јачање комунистичке идеологије и привилеговано неговање традиција народноослободилачке борбе и партизанског покрета, уз идеолошки обрачун са класним непријатељима из грађанског рата. По оваквој императивној матрици настављено је са оснивањем музеја и у деценији која следи. На крају петнаестогодишњег периода, од 1945. до 1959. године, у Србији је регистровано постојање 86 различитих музејских субјеката, а локални музеји су постојали у 28 насеља. Између осталог,

⁷⁴⁸ Видети у: В. Кривошејев, *Музеји, менаџмент, туризам*, 228–223; Исти, „Законодавство у области културне баштине”, 82–84.

⁷⁴⁹ Агитпроп (агитација и пропаганда) назив је за органе који су, према совјетском моделу постојали при комитетима комунистичке партије на свим нивоима. Видети више у: Љубодраг Димић, *Агитпроп култура – агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945–1952*, (Београд: Рад 1988).

⁷⁵⁰ Према: В. Кривошејев, „Законодавство у области културне баштине: историјска вертикала”, 82–84.

⁷⁵¹ Цитирано, према: В. Кривошејев, *Музеји, менаџмент, туризам*, 228–224.

основани су музеји и у следећим градовима у којима је то исто учињено и 1942. и 1943. године: 1947. у Пожаревцу, 1948. у Лесковцу, 1949. у Крагујевцу, 1950. у Смедереву и Краљеву, а 1951. у Крушевцу, Ваљеву и Зајечару. Музеј у Јагодини је основан 1953. године, у Шапцу 1955, а 1963. године у Ужицу је, поред претходно поменутог тематског, основан и општински комплексни, завичајни музеј.

Како видимо по наведеним датумима оснивања музеја, процес формирања музејске мреже није реализован једном одлуком и у једној години. У већини места новоосновани музеји радили су у склопу тек формираних и нејасно дефинисаних такозваних архивских средишта. При њима су постојале музејске збирке, уз које се отварају и музејске поставке. Оне формално и даље функционишу у оквиру архивских средишта, али углавном са веома високим степеном самосталности.⁷⁵² Како су у међувремену 1951. године донети поменути закони о музејској и архивској делатности, музеји почињу да се издвајају из архивских средишта, а уместо њих се формирају нове, посебне архивске и музејске институције, али ни то није реализовано брзо.⁷⁵³

Без обзира на чињеницу што су у појединим случајевима новоосновани музеји били лоцирани у истим објектима који су за музеје били опредељени и током рата (у Амицином конаку у Крагујевцу и Муселимовом конаку у Ваљеву; објекти поред цркве Лазарице у Крушевцу...), они нису баштинили сећања на настојања током окупацијског периода. Као у већ наведеном примеру Етнографског музеја, који пред најширу јавност не износи сећање на рад током рата, ни апсолутна већина локалних музеја није поседовала, или није презентовала информације о активностима из тог периода. То се односи и на малобројне музеје који су постојали пре рата, као и на новоосноване. Релативно скоро, тек током протекле деценије, активности из окупационих година су регистроване у јубиларним монографијама музеја у Јагодини и Ваљеву,⁷⁵⁴ као и у једном чланку објављеном у Зборнику ужичког музеја.⁷⁵⁵ Те информације су на нивоу сазнања

⁷⁵² Видети у: В. Кривошејев, „Седам деценија развоја”, 29–35.

⁷⁵³ Пример ваљевског музеја је веома илустративан. Архивско средиште је оформљено 1948. године. Почетком наредне године објављен је оглас којим се грађани умољавају да поклоне или продају „старине”. У циркуларном писму републичких власти из 1949. године архивским средиштима је препоручено оснивање музеја. Прва стална поставка је отворена у јесен 1951, што се рачуна као почетак рада музеја, мада је он и даље био део архивског средишта. Архивско средиште прераста у архивску установу 1952. године, а музеј, формално, са високим степеном самосталности, остаје њен део све до 1956. В. Кривошејев, „Седам деценија развоја”, 29–35.

⁷⁵⁴ Д. Грбовић, *н.д.*, 33–35; В. Кривошејев, „Седам деценија развоја”, 27–28.

⁷⁵⁵ Жељко Марковић, „О предлогу за оснивање музеја у Ужицу за време Другог светског рата: прилог изучавању културне историје града 1941–1945”, *Ужички зборник*, бр. 34, (1), 157–162.

која је износила штампа из окупационих година, уз делимични изузетак везан за Јагодину.⁷⁵⁶

У музеју у Смедереву, који је деценијама истицао информацију да је основан 1950. године, колеге су тек недавно дошле до сазнања о иницијативи из ратних дана, и то посредно, на основу кратке новинске информације из чланка посвећеног Музеју Винче у Београду.⁷⁵⁷ Такође истичу да је први директор био гимназијски професор Светозар Спасојевић,⁷⁵⁸ за кога смо већ видели да је имао значајну улогу и при формирању музеја током окупације.

Са друге стране у јубиларној монографији музеја у Лесковцу истиче се да је основан 1948. године и напомиње се да је пре рата постојала сређена збирка при Гимназији и да су покретане идеје основању музеја, али нема ни помена иницијативе из ратног времена.⁷⁵⁹ Иста ситуација је и у музејима у Шапцу,⁷⁶⁰ Зајечару⁷⁶¹ и Крушевцу.⁷⁶² За Народни музеј у Шапцу индикативно је да као своју претечу представља гимназијску збирку чије је формирање почело још 1906, као и збирку при шабачкој Народној књижници и библиотеци, из 1934, уз наглашавање званичног оснивања посебне музејске установе 1955. године,⁷⁶³ али без сећања на настојања из 1943. године да се формира независна окружна музејска институција.

Изузетке представљају музеји у Пожаревцу и Крагујевцу. Музеј у Пожаревцу баштини континуитет дужи од 125 година, од гимназијске збирке основане 1896, која је била активна и на почетку окупације, преко Браничевског музеја из окупационих година, до актуелног Народног музеја Пожаревац основаног 1947. године. Директну везу представљају гимназијски професори – кустоси Никола Бошковић и Ђорђе (Георгије) Орлов који су били активни и пре, и током, и по завршетку окупације.

Бавећи се историјатом Народног музеја у Крагујевцу, званично основаног 1949. године, колега Града Арсенијевић је указао и на кратак

⁷⁵⁶ Д. Грбовић, *н.д.*, 33–35.

⁷⁵⁷ „Јер скоро истовремено када је отворен Музеј Винче, завршене су припреме за стварање музеја у Смедереву и отварање музеја у Пожаревцу”. Аноним, „Музеј праисторијске Винче”, *Коло*, 19. јун 1943; Изјава аутору од 19. 04. 2022. Мирослава Лазића, кустоса музеја у Смедереву; М. Лазић, *н.д.*, 177.

⁷⁵⁸ Аноним, „О музеју: историјат”, *Сајт Музеја у Смедереву*, <https://www.mus.org.rs/o-muzeju/istorijat/svetozarspasojevic/>; приступ: 30. 11. 2023.

⁷⁵⁹ Мира Ниношевић (ур.), *Народни музеј Лесковац: 1948–2018*, (Лесковац: Народни музеј, 2018).

⁷⁶⁰ На основу изјаве колеге Бана Станковића, кустоса музеја у Шапцу, дате ауторима 21. 04. 2022.

⁷⁶¹ На основу изјаве колегинице Јелице Илић, кустоса музеја у Зајечару, аутора необјављене књиге о историјату музеја, дате ауторима 21. 04. 2022.

⁷⁶² На основу изјаве колеге Горана Васића, кустоса музеја у Крушевац, дате ауторима 19. 04. 2022.

⁷⁶³ „Наши почеци”, са сајта Народног музеја Шабац: <https://muzejsabac.org>.

рад током окупације, у ком су учествовали професор Мика Стефанови и Драгољуб Петровић.⁷⁶⁴ Индикативно је да су, као и на примерима из Пожаревца и Смедерева, водећу улогу у послератном оснивању музеја имали њих двојица, а Петровић је био и директор архивског средишта са музејском збирком.

Пројектовани заборав: однос према наслеђу Централног завода за чување старина

Као и већина музеја, ни Републички завод за заштиту споменика културе у баштињењу својих почетака нема сећање на постојање Централног завода за чување старина основаног 1942. године,

Милорад Панић Сурепа
(Интернет)

и позива се на иницијативу Милана Панића Сурепа из 1947.⁷⁶⁵ Иста ситуација је и са Заводом за заштиту споменика културе града Београда, где се сећају нереализованог предлога за оснивање сличне институције 1939. године, и почетака рада 1960, али не и оснивања Градског завода 1941. године.⁷⁶⁶

За разлику од музејске и архивске мреже, које су се после рата нагло развијале, развој мреже завода за заштиту споменика културе, односно мреже конзерваторске делатности, био је нешто успоренији, и са задршком. У литератури се увек истиче да је, захваљујући посебном залагању књижевника Милорада Панића Сурепа, Влада Србије 1947. године основала *Завод за заштиту и научно проучавање споменика кул-*

туре Народне Републике Србије, са седиштем у Београду. Године 1951. основан је и Покрајински завод Војводине у Петроварадину (Нови Сад), а три године касније и покрајински завод за Косово и

⁷⁶⁴ Г. Арсенијевић, *н.д.*, 171–182.

⁷⁶⁵ Аноним, „Историјат заштите у Србији и мрежа заштите у Србији”, *Сајт Републичког завода за заштиту споменика културе*: www.heritage.gov.rs. приступио: 5. 5. 2023.

⁷⁶⁶ Аноним, „Како је почело”, *Сајт Завода за заштиту споменика културе Града Београда*, <https://beogradskonasledje.rs/o-nama>, приступ: 5. 12. 2023.

Метохију. Даље ширење мреже завода било је знатно спорије. Године 1960. основан је и Завод за заштиту споменика културе града Београда, а потом следи оснивање регионалних завода.

Индикативно је да, док се поједини музеји позивају на гимназијске збирке као своје претече, мада са њима немају не само континуитет деловања, већ ни конкретне везе, између Централног завода за чување старина и Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије постоји чврст, непрекинут континуитет. Такође је индикативно да је већина музеалаца и конзерватора активних током окупација, који су после рата наставили да успешно развијају музеографске, музеолошке, конзерваторске и универзитетске каријере, у својим радним биографијама „затамњивала” ангажман током окупације.

Већ крајем лета 1944. године „чуло” се брујање тенкова. Уместо нових археолошких подухвата и различитих рестаураторских пројеката, окупатор је копао ровове и градио бункере. Полако се паковао и онај део окупационе управе који није имао стриктну војнооперативну функцију. Упркос томе, службеници Централног завода за чување старина наставили су са радом, али су имали проблема којим немачким инстанцама да се обрате за помоћ. У једном од дописа од 7. септембра мајор Рајсвиц је апеловао да им неко пружи подршку, пошто они обављају посао који је још важан за Трећи рајх.⁷⁶⁷ А непуних месец и по касније Београд је ослобођен.

По завршетку окупације Централни завод за чување старина није престао са радом. Чак је непуна два месеца после ослобођења Београда, у децембру 1944. повео поступак за заштиту 272 објекта (цркава, манастира, тврђава, јавних зграда и сеоске архитектуре) и 232 археолошка налазишта.⁷⁶⁸ Убрзо потом, почетком 1945. године Повереништво за просвету Србије донело је одлуку, под бр. 571/1945, којом се Завод припаја Уметничком музеју, с тим да се његова имовина „има сматрати као својина Музеја, до даљег наређења”. Вршилац дужности директора Завода Ђорђе Мано-Зиси наставио је да развија успешну каријеру у музеју, где је радио и пре и током рата, да би био ангажован и на Филозофском факултету, али у његовим биографијама се инсистира на предратним почецима и послератној успешној каријери, док о ангажману током окупације нема речи. У музеју је наставио да ради и конзерватор архитекта Иван Здравковић, у чијој биографији уочавамо слична „затамњења”.⁷⁶⁹

⁷⁶⁷ Bundesarchiv Freiburg, RW 40/229, 4.

⁷⁶⁸ ДАС, Г-3, Ф. 776

⁷⁶⁹ Слично прикривање уочава и колега Стојановић анализирајући у различитим енциклопедијама биографије многих стручњака и научника који су врхунац каријере достигли после рата. Активности из окупационог периода су прескочене, а има и примера фалсификовања података, тако да за поједине професоре Универзитета пише да су почели да ту раде од 1946. или 1947. године, мада се уочава њихов ангажман и током ратних година. Тако и за академика Светозара Радојчића, историчара уметности

Више пута помињани Радивоје Љубинковић, који у Завод није дошао из музеја, наставио је успешну каријеру на другој страни, у савезном Комитету за културу Југославије. Био је члан стручног тима који је припремао прве послератне савезне законе о заштити наслеђа, а потом 1950. године један од оснивача *Савезног института за заштиту споменика културе*, који је 1971. године припојен Републичком заводу.⁷⁷⁰

Убрзо по доношењу одлуке о припајању Завода Музеју, 5. марта, из Повереништва за просвету Србије у ову институцију је стигао допис, са одлуком да „послове на заштити и чувању културних споменика и старина на територији Србије, врши за сада Уметнички музеј у Београду”, те да он устроји и Регистар старина. Истога дана музеј је Повереништву послао предлог да се што пре формира *Завод за заштиту старина* за територију Србије, који би, уз друге послове требало да води и *Регистар старина*, као и да се донесе *Уредба о чувању и заштити старина*.⁷⁷¹

Очигледно већ по предложеним називима Завода и Уредбе, као и Регистра, полазна идеја се заснивала на претходној, током рата развијеној пракси. Чекајући дефинитивну одлуку ослободилачких власти, а у складу са дописом од 5. марта, 11. априла 1945. године при Уметничком музеју формиран је посебан „Одбор за израду Регистра старина”. Нешто касније, 3. децембра 1945. године, Уметничким музеју је наложено да у сарадњи са Академијом и Универзитетом врши заштиту над културно-историјским и уметничким предметима, а сличне одлуке добили су и Етнографски и Природњачки музеј, везано за њихове сфере деловања. У складу са тим, оквирно годину дана пошто је преузео Завод, на самом крају 1945. или почетком 1946. године музеј је формирао посебно *Одељење за заштиту и научно проучавање споменика културе*. Фактички, Одбор је прерастао у организациону јединицу вишег ранга, и са већим степеном самосталности у раду – Одељење. За руководиоца Одељења постављен је музејски архитекта – конзерватор Иван Здравковић, који је, како је већ наглашено, током рата сарађивао са старим Заводом, а током претходне године био је секретар Савета стручњака који је за Одбор реализовао стручне и научне активности.⁷⁷²

и археолога, који је од пролећа 1942. године био један од предавача на курсевима за музеалце у „затамњеној” биографији пише да је све „четири ратне године провео у немачким логорима”; А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план*, 95, 465, 467; А. Vandović, *Miodrag Grbić*, 161; Група аутора, *50 за 50: они су нас учили*, (Београд: Друштво конзерватора Србије, 2022), 15.

⁷⁷⁰ В. Стевановић, „Радивоје Љубинковић”, 102.

⁷⁷¹ Према: Г. Скакић-Симатовић, *н.д.*, 243–244; В. Кривошејев и Р. Ристановић, „*Damnatio memoriae* српске културе”, 1306–1307.

⁷⁷² Иван Здравковић, „Појава и развој конзерваторске службе и струке у Србији”, *Саопштења*, бр. 13, (1981), 261–265; Г. Скакић-Симатовић, *н.д.*

Крајем 1946. године, Вељко Петровић, директор Уметничког музеја је Министарству просвете, упутио је допис у коме наглашава да на основу новодонетог *Општег закона о заштити споменика културе* музеји не би могли да врше послове заштите, него само да сарађују са посебном установом која би била основана изричито у ту сврху, и предлаже да се оснује *Завод за чување споменика културе*. И то је реализовано 25. јуна 1947. године, када је основан *Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе*.

У новоосновани Завод је из музеја прешао конзерватор Здравковић, који је у њега пренео документацију и Одељења и старог Завода.⁷⁷³ Фактички, пошто се стари Завод утопио у музеј задржавајући функцијско деловање у оквиру *Одбора за израду Регистра старина*, а потом и *Одељење за заштиту и научно проучавање споменика културе*, сада се музејско одељење осамосталило у независни истоимени завод. Завод је лоциран у зграду Конака кнегиње Љубице, која је како смо већ видели, у августу 1944. била опредељена за ново седиште Завода за чување старина, а потом, на прелазу из 1945. у 1946. годину додељена музејском *Одељењу за заштиту и научно проучавање споменика културе*.

⁷⁷³ Исто; АНМ, бр. 220, 19. 3. 1946; АНМ, бр. 624, 9. 7. 1947; А. Bandović, Miodrag Grbić, 173; В. Кривошејев и Р. Ристановић, „*Damnatio memoriae* српске културе”.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Сведоци смо константног угрожавања, присвајања, уништавања и крађе културних добара. Нису изоловани примери да инвеститори чекају у дан да истекне претходна заштита одређеним објектима који су у процесу проглашења за културно добро, како би их срушили и на њиховом месту саградиле „старије“, „лепше“ и „боље“. Мало је музеја који могу да се похвале адекватном и наменски грађеном зградом, а поједини су били дуго под катанцем чекајући реконструкцију. Док ми немо посматрамо, покретна културна добра са ових простора готово свакодневно освану на аукцијама различитих светских акцијских кућа и заврше у некој од приватних збирки. Дивљи трагачи са детекторима у руци вршљају по знаним и незнатим археолошким локалитетима. Након делимичног уништавања, косовске власти прешле су на другу фазу и сада присвајају српска културна добра у овој покрајини.

Наведено није спецификум једног режима или идеологије. На овим просторима овакав однос према културним добрима има свој континуитет. Као што смо истакли, од покретања првих иницијатива још давне 1844. наредних готово педесет година учињени су скромни кораци. Основано је неколико музеја и то искључиво у Београду. И овако скромне напоре прекинули су ратови вођени од 1912. до 1918. године.

Ни у новој држави, која је генерално кубурила са доношењем, уједначавањем и спровођењем правних аката, није било значајних помага. Иницијатива је постојала, малобројни стручњаци су улагали напоре, али узалуд, није се одмакло са мртве тачке. Једина искра у овом мраку био је Музеј кнеза Павла, који је личном иницијативом једног од чланова владајуће породице постао културна установа устројена по тада најмодернијим принципима. У предвечерје Априлског рата, уз постојање малобројних музеја, мали је био и број стручњака из ове и повезаних области, није постојао закон који је уређивао питања заштите културних добара, није постојала ни институција која се бавила превасходно заштитом непокретне баштине, а сходно томе нису постојали ни централни пописи покретних и непокретних културних добара, као и археолошких налазишта.

Оваква ситуација дочекала је нацистичког окупатора који је имао амбицију да и у овом сегменту испуни своје планиране циљеве. Први и основни био је да спроведе научна истраживања која су била неопходна за форсирање његове идеолошке и политичке платформе. На другом месту је била тежња да се јавно прикаже као цивилизована виша раса која препознаје значај светске културне баштине и систематски је

штити. Ово све је водио и спроводио човек који не само да је био добро упућен у баштинске проблеме на територији Србије већ је познавао обичаје, менталитет и људе. У досадашњим истраживањима мајор Рајсвиц приказан је као пријатељ Срба и заштитник њихових интереса. Након овог истраживања не можемо да споримо да нису постојале његове симпатије према овом народу и да је настојао да са личне и професионалне стране помогне. Но, овај пруски племић био је официр нацистичке војске, и када год би се интереси овог народа испречили испред циљева окупационе управе и личних прохтева кључних људи исте, за њега није било дилеме. Пре свега он је био научник, који је готово био на маргини немачке науке и који је током окупације добио прилику да на простору који познаје учествује у обликовању и имплементирању баштинске политике, уз велику сарадњу колега из Србије.

Јасно уочавамо да у сарадњи са окупатором у овом сегменту културног и научног рада нису учествовали научници који су раније достигли зенит своје каријере и развили универзитетску каријеру, попут Милоја Васића, Владимира Петковића или Николе Вулића и др. За разлику од њих, научници које је окупација затекла на функцијама директора музејских установа, мада са окупатором нису делили политичке и идеолошке ставове, активно су, као чиновници претходне, а сада и колаборационистичке власти, сарађивали са њим, у оквирима своје делатности, попут Милана Кашанина, директора Музеја кнеза Павла, директора Етнографског музеја Боривоја Дробњаковића и других.

Треба ли већи доказ за наведено од чињенице да се Кашанин у почетном периоду грчевито борио да му високи немачки официри, уређујући своје виле, не развуку предмете из Музеја кнеза Павла? Једнако је индикативан и пример Боривоја Дробњаковића који неће да врати моделе кућа Музеју лова јер сматра да без њих нова поставка Етнографског музеја није потпуна. Поред наведених мотива не треба занемарити ни чињеницу да је требало прехранити своју породицу и себе.

Иста констатација односи се и на млађе музејске стручњаке, попут Ђорђа Мано-Зисија, али пре свега Миодрага Грбића. Он је био водећи сарадник мајора Рајсвица, који о њему извештава да „не припада националсоцијалистички оријентисаним Србима“. У намери да, као и Рајсвиц што више задовољи велике амбиције, допринесе развоју струке, преузео је на себе превише обавеза, и сагорео. На сличан начин сарађивали су и многи млади стручњака који су управо тада и започињали своју каријеру, као што су Дејан Медаковић, Милутин Гарашанин, Добросав Павловић и др. И њихова колаборација била је пре свега вођена културним и научним мотивима. Обављали су свој посао, али посао који никоме ни на који начин није штетио, а доприносио је националном интересу.

Окупатор је настојао да баштинску делатност на овом простору реши дугорочно. То се јасно уочава анализом његовог систематског рада. Прво је потражио и добио помоћ од стране домаћих стручњака. Затим је доношењем *Уредбе о чувању старина* створио правне оквире који пре окупације нису постојали. Иницирао је и надзирао одржавање музеолошких курсева који је, у условима када није радио Универзитет, требало да на најбржи могући начин обезбеде преко потребне кадрове. Упоредо је настојао да обнови рад свих постојећих музеја, а потом и да потпомогне оснивање нових у свим окружним центрима, и да тако, у перспективи, створи установе које ће бити оспособљене да на локалу проналазе, чувају и презентују културна добра. Уз то, иницирао је оснивање Централног завода за чување старина, као и градског за Београд. При свему томе, окупатор је имао широк спектар својих интереса, од потраге за прагерманима и њиховом баштином на Балкану и бриге за наслеђе Подунавских Шваба, до пропагандног ефекта који ствара слику о кризи о туђој баштини и установљења модерних институција.

У свему наведеном колаборационистичка управа била је важан партнер. Неминовно, она је морала да спроводи све замисли окупатора, али у овом сегменту било је и њеног интереса. За разлику од других поља деловања, овде је могла највише да се размаше и да имплементира своју политичко-идеолошку платформу. Наведене тенденције уочавамо приликом настојања да се донесе Српски културни цивилни план. Уз то, све учињено пропагандно је представљано као велики искорак у односу на време Краљевине Југославије, када се о српској баштини није бринуло.

Много је планирано и започето, али објективне околности знатно су кочиле овај процес. Легислатива није докраја имплементирана и *Уредба о музејима*, на којој се интензивно радило, никада није донета. Два завода за чување културних добара имала су скромне кадровске капацитете и финансијска средства недовољна да у једном несрећном стању остваре све зацртане циљеве. Успешно је обновљен рад важнијих музеја у Београду, али не свих. На овај начин изграђена је још једна коцкица у забавно-културном мозаику окупиране престонице. Коцкица која је служила за подизање и одржавање морала припадницима окупационе силе, као и обичног становништва које је тражило одушка од туробне и тешке свакодневице под окупацијом. Знатно теже било је са оснивањем нових музеја у унутрашњости. Недостатак кадрова, инфраструктуре, средстава и лоша општа ситуација, праћена променом ратне среће по окупатора, који је стајао иза ове замисли, угасила је већину ових иницијатива.

Настојања да се отворе нови музеји нису уродила плодом; на располагању је било мало времена и након првих порођајних мука фактички су престали са радом. Једину значајнију тачку представљали су

Браничевски музеј и Окружни музеј у Великом Бечкерекy, али само у сегменту функција набавке, документарно-научне обраде и чувања покретних културних добара, али не и излагачке праксе, мада је стална поставка бечкеречког музеја отворена пред сам крај окупације.

Поставља се питање да ли су постојали бољи услови у Бечкерекy и Пожаревцу, него у Крушевцу и Крагујевцу и другим градовима. Као одговор намеће се чињеница да је Костолац био важно археолошко налазиште на коме је окупатор изводио за њега још важније грађевинске радове, при чему је ентузијазам већ искусних аматера из Пожаревца имао додатни значај. С друге стране, цео Банат сматран је немачком територијом, што је појачало интерес за заштиту културних добара. У дугорочном погледу окупатору је било важно да на њој успостави центре који би били расадници немачке културе. Подједнако важна ова територија била је у погледу археолошких ископавања, посебно за Аненербе.

Као и у другим сегментима живота, и музеји су током окупације били принуђени да се боре за голо преживљавање. Већина њих није имала ни адекватне објекте. У погледу људских капацитета музеји нису имали довољно службеника, поготово оних стручних. Спровођење волонтерске праксе показало се као добро решење како би се овај проблем ублажио. Услед ратне привреде, која је проузроковала општу немаштину, музеји нису имали довољно ни основних средстава за рад. Под оваквим условима није могло бити говора о планирању и извођењу нових и скупих изложби, те су музеји били оријентисани ка својим сталним поставкама. Настојало се да се одрже други видови делатности. Нови предмети набављани су у већини кроз донације, а држава је само у посебним случајевима помагала. Обрада и конзервација постојећих предмета текла је у већини својим током, али опет уз бројна ограничења условљена кадровским и финансијским проблемима.

Службеници музеја делили су судбину својих суграђана. Плата је била редовна, али несумњиво недовољна да покрије основне трошкове све скупљег живота. Принуђени да живе у изнајмљеним становима и да купују намирнице на црној берзи, запослени у музејима борили су се да обезбеде најосновнију егзистенцију. Из незагрејаних музејских просторија, улазили су своје хладне домове. Колаборационистички режим улагао је одређене напоре да им олакша положај, али они нису имали већег ефекта.

У складу са својом тоталитарном природом, окупациони режим наметнуо је репресивне мере које су лишавале права на рад свих службеника који су припадали групи прокламованих непријатеља Трећег рајха. Нисмо пронашли велики број случајева отпуштања музејских службеника по овој основи, али несумњиво да је оваква политика усађивала страх и стварала негативну радну атмосферу.

Неопходно је да се нагласи да је нацистичка Немачка вршила систематску пљачку културних добара на територији окупиране Европе. Без обзира на негативан однос према српском народу, оваква политика на територији окупиране Србије није дословно спровођена. Немци су отуђивали све оно за шта су сматрали да је од њиховог великог интереса. Пре свега однели су велики број архивских докумената. У погледу археолошких, уметничких, етнологских и других покретних добара водили су се такође овом политиком, али превасходно у односу на Војни музеј. Његове збирке систематски су прегледане и опљачкани су они предмети који су били немачког и аустријског порекла. Из визуре нациста, на овај начин намирени су дугови за пораз у Првом светском рату, али и двадесетседмомартовску „издају“. Генерално, окупатор је учинио велику штету на културним добрима, али она је била проузрокована ратним операцијама.

Узимајући у обзир претходно затечено стање и учињено током нешто више од три године окупације, можемо да закључимо да су на територији окупиране Србије окупатор и колаборационистички режим положили фундаменталне темеље у области заштите културних добара. Народноослободилачки покрет је током Другог светског рата имао паролу „нема повратка на старо“, која је у суштини наговештавала да ће нови режим градити сопствени пут без ослањања на претходно. Ово је у домену заштите културних добара остало само парола. Централни завод за чување старина неминовно представља директну претечу Републичког завода за заштиту споменика културе, без прекинутог континуитета пословања. Већина водећих кадрова послератне музејске и конзерваторске делатности стасавала је, и кроз теорију и кроз праксу, током окупације. Поједини полазници музејских курсева, као и тада активни млади стручњаци, били су једна од окосница нове политике. Они су по ослобођењу наставили да раде и достигли су истакнуте позиције не само у установама културе већ и у науци и високом образовању. Формирање музејске мреже Србије, које је уследило после рата, и потрајало знатно дуже од једне деценије, било је на путу зацртаном током три године окупације. Међутим, то деценијама није било тема истраживања, а још мање формирања јавне свести. Наметан је став да са ослободиоцима све почиње. Као што смо учили, такав однос је и колаборационистички режим имао у односу на претходни период.

Ово истраживање указало је на другу страну окупације Србије током Другог светског рата. Обично се рат и окупационо стање повезују за дисконтинуитете и периоде када су сви животни токови успорени или укочени. На примеру баштинске политике демантовали смо оваква стереотипна размишљања. Показало се да се услед настојања једног тоталитарног режима да спроведе своје циљеве, као нуспојава

манифестовало и нешто позитивно. Наравно ово не рехабилитује окупациони и колаборационистички режим, већ пружа више нијанси његове историјске улоге; нијанси на које друштвено памћење није спремно ни данас услед поједностављеног перципирања сложених феномена и појава Другог светског рата. Аутори ових редова надају се да ће ова публикација помоћи да се превазиђу овакве слабости и да ћемо из истакнутих примера настојати да научимо нешто, како бисмо као друштво и појединачно из корена изменили однос према културним добрима.

SUMMARY

We are witnesses to the constant endangerment, appropriation, destruction and theft of cultural assets. There are quite a few examples of investors waiting for the day when the previous protection for certain objects, which have just been declared cultural property, expires in order to demolish them and build "older", "more beautiful" and "better" objects in their place. Few museums can boast of having an adequate and functional building, and some have been closed for a long-time awaiting reconstruction. As we watch in silence, movable cultural objects from these areas turn up almost daily at the auctions of various international auction houses and end up in some private collections. Wild searchers with detectors in their hands scour known and unknown archeological sites. After the partial destruction, the Kosovo authorities have moved on to the second phase and are now seizing Serbian cultural assets in this province.

The processes described above are not specific to a particular regime or ideology. In these areas, this attitude towards cultural property has its own continuity. As we have already mentioned, since the first initiatives in 1844, modest steps were taken in the following fifty years. Several museums were founded exclusively in Belgrade. And these modest efforts were interrupted by the wars from 1912 to 1918.

Even in the new state, which generally had problems with the adoption, harmonization and implementation of legal acts, there were no significant developments. The initiative was there, some experts tried, but in vain, there was no way out of the impasse. The only ray of hope in this darkness was Prince Pavla's Museum, which, thanks to the personal initiative of a member of the royal family, became a cultural institution organized according to the most modern principles of the time. On the eve of the April War, there were not only a small number of museums, but also few experts in this and related fields, no law on the protection of cultural property, no institution primarily concerned with the protection of immovable heritage and, accordingly, no central registers of movable and immovable cultural property and archeological sites.

This situation was welcomed by the National Socialist occupier, who also wanted to realize his planned goals in this area. The first and most fundamental objective was to carry out scientific research, which was necessary to achieve his ideological and political goals. Second was the desire to publicly present itself as a civilized, superior race that recognized the importance of the world's cultural heritage and systematically protected it. All this was led and implemented by a man who was not only well versed in

cultural heritage issues in Serbia, but also familiar with the customs, mentality and people. In previous researches, Major Rajsavic was portrayed as a friend of the Serbs and a protector of their interests. After our research, we cannot deny that he had sympathies for this people and that he tried to help both personally and professionally. But this Prussian nobleman was an officer in the Nazi army, and when the interests and goals of the occupying administration and the personal desires of its most important people were at stake, there was no dilemma for him. First and foremost, he was a scientist who was almost on the fringes of German science and who, during the occupation, was given the opportunity to participate in the creation and implementation of monument protection policy in the area he knew, with great cooperation from his Serbian colleagues.

It is clear that scientists who had already reached the zenith of their careers and had a college career, such as Miloje Vasić, Vladimir Petković or Nikola Vulić, did not participate in this segment of cultural and scientific work in cooperation with the occupiers. In contrast to them, the scientists whom the occupation found in the positions of directors of museum institutions, although they did not share political and ideological views with the occupier, as officials of the former and now collaborating government, actively cooperated with him in their activities, such as Milan Kašanin, director of the Prince Pavle Museum, director of the Ethnographic Museum Borivoje Drobňaković and others.

Do we need more proof of this than the fact that Kašanin fought desperately in the early days to prevent high-ranking German officers from stealing objects from Prince Pavle's museum when furnishing their villas? The example of Borivoje Drobňaković, who does not want to return the house models to the Hunting Museum, is also significant because he believes that the new exhibition of the Ethnographic Museum is not complete without them. In addition to the aforementioned motives, the fact that one had to feed one's family and oneself should not be disregarded.

This statement also applies to younger museum experts such as Đorđe Mano-Zis, but especially to Miodrag Grbić. He was a leading collaborator of Major Rajsavic, who reported that he was "not one of the national socialist-oriented Serbs." In order to satisfy his great ambitions and contribute to the development of the profession, like Reiszvitz, he took on too many obligations and burned out. Many young experts who were just starting their careers, such as Dejan Medaković, Milutin Garašanin, Dobrosav Pavlović and others, worked together in a similar way. And their collaboration was primarily guided by cultural and scientific motives. They were their work, but work that did not harm anyone in any way and served the national interest.

The occupiers tried to solve the problem of cultural heritage in this area in the long term. This becomes clear when one analyses his systematic

work. First, he sought and received help from local experts. Then, by passing the decree on the preservation of antiquities, he created a legal framework that did not exist before the occupation. He initiated and supervised the implementation of museological courses, which were intended to provide the urgently needed personnel in the fastest possible way during the period in which the college was not working. At the same time, he endeavored to restore the work of all existing museums and to support the establishment of new museums in all district centers in order to create institutions that could find, preserve and present cultural assets locally in the future. He also initiated the establishment of the Central Institute for the Preservation of Antiquities. The occupier had a wide range of interests, from the search for the pre-Germanic peoples and their heritage in the Balkans and concern for the heritage of the Danube Swabians to the propaganda effect of creating an image of concern for the heritage of other peoples and the establishment of modern institutions.

In all this, the collaborationist administration was an important partner. It inevitably had to implement all the ideas of the occupiers, but it also had its own interests in this area. In contrast to other fields of action, it was able to spread its wings here and implement its political-ideological platform. The above-mentioned tendencies can be observed in the efforts to adopt the Serbian Cultural Civil Plan. Moreover, everything that was done was presented in propaganda as a great progress compared to the time of the Kingdom of Yugoslavia, when the Serbian heritage was not cultivated.

Much was planned and undertaken, but objective circumstances significantly hindered this process. Legislation was not fully implemented and the regulation on museums, which was being worked on intensively, was never adopted. The two Institutes for the preservation of Cultural Property had modest human capacities and insufficient financial resources to achieve all the set goals in a disorganized state. The work of the most important museums in Belgrade was successfully restored, but not all of them. In this way, another cube was erected in the entertainment and cultural mosaic of the occupied capital. A cube that served to raise and maintain the morale of the members of the occupying forces and the ordinary people who were looking for relief from the dreary and difficult everyday life under occupation. It was much more difficult to set up new museums in the interior of the country. The lack of staff, infrastructure, funds and a poor general situation, followed by a change in the fortunes of war for the occupier behind the idea, nipped most of these initiatives in the bud.

The efforts to open new museums did not bear fruit; there was little time available and after the initial efforts, the work was even stopped. The Braničevski Museum and the District Museum in Veliki Bečkerek represented the only significant point, but only in the area of the functions of procurement, documentary-scientific processing and the preservation of

movable cultural assets, but not in exhibition practice, although the permanent exhibition of the Bečkerek Museum was opened towards the end of the occupation.

The question arises as to whether the conditions in Bečkerek and Požarevac were better than in Kruševac and Kragujevac and other towns. The answer lies in the fact that Kostolac was an important archeological site where the occupier carried out even more important construction work for him, and the enthusiasm of the already experienced amateurs from Požarevac had additional significance. On the other hand, the entire Banat was considered German territory, which increased interest in the protection of cultural assets. In the long term, it was important for the occupiers to establish centers there that would serve as nuclei of German culture. This area was equally important for archeological excavations, especially for Anenerbe.

As in other areas of life, the museums also had to fight for bare survival during the occupation. Most of them did not even have adequate facilities. In terms of human resources, the museums did not have enough staff, especially experts. Organizing internships for volunteers proved to be a good solution to alleviate this problem. Due to the war economy, which led to general poverty, the museums did not even have enough basic resources for their work. Under these conditions, it was not possible to plan and implement new and expensive exhibitions, and the museums were focused on their permanent facilities. Efforts were made to maintain other activities. Most new objects were acquired through donations, and the state only helped in special cases. The processing and conservation of the existing collections was mostly carried out by the museum itself, but here too with numerous restrictions due to personnel and financial problems.

The museum officials shared the fate of their fellow citizens. Although they received a regular salary, this was undoubtedly not enough to cover the basic costs of an increasingly expensive life. Forced to live in rented apartments and buy food on the black market, they struggled to secure the most basic existence as museum employees. They entered their cold apartments from the unheated museum rooms. The collaborationist regime made some efforts to alleviate their situation, but they did not have much effect.

In keeping with its totalitarian character, the occupying regime imposed repressive measures that deprived all employees who belonged to the group of declared enemies of the Third Reich of the right to work. We have not found many cases of museum employees being dismissed on this basis, but there is no doubt that this policy instilled fear and created a negative working atmosphere.

It must be emphasized that Nazi Germany carried out systematic looting of cultural property on the territory of occupied Europe. Despite the

negative attitude towards the Serbian people, this type of policy was not literally implemented on the territory of occupied Serbia. The Germans alienated everything that was of great interest to them. In particular, they took a large number of archival documents. With regard to archeological, artistic, ethnological and other movable property, they were also guided by this policy, but primarily in relation to the Military Museum. Its collections were systematically examined and objects of German and Austrian origin were looted. From the Nazis' point of view, this was a way of settling the debt for the defeat in the First World War and the "betrayal" of March 27 1941. In general, the occupying forces caused great damage to cultural property, but this was caused by war operations.

Taking into account the previous situation and the measures taken in the just over three years of occupation, we can conclude that the occupiers and the collaborative regime on the territory of occupied Serbia created the basic conditions for the protection of cultural property. During the Second World War, the People's Liberation Movement had the slogan "no going back to the old ways", which basically meant that the new regime would go its own way without relying on the previous one. In the field of cultural property protection, however, this has remained just a slogan. The Central Institute for the Preservation of Antiquities is inevitably the direct predecessor of the Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, without the continuity of activity having been interrupted. Most of the senior staff of the museum and conservation activities of the post-war period were trained both in theory and practice during the occupation. Individual participants in museum courses and young professionals active at the time formed one of the backbones of the new policy. After liberation, they continued their work and achieved prominent positions not only in cultural institutions, but also in science and higher education. The development of the Serbian museum network, which followed the war and lasted well over a decade, followed the path laid out during the three years of occupation. For decades, however, it was not a topic of research, let alone public awareness-raising. The prevailing attitude was that everything begins with the liberators. As we have seen, the collaborationist regime also had such a relationship to the preceding period

This study has shown the other side of the occupation of Serbia during the Second World War. War and occupation are usually associated with discontinuities and periods in which all flows of life are slowed down or frozen. Using the example of monument protection policy, we were able to refute this stereotypical thinking. It was shown that the efforts of a totalitarian regime to enforce its goals also produced something positive as a side effect. Of course, this does not rehabilitate the occupation and collaboration regime, but provides further nuances of its historical role; nuances which society's memory is still not ready for today due to the simplified

perception of the complex phenomena and events of the Second World War. The authors of these lines hope that this publication will help to overcome such weaknesses and that we will try to learn something from the prominent examples so that we as a society and as individuals can fundamentally change our attitude towards cultural assets.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1

РАЗЈАШЕЊЕЊЕ ДИРЕКТОРА МУЗЕЈА КНЕЗА ПАВЛА у вези са систематизацијом радних места

(28. децембар 1941. године)
Државни архив Србије, Г-3, Ф. 82.

МУЗЕЈ КНЕЗА ПАВЛА
бр. 602
28. XI 1941. године
У БЕОГРАДУ

Министарству просвете
Општем одељењу

С обзиром на предстојећу систематизацију места, част ми је доставити појединачно објашњење о службеницима који су потребни овом Музеју:

1. Као и свако надлештво, Музеј треба да има свога шефа. То је музејски директор, који руководи свим пословима у музеју, врши надзор над стручним и административним радом, стара се о извршењу буџета, итд.
2. Музеј треба да има најмање два кустоса. То су стручна лица са факултетском спремом, који су специјалисти у појединим гранама историје уметности и археологије. Они руководе појединим збиркама које им повери директор музеја. Узевши у обзир да Музеј Кнеза Павла има неколико збирки, преисторијску, грчко-римску, средњовековну, нумизматичку, национално-историјску, као и галерију модерних слика и скулптуре, и да те збирке садрже неколико десетина хиљада предмета, јасно је да треба имати два стручна човека који ће се бринути о њиховој идентификацији, дескрипцији, каталогизирању, чувању, излагању и научној обради.
3. Помоћник конзерватора је дипломирани архитекта, чији је удео у музејским пословима колико неопходан толико специјалан. Он води бригу о музејској згради, чије је стање важан фактор у животу једног

музеја: помоћник конзерватора сваког дана води рачуна о утицају атмосферских прилика на изложене објекте, тј. о температури, о влази, о светлости, о реаговању дрвета, платна, камена и картона на промене атмосфере и о спречавању сваког квара на музејским предметима, на згради и у дворанама. Он, затим, учествује у размештању изложених објеката и врши при томе потребна преравања. Он је исто тако неопходно потребно за опрему музејских публикација: часописа, каталога и тд. Најзад, он је врло користан као вођ посетилаца, нарочито кад ови дођу у већим групама.

4. Музејски асистент је млађи човек, који се не само спрема за положај кустоса, него стварно и врши ту дужност, само што нема формалних услова или буџетских могућности да буде постављен за кустоса. Питање подмлатка, важно за сваку научну институцију, у једном музеју нарочито је деликатно, јер се за музејски посао тражи не само теоретска спрема него и дугогодишња пракса. Оставити музеј без једног асистента значило би онемогућење будућих музејских радника.
5. Музејски адјункт је стварно музејски секретар, и молим да се при систематизацији места он тако и назове. Адјункт (секретар) води све музејске административне послове, врши сву преписку у земљи и иностранству, познаје један до два страна језика, руководи свим музејским публикацијама, улазницама, штампаним формуларима, организацијом изложби, растурањем музејског каталога и музејског часописа, и тд. Он сем тога врши дежурство о празницима и недељом, када је број посетилаца у музеју нарочито велико.
6. Музејски благајник врши све послове благајне и послова књиговодства. Он саставља платне спискове, наплаћује улазнице у музеј, спроводи рачуне о материјалним издацима, води рачуна о уложеним књижицама и врши све режисерске послове.
7. Музеју су неопходна најмање два препаратора. Један од њих препарира објекте који се нађу оштећени и које треба довести у исправно стање, поправља рамове, врши столарске и гипсарске послове, сређује објекте у магазину и води надзор над њима, брине се о чистоћи и помаже у дежурству. Други препаратор је првенствено фотограф, који врши фотографисање у музеју и на терену, сређује и чува више хиљада фотографских плоча којим музеј располаже, копира плоче за научна издања, за штампу и посетиоце. Уз то он помаже првом препаратору у пословима препарирања.
8. Музеј има осам разврстаних служитеља и три служитеља-дневничара. Он врши дужност чувара. Један од њих налази се на шалтеру и наплаћује улазнице и продаје публикације; један врши унутрашњу службу у гардероби; један врши спољашњу службу, као разносач аката, писама, позивница, музејских публикација и тд. Остали су размештени по спратовима као чувари, који имају за дуж-

ност да пазе на уметничке објекте и на кретање посетилаца. Кад се узме у обзир да музеј има сутерен, приземље и два спрата, са укупно око стотину дворана и соба, у којима се налази неколико десетина хиљада предмета, онда је број од једанаест чувара и служитеља заиста минималан (данас се двојица од њих налазе у заробљеништву).

9. Музеј до ове године није имао ложача за централно грејање. Ту дужност су вршили машинисти Краљевске морнарице, јер су се музејске просторије загревале истим котловима којим и управа и маршалат двора Њ.В. Краља. Ти машинисти нису били на музејском буџету и музеј није имао никакве бриге око ложења и набавке угља, него је само паушално плаћао за свој удео у грејању. С обзиром на данашње стање, музеју је потребан најмање један квалификован ложач.

Прилог 2

УРЕДБА О ЧУВАЊУ БЕОГРАДСКОГ ГРАДА

(27. новембар 1941 године)

Службене новине, 137: 30. децембар 1941, 2.

На основу члана 1 Уредбе о изменама постојећих прописа и доношењу нових М.с.бр. 1118 од 16 септембра 1939. године, Министарски савет прописује

УРЕДБУ О ЧУВАЊУ БЕОГРАДСКОГ ГРАДА

Члан 1

Горњи и доњи део Београдског града (тврђаве) проглашује се у целом свом обиму за историјски споменик, који се као такав има увек најбрижљивије да негује како би се уочавао карактер старина са свима споменицима, грађевинама и одбрамбеним постројењима.

Члан 2

Историјска београдска тврђава обухвата сав простор који је обележен на једној страни рекама Дунавом и Савом, на другој страни градским бедемима и одбрамбеним рововима у њиховом садашњем стању и облику. Тај простор уцртан је на генералном плану, а поред тога ближе је описан одлуком Општине града Београда, те се Уредба односи на тако описан простор.

Члан 3

Калемегдан, као органски део града, проглашује се за национални парк и он је на исти начин обележен и уцртан као што је то предвиђено у члану 2.

Члан 4

За делове означене у чл. 2 и 3 важе одредбе Уредбе о чувању старина.

Члан 5

У циљу извођења задатака који проистичу из чл. 1 и 2 ове Уредбе о чувању старина, организоваће Општина града Београда посебну службу под управом Градског завода за чување старина, чија се надлежност протеже на цео атар Општине града Београда.

Ближе одредбе о организацији ове службе прописаће Претседник Општине града Београда нарочитим Правилником. На исти начин уредиће се посебним Правилником и односи службе у циљу брижљивог чувања и искоришћавања Калемегдана у опште сврхе.

Члан 6

Горњи град служиће за доцније подизање монументалног Националног спомен-храма, који ће се изграђивати у органској вези са особитим положајем и карактером београдске тврђаве, а у духу националне историје. У том смислу Општина града Београда почеће са припремним радовима а у вези с тим расписаће затим и нарочити конкурс. Претседник Општине спровешће организацију службе за извођење свих припремних радова, а поменути конкурс расписаће по претходном споразуму са Министром просвете и Министром грађевина.

Члан 7

Предвиђени београдски Национални спомен храм из чл. 6 ове Уредбе има да обухвати зграде које у свему одговарају овако одређеном карактеру места, особито зграде за смештај, рад и развитак музеја.

Члан 8

Држава и Општина уносећи сваке године нарочите суме у „Фонд за подизање београдског Националног спомен-храма“ предвиђених чл. 6 и 7 ове Уредбе. Ближе одредбе о руковању и раду тога Фонда прописаће Претседник Општине града Београда посебним Правилником по споразуму са Министром финансија и Министром просвете.

Члан 9

Сви предмети историјске вредности који се буду нашли на простору тврђаве предаваће се Градском музеју на чување, уколико се не буде у исте сврхе искористили у оквиру саме тврђаве. На исти начин поступиће се и са свима другим предметима историјске и уметничке вредности који се буду нашли приликом ископавања у атару Општине града Београда.

Општина града Београда настојаће да се очува и усавршава Градски музеј као самостална општинска установа чија се ближа организација, обим и начин пословања има да уреди посебним Правилником Општине. Тим Правилником предвидеће се такође предаја и употреба предмета из претходног става.

Члан 10

Правилницима из чл. 5 и чл. 9 уредиће се и сва персонална питања у погледу постављења, разврставања и плата независно од важећих

прописа, но с тим, што плате не могу бити веће од плата службеника сличних положаја.

Члан 11

Ова Уредба ступа на снагу даном њеног обнародовања у „Службеним новинама“.

М. с. Бр. 2049

27. новембар 1941 године

Београд

Претседник Министарског савета,
Милан Ђ. Недић, с.р.
(*Следују потписи осталих министара*)

Прилог 3

УРЕДБА О ЧУВАЊУ СТАРИНА

(6. април 1942)

Службене новине, 365/1942: 5. мај 1942.

265.

На основу Уредбе М.с.бр. 1118 од 16 септембра 1939 године („Службене новине“ бр. 212 од 18 септембра 1939 године) Министарски савет прописује:

УРЕДБУ О ЧУВАЊУ СТАРИНА

І ОПШТЕ ОДРЕДБЕ

Члан 1

Сви непокретни и покретни археолошки, уметнички, историјски и етнографски споменици и предмети старији од педесет година који имају научну и естетску вредност (старине), а нарочито они који су значајни за српску народну заједницу, заштићени су по овој Уредби.

О томе који су споменици и предмети заштићени у конкретном случају одлучује Централни завод за чување старина (Централни завод) и извештава њихове власнике.

Члан 2

О свим заштићеним непокретним споменицима и покретним предметима Централни завод водиће „регистар старина“. Ближе одредбе о вођењу регистра прописаће Министар просвете правилником.

У земљишне односно интабулационе књиге уписаће се својства непокретног заштићеног споменика као реални терет.

Члан 3

Непокретним и покретним старинама, без обзира ко им је сопственик, може се располагати само уз ограничења из ове Уредбе.

Власник непокретних или покретних старина дужан их је о својме трошку чувати и одржавати према упутствима Централног завода, тако да оне не би ништа изгубиле од своје вредности.

II ЗАШТИТА СТАРИНА

Члан 4

Непокретни археолошки, уметнички, историјски и етнографски споменици, као и њихова непосредна близина, не могу се раскопавати, уништавати, рушити, преиначити, рестаурисати без претходног одобрења Централног завода.

Држава и самоуправна тела могу преко Централног завода помагати одржавање појединих заштићених непокретних споменика. Они их могу и експроприсати по прометној вредности без обзира на афекциону цену, ако сопственици не располажу средствима за њихово одржавање.

Одлуку о експропријацији доноси Министар просвете на предлог Централног завода. У случају експропријације карактер намене експроприсаног објекта не сме се мењати без посебне одлуке Министарства просвете донете на предлог Централног завода.

Члан 5

Никоме се не може противити научном истраживању и ископавању непокретних споменика које је одобрио Централни завод и које се изводи по одредбама Уредбе, али је потребно претходно о томе известити власнике споменика. Уколико би овим била нанета материјална штета сопственику она ће му се надокнадити.

Централни завод одобраваће ове радове само за то квалификованим државним или самоуправним службеницима а другим лицима, установама и корпорацијама само уз надзор таквих стручних лица. Ова стручна лица дужна су да своје радове најкасније за три године објаве.

Члан 6

Покретне археолошке, уметничке, историјске и етнографске предмете, које неко случајно нађе под земљом или водом, дужан је одмах пријавити Централном заводу непосредно, или преко неког музеја односно школе. Централни завод може такав предмет примити као поклон за неки музеј или школску збирку, или га упутити таквој установи на откуп, или га оставити налазачу са писменим уверењем на слободно располагање, ако није музејски значајан. Налазачем се сматра власник земље или воде под којом је предмет пронађен.

Покретни предмети који се нађу приликом научних истраживања и ископавања под земљом и водом припадају држави у смислу ове Уредбе. Власник непокретног споменика који је примио накнаду за материјалну штету причињену приликом истраживања или ископавања нема права на неку другу накнаду за тако пронађене покретне предмете.

Централни завод одређује у које ће се музеје и школске збирке сместити пронађени покретни предмет.

Члан 7

Покретни предмети не смеју се без одобрења Централног завода извозити у иностранство. Централни завод наплаћиваће за ово одобрење таксу у висини једне петине реалне вредности и афекционе цене извезеног предмета. Централни завод неће дозволити да се извезу уникатни примерци и велики раритети.

Члан 8

Установе, лица и трговине које имају збирке или тргују са предметима нађеним под земљом или водом морају водити спискове о пореклу тих предмета. Исто тако, ако такве предмете извозе у иностранство, морају их обележити у спискове извезених предмета.

III ОРГАНИ ЗА ЧУВАЊЕ СТАРИНА

Члан 9

Органи за чување старина јесу: а) Централни завод за чување старина б) музеји и школе; в) опште управне и општинске власти.

Члан 10

Централни завод за чување старина у Београду је највиша установа за заштиту, изналажења и изучавања археолошких, уметничких, историјских и етнографских споменика и предмета. Завод стоји под непосредним надзором Министарства просвете.

Министар просвете може по потреби основати друге подручне Заводе за чување старина, за поједине територије, или одобравати самоуправним телима да их оснује по прописима ове Уредбе. Њихов ће однос према Централном заводу бити регулисан правилником.

Члан 11

Централни завод је државна установа која се издржава из државног буџета. Заводи за чување старина могу бити државне или самоуправне установе које се према томе издржавају из државног или самоуправног буџета.

Министар финансија може одобрити да се приходи од публикација, фотографски репродукција, извозних одобрења и томе слично непосредно употребе за потребе Централног завода.

Уколико би нека завештања или новчани поклони приватних лица, приватних и јавних корпорација, самоуправних тела и т.д. били намењени циљевима који спадају у делокруг Централног завода, Министра просвете ће се постарати да они за тај циљ буду и трошени.

Члан 12

Сви музеји, школе и просветне установе, опште управне, општинске и остале власти у земљи, као и судови, дужни су увек да се одазову и најхитније поступе по тражењу Централног завода, уколико оно није противно закону.

IV ОСОБЉЕ ЦЕНТРАЛНОГ ЗАВОДА

Члан 13

Особље Централног завода чине: директор, конзерватори и помоћници конзерватора, чији број не може бити већи од четири (археолог, историчар уметности, архитекта и етнограф), један помоћни секретар, техничар, фотограф и служитељ. Директор, конзерватори и помоћници конзерватора су стручни чиновници са факултетском стручном спремом. Помоћни секретар, техничар и фотограф су чиновници са пуном средњом школом. Служитељ може бити разврстан или дневничар.

Поред општих услова Закона о чиновницима, директор и конзерватори морају имати докторат и научне радове из своје струке. Осим тога директор најмање петнаест година а конзерватори десет година ефективне државне службе у Централном заводу, сличном научном заводу, музеју или на универзитету.

Члан 14

Звање директора распоређује се од IV групе 1 степена до II групе 2 степена а конзерватора од IV групе 2 степена до III групе 1 степена. На та звања се може поставити државни чиновник без обзира на групу у којој се налази, ако испуњава услове предвиђене у члану 13 ове Уредбе. Добијањем ових звања улази се у најнижу групу у којој су та звања распоређена, осим ако се не долази са више групе. За даље напредовање важе одредбе Закона о чиновницима.

Звање помоћника конзерватора распоређује се од VIII групе до IV групе 1 степена а помоћног секретара техничара и фотографа као чиновника са пуном средњом школом.

Члан 15

На сва стручна звања у Централном заводу могу се хонорарно поставити или доделити на рад они државни чиновници који имају квалификације и стручне спрему, а испуњавају и остале услове предвиђене овом Уредбом.

Исто тако могу бити у Централном заводу стручни волонтери којима се признаје највише четири године такве службе за напредовање и пензију.

Члан 16

Свим службеницима Централни завод забрањено је имати збирке, сакупљати или трговати са предметима који спадају под заштиту по овој Уредби. Стручни чиновници могу давати приватне експертизе и стручне савете само са дозволом Министра просвете.

Члан 17

При Централном заводу постоје саветодавни одбори од пет чланова (археолога, историчара уметности, архитекте, етнографа и правног саветника), које именују на предлог директора Министар просвете из редова стручњака, државник чиновника ван завода. Њихове дужности и делокруг рада одредиће правилником Министар просвете.

Члан 18

У местима од особите важности за старине, или у онима где постоје музеји односно школске збирке, именоване Централни завод поверенике првенствено из редова музејских и школских службеника. Одредбе члана 16 ове Уредбе важе и за поверенике.

Министар просвете може на предлог директора Централног завода поделити титулу почасног конзерватора оним повереницима која су се особити истакла у раду током петнаест година без обзира да ли испуњавају услове и квалификације по овог Уредби.

Члан 20

Ради координације рада на чувању старинара у земљи директор Централног завода сазваће годишње најмање једну а највише две конференције повереника и представника музеја и школских збирки. Повереници и управе ових установа дужне су повремено писмено извештавати Централни завод о стању старина повереног им подручја.

V КАЗНЕНЕ ОДРЕДБЕ И САНКЦИЈЕ

Члан 21

Ко без претходног одобрења Централног завода раскопа, уништи, руши, преиначи или рестаурише заштићени непокретни споменик казниће се новчано до 1.500 динара, или затвором до 30 дана, односно са обе казне, уколико то не представља дело кажњиво по кривичном закону.

Поред тога мораће да надокнади штету учињену тиме српској народној заједници у висини реалне вредности и афекционе цене оштећеног објекта.

Члан 22

Ко без претходног одобрења Централног завода извезе у иностранство неки покретни предмет, или га не пријави приликом наласка,

или га прода, или задржи казниће се новчано до 1.500 динара, или затвором до 30 дана, односно са обе казне, уколико то не представља дело кажњиво по кривичном закону.

Поред тога мораће да надокнади штету учињену тиме српској народној заједници у висини реалне вредности и афекционе цене извезеног или утајеног објекта ако се овај не може пронаћи, а ако се пронађе осим тога одузеће се без икакве надокнаде.

Члан 23

Решење о казнама у вези са заштитом старина доноси директор Централног завода.

Уколико у радњи окривљеника постоји које кривично дело предвиђено по кривичном закону, судиће редовни грађански судови по општим кривичним прописима.

Члан 24

Одлуке о висини накнаде за експрописана имања, као и висини штета проузрокованих непоштовањем одредаба ове Уредбе доносе редовни грађански судови по прописима грађанских закона, уколико нису овом Уредбом измењени.

Накнађена штета не искључује и кривичну одговорност, ако би иста за појединца постојала.

Члан 25

Сви приходи које би имала државна каса на основу прописа ове Уредбе од новчаних казни, накнаде штете и т.д. употреби ће се на потребе Централног завода.

IV ПРЕЛАЗНЕ И ЗАВРШНЕ ОДРЕДБЕ

Члан 26

Ступањем на снагу ове Уредбе престаје да важи Уредба о чувању старина од 25. августа 1941 године бр. 887 и сви остали прописи који су у супротности са овом Уредбом.

Члан 27

До доношења новог буџета формира ће се Централни завод по одредбама ове Уредбе одмах од државних чиновника других установа које ће бити привремено додељени на рад у заводу.

Чиновници преведени у завод из музеја, сличних научних завода или универзитета ослобађају се поновног полагања државног стручног испита. Ова одредба важи за чиновника Централног завода, ако би прешли у такве установе.

Члан 28

Овлашћује се Министар просвете да према потреби а по саслушању Централног завода прописује правилнике за примену ове Уредбе, као и да у спорним питањима по овој Уредби даје аутентична тумачења.

Члан 29

Ова Уредба ступа на снагу даном обнародовања у „Службеним новинама“.

Мсбр. 907

6. април 1942. године

Београд

Председник Министарског савета,

Милан Ђ. Недић, с.р.

Министар унутрашњих послова,

Мил. Аћимовић, с.р.

Министар пољопривреде и исхране

Богољуб Кујунџић, с. р.

Министар грађевина

О. Кузмановић, с.р.

Министар просвете

Вел. Јонић, с.р.

Министар пошта, телеграфа и телефона

Јос. Г. Костић, с.р.

Министар правде

Др. Чед. Марјановић, с.р.

Министар социјалне политике и народног здравља

др. Јован Мијушковић, с.р.

Министар народне привреде,

Мих. Олћан, с.р.

Министар саобраћаја

Ђура Докић, с.р.

Министар финансија

Д. Ђорђевић, с.р.

Прилог 4

ПРЕДЛОГ АЛЕКСАНДРА ДЕРОКА ЗАВОДУ ЗА ЧУВАЊЕ СТАРИНА, о радовима на манастиру Жича

(12. август 1942. године)

Државни архив Србије, Г-350, Ф. 1.

ЦЕНТРАЛНОМ ЗАВОДУ ЗА ЧУВАЊЕ СТАРИНА ПРИ МИНИСТАРСТВУ ПРОСВЕТЕ

По позиву Министарства част ми је поднети следећи предлог за техничке радове које би, по моме мишљењу требало извести у манастиру Жича, код Краљева:

На самој великој манастирској цркви оштећена је десна певница и припрата између куле и цркве. Изван цркве, у манастирском кругу, изгорели су нови владичански конак, стари конак владике Јање, зграда са монашким ћелијама између оба два конака и зграда народне трпезарије.

Од свих побројаних објеката, једино је манастирска црква од историско-уметничке вредности, остале су зграде релативно новијег датума. Кад би црква била остављена у стању у коме је данас и преко наступајуће јесени и зиме, могао би на њој настати даљи квар услед кише, снега и мраза. Зато би било неопходно президати порушене делове певнице, материјалом који је срушен, као и сличним донетим са стране. Изнад ново озиданог свода подићи нов дрвени кров и покрити га како је био покривен. За покривање употребити преостало олово старог кровног покривача, узевши ако је потребно, и олово са порушеног дела припрате. При раду се у свему угледати и тачно копирати другу, очувану певницу. Што се тиче припрате, њу не би требало презиђивати, већ само поправити четири унутарња камена ступца и обимне зидове, па изнад свега израдити нов дрвени кров, на две воде, без лантерне, која је над средњим делом те припрате постојала (јер је ова лантерна новог порекла и није била аутентична нити стилски оправдана). Кров покрити поцинкованим лимом, у колико нема старог олова.

Остале зграде у манастирском кругу мислим да за сада не би требало презиђивати. И то из разлога: 1) што се данас апсолутно не би могао ни потребан грађевински материјал (нарочито дуплопечена фасадна машинска опека, бетон и гвожђе за конструкције, специјално стакло и т.д.), ни мајстори специјалисти наћи у довољној мери; 2) што би, да се и нађу потребан материјал и мајстори, за подизање тих зграда коштало по данашњим ценама бар 20-25.000.000 динара, који би се

новац свакако могао корисније данас употребити (да напоменем само да су манастир Ђурђеви Ступови код Новог Пазара и Градац код Рашке, у горем стању и већој опасности, нарочито с обзиром на њихов живопис који пропада); 3) што од тих зграда неке нису биле подигнуте на добром месту (нов владичански конак) а друге нису биле добро изведене (стари преправљени конак владике Јање и зграда са ћелијама између оба конака), те је све то само ружило манастира и непотребно би било обновити постојећу погрешку подижући их на старом месту и у старом облику.

С обзиром на горе изнете разлоге, слободан сам предложити да се грађевински материјал свих тих зграда (изузев можда материјал зграде трпезе и кујине која уз њу иде, а које се налазе на јужноме углу манастирске порте) прикупи, сортира и лепо сложи (у удољину северо-западно од конака владике Јање), да би се могао употребити за доцније зидање, када прилике зато буду повољније. Зграда трпезарије налази се на згодном месту, а оштећена је у обиму који би дозволио обнову без већих тешкоћа, у случају да се мисли осигурати за калуђере каква зграда за становање.

У том случају требало би само, над постојећим зидовима изградити нов дрвени кров, на две воде, покрити га старом сеоском, ћерамидом. Унутрашњост пак лаким преградним зидовима изделити на калуђерске ћелије и то према прозорима на зидовима. Кујна би остала где је и била, добила би само нов кров, исти као и трпезарија.

Поменуте радове би могао извести какав предузимач под директном погодбом а под контролом одговарајућег Грађевинског одељења Министарства грађевина (из Чачка или Крушевца, ако га у Краљеву нема). Што се тиче стилске стране, нема бојазни да би на једном објекту од историско-уметничке вредности, тј. самој цркви, могло што бити неправилно или погрешно изведено, под условом да се при раду на оштећеној певници само тачно копира она друга симетрична а очувана певница. На тој грађевини нема никаквих стилских детаља нити их је икада било те никакав план за извођење није ни потребан ни могућ. За остале радове (прекривање припрате и трпезарије, ако се трпезарија уопште буде и покривала) довољна су горња упутства и контрола надзорног инжењера Грађевинског одељења Министарства грађевина, који би осигурао и сву административну процедуру и формалности.

У Београду

12. августа 1942. г.

С поштовањем
Архит. Алекс. Дероко с.р.
проф. Универзитета

Прилог 5

ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ЦЕНТРАЛНОГ ЗАВОДА ЗА ЧУВАЊЕ СТАРИНА, за 1942. годину

(25. јануар 1943. године)
Државни архив Србије, Г-3, Ф. 763.

ЦЕНТРАЛНИ ЗАВОД
ЗА ЧУВАЊЕ СТАРИНА
БР. 13
25-І-1943.ГОД.
БЕОГРАД

ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ЦЕНТРАЛНОГ ЗАВОДА ЗА ЧУВАЊЕ СТАРИНА У БЕОГРАДУ за 1942. годину

На основу Уредбе М.с.бр.1118 од 16. септембра 1939, Министарски савет прописао је већ 25. августа 1941. године под М.с.бр.887 са законском снагом Уредбу о чувању старина, са основним начелима и прописима, а затим је донео проширену и разрађену „Уредбу о чувању старина М.с.бр.907 од 6 априла 1942 године“. (Службене новине бр. 36 од 5 маја 1942 год.). По овој Уредби основан је Централни завод за чување старина у Београду, чији рад у току 1942 године углавном је ово:

І Просторије и сарадници

1. Централни завод је нашао привремене просторије у Отсеку за уметност и књижевност Министарства просвете, Престолонаследников трг бр. 26/І.
2. Одлуком Министарства просвете од 28 јула, формиран је Централни завод за чување старина од ових државних чиновника, додељивањем на рад поред редовне дужности и то: г.г. др Миодрaга Грбића, кустоса Музеја Кнеза Павла, за в.д. директора Завода; Радивоја Љубинковића, суплента грађанске школе на раду у Школи примењене уметности, за в.д. помоћника конзерватора (историчар уметности). Одлуком Министарства просвете од 13 октобра, постављен је за волонтера-помоћника конзерватора г. арх. Добросав Павловић, стим, да ради на етнографским споменицима, њиховом чувању и осигурању.

II Расписи инжењерима, председницима општина, професорима и учитељима

Одмах на почетку свога рада, овај је Завод 2. септембра известио Министарство грађевина, Министарство унутрашњих послова и одељење за средње школе, за стручне школе и народне школе Министарства просвете, да је почео рад и моли да се скрене пажња подручним органима у земљи да се заштите старине и о томе извести Завод. Такође је упућен распис свим школама у земљи да доставе спискове свог наставног особља чија је струка у вези са археологијом, уметношћу, историјом и етнографијом. Већина ових установа потврдила је пријем извештаја и расписа Централног завода и одговорила на постављена питања. Тако су државни инжењери, председници општина, професори и учитељи упознати са новим дужностима на чувању старина.

Завод је упутио нарочити циркулар председницима општина у којима се налазе старе цркве брвнаре и замолио их да одговоре на упућена питања по којима би Завод добио потребна обавештења о овим старинама.

III Спискови старина

Израђени су привремени спискови старина које Централни завод треба да заштити. Ове су спискове израдиле специјалне стручне комисије Завода. Тако је Завод молио Градски завод за чување старина у Београду да му се достави списак споменика и грађевина у Београду које би требало конзервирати и рестаурирати. Г. Радивоје Љубинковић приложио је елаборат црквених споменика и манастира на територији Србије. Израђен је детаљан списак српских старина у суседним земљама, а г. Бошко Стрикан из Београда поднео је извештај о стању наших црквених споменика у Хрватској. Стручне комисије израдиле су спискове археолошких налазишта, етнографских старина и градова у Србији које треба заштитити. Сви су ови спискови сређени и класификовани по својој, врсти, окрузима и местима у којима се налазе. Да би се могло приступити радовима на заштити Завод је дао образложење о потреби емисије марака „За српске старине“.

IV Рад комисије

1. При заводу је образован саветодавни одбор који чине г.г. др Лазар Марковић, редован професор Универзитета у Београду – за историју уметности; Ђорђе Мано-Зис, кустос Музеја Кнеза Павла у Београду – за археологију; арх. Александар Дероко, ванр. професор Универ-

- зитета у Београду – за архитектуру; др Боривоје Дробњаковић, директор Етнографског музеја у Београду – за етнографију; др Лазар Костић, ред. професор Универзитета у Београду – за правна питања.
2. Одређена је и образована комисија за преглед предрачуна и предлога за оправку манастира: Раванице, Љубостиње и Манасије, и то од следећих чланова; гг. арх. Александра Дерока, арх. Ивана Здравковића и Радивоја Љубинковића. Комисија је доставила извештај и дала своје мишљење.
 3. Ради прегледа и инвентарисања уметничких дела у Отсеку за уметност и књижевност Министарства просвете, образована је комисија од г.г. арх. Ивана Здравковића, арх. Доброслава Павловића и Миодрага Бојановског. Комисији је стављено у дужност да прегледа стари инвентар и слике које су размештене у Министарству просвете; да сачини нови инвентар према садашњем стању и одговарајућу картотеку, као и засебан списак слика према просторијама и имаоцима где се слике налазе.
 4. Комисија завода, састављена од г.г. Бранка Поповића, Александра Дерока и Ивана Здравковића, поднела је извештај комисија стручњака за чување историјских споменика и други извештај комисије стручњака, образован је ради оцене обима и начина рестаурације смедеревске тврђаве.

V Елаборати и радови

Завод је до почетка ове године предузео многе радове у смислу заштите старина, снимања, рестаурације и других хитних и потребних мера.

Тако нпр.:

1. Заводе је преко Градског завода за чување старина у Београду преузео да се зграда у којој се налази Главна царинарница на Сави пре рушења снимити и изради модел (на основу достављеног акта Гређевинског отсека техничке дирекције Градског поглаварства у Београду).
2. Г. арх. Александар Дероко поднео је предлог за рестаурацију манастира Жиче. Ово је достављено и Архитектонском отсеку Министарства грађевина као и српској православној цркви.
3. Завод је молио да се у вези са радовима на београдској тврђави који су у току, обавести Завод конкретним предлогом и мишљењем за рестаурацију и конзервацију тврђаве током ове и идуће године.
4. Министарство грађевина известило је Завод да су потребни радови на оправци манастира Жича предузети.
5. Завод је одобрио извршење достављеног предлога предрачуна и оправке манастира Љубостиња, Манасија и Раванице, које је израдио Архитектонски одсек Министарства грађевина.

6. Завод је известио Изванредни комесаријат за обнову Смедерева – службу за рестаурацију смедеревске тврђаве – да су прегледана ископавања на терену смедеревске тврђаве и дао је своје сугестије у погледу вршења даљих радова.
7. Г. Светозар Раичевић, кустос музеја и референт за музеје и старине Министарства просвете обишао је округе: моравски, крушевачки, краљевачки и крагујевачки, ради прикупљања података о нашим старим споменицима.
8. Завод се сагласио са извештајем Градског поглаварства – Управом за градску економију и вртове, у погледу предложених радова на оправци Сахат куле у Београду.
9. Г. Радивоје Љубинковић поднео је реферат – извештај о извршеном прегледу шабачке тврђаве, допуњен већим бројем скица.
10. Завод је известио Министарство грађевина да су манастир Троноша и Вукова кућа, у срезу јадарском, оштећени, те да им је потребна хитна оправка.
11. Завод је известио Министарство просвете о добијеном извештају и опасности рушења које прете манастирима Сопоћанима и Ђурђевим ступовима и тражио је од Министарства интервенцију.
12. Завод се заинтересовао за имање цркве Покајница у Старом Селу (Аџибеговац), чије је приходе од посечене шуме присвојила црквена општина у Великој Плани.
13. На основу извештаја г. Александра Остојића, повереника Народног музеја из Ковина, стављено је у дужност Градском музеју у Вршцу да обиђе, прегледа и прикупи старине нађене у Ковину и о томе извести Централни завод.
14. Завод располаже целим елаборатима и предлозима одбора „Земља и рад“ за фолклорну групу и изложбу под ведрим небом која је требало да се приреди у Београду.
15. Одељење за пропаганду Претседништва Министарског савета молило је да се предузму потребне мере за надзор над обновом манастира Манасије, коју намерава да изврши војвода Ресавски Блашко. Поступљено је по овом тражењу.
16. Г. Михаило Петровић, асистент Универзитета, поднео је извештај о археолошким радовима на чувању старина у Костолцу.
17. Завод је упозорио Одбор за прикупљање и чување старина при окружном начелству у Крагујевцу на Уредбу о чувању старина и позвао га на сарадњу и контролу Централног завода.
18. Г. арх. Александар Дероко поднео је Заводу студију и цртеже цркве Успења Богородичина у Смедереву.
19. Г. арх. Добросав Павловић поднео је Заводу цртеже и снимке старе цркве Покајнице и гробља у Старом Аџибеговцу где је вршио архитектонска и етнографска испитивања.

Стварање библиотеке и фото архиве

Централни завод је молио следеће установе да му бесплатно уступе књиге и њихова издања а које би биле потребне стручној библиотеци Завода, и то: Управи државне штампарије, Етнографском музеју у Београду, Музеју Кнеза Павла, Српској краљевској академији и „Старинару“. Библиотеци су већ послате књиге издања Етнографског музеја и својина гђе Љубице Јанковић, проф. и кустоса Етнографског музеја. Завод располаже скромним бројем фотографија наших старина.

25. јануара 1943. године

в.д. директора
Миодраг Грбић

Прилог 6***ИЗВЕШТАЈ ОКРУЖНОГ НАЧЕЛСТВО ОКРУГА МОРАВСКОГ
о раду Одбора за оснивање градског музеја у Јагодини***

(17. фебруар 1943. године)
Државни архив Србије, Г-3, Ф. 763.

Окружно начелство Округа моравског

Бр. 3954

17. фебруар 1943

Јагодина

Предмет: Извештај о раду Одбора
за оснивање градског музеја у Јагодини
од 1 јануара до 17 фебруара тг.

Министарству просвете Опште одељење

Част ми је поднети Одељењу извештај о раду Одбора за оснивање градског музеја у Јагодини у току месеца јануара и фебруара тг. Одржане су две седнице са проширеним одбором од 15 чланова. Чланови одбора су углавном просветни радници. Састављена су привремена упутства за рад, док Министарство не пошаље Правила или Закон о музејима.

Установљене су секције: Геолошко-минералозна-географска, Зоолошко-ботаничка, Етнографска, Археолошка, за Народну књижевност и народни фолклор, за Хигијену и Нумизматику. Изабрани су руковаоци секциске збирке и руковаоци који ће водити инвентар прикупљених предмета, Устројени су и одобрени кредити за набавку потребног материјала за рад Одбора.

Директорима гимназија упућени су расписи да наставници историје прикупе податке о историјату места, а директори да поднесу извештај о старим кућама и осталим старинама у месту. Од архијерејских намесника тражено је да доставе податке о свим манастирима у њиховим срезовима. Један велики распис са питањима и потребним упутствима послат је средним просветним референтима а ови су их доставили свим управитељима школа. Тим расписом се углавном траже подаци о сеоским школама, црквама и предметима који се налазе у тим црквама, народној ношњи и обичајима, народним песмама,

старом накиту, оружју итд. Од неких установа већ су стигли одговори а очекују се ускоро и од осталих.

Градском поглаварству у Јагодини упућен је једна акт којим је тражено да поведе рачуна о старим споменицима који се налазе на старом гробљу, које се сада прекопава и да настоји да споменици које имају историјску или уметничку вредност, буду заштићени и сачувани.

Част ми је напоменути Министарству да Одбор интензивно ради на прикупљању предмета за музеј и чини све да дође бар до једне просторије за смештај прикупљених предмета. Међутим, како је немогуће наћи ма какву собу за ту сврху, још увек се сав материјал налази у Прo-светном одељењу Окружног начелства.

За окружног начелника
Помоћник

Прилог 7**ИЗВЕШТАЈ ПРЕДСЕДНИКА ОДБОРА КРУШЕВАЧКОГ МУЗЕЈА
О раду одбора**

(29. мај 1943. године)

Државни архив Србије, Г-3, Ф. 765.

МИНИСТАРСТВУ ПРОСВЕТЕ И ВЕРА
-Одељење за високо образовање и народну културу-
Београд

Част ми је поднети следећи извештај о раду Одбора Крушевачког музеја:

У времену од 1. јануара до данас Одбор је имао четири састанка. На тим састанцима дискутовано је о томе како ће се вршити прикупљање материјала за музејске збирке. Решено је да се дође у везу са старијим људима из Крушевца и околине и да се од њих тражи сарадња, као и сугестија у саветима како би се олакшало изналажење предмета за музејске збирке. Одлучено је да се у облику једног апела позову на сарадњу сви свештеници и учитељи из Крушевачког округа. Потписани је обавестио чланове да је Министарство просвете послало Одбору 5.000 динара за организовање Музеја. Како је са овом сумом унеколико омогућено повећање музејских предмета, одлучено је да се израде минијатуре манастира Љубостиња и Наупаре, као и минијатуре неколико карактеристичних типова кућа из крушевачког краја. Исто тако решено је да се приступи изради слика народне ношње (у боји по угледу на Музеј у Скопљу). Да би се ово спровело у дело, умољени су г.г. Јефимије Ванчетовић и Иван Лукомски, учитељи вештина овдашње гимназије, да се приме тога посла. Међутим показало се да је за сада немогуће приступити, овоме раду. За израду минијатура потребно је отићи до поменутих објеката и извршити претходно графичко и фотографско снимање димензија, облика и орнаментике, а тај одлазак данас је врло опасан и веома незгодан. Што се тиче сликања народне ношње овога краја, показало се да сада нема материјала за то. Из наведеног разлога овај посао мора да чека боља времена.

Претседник Одбора одржао је, у недељу 28. фебруара 1943. год. јавно предавање са темом: Крушевачки музеј и његов значај. Циљ овога

предавања био је да се грађанство заинтересује и одушеви за сарадњу на организацији Музеја у Крушевцу. Поред осталог, предавач је истакао који све предмети долазе у обзир за музејске збирке и замолио присутне да Музеју уступе такве предмете.

Г. Антоније Мајсторовић, пензионер - бивши управник Цвећарске школе у Новом Саду, понудио је да прода Музеју збирку чибука и лула, као и један део ловачког прибора (ловачку торбу и нож) краља Милана Обреновића. Два члана одбора прегледали су ту збирку. Приликом прегледа констатовано је да власник нема никаквих доказа да су ти предмети раније заиста припадали краљу Милану. Из тих разлога, а и због високе цене, наведени предмети нису откупљени.

Чланови Одбора наставили су рад на прикупљању музејских предмета. Прикупљено је око 150 комада старог новца, те је на тај начин повећана нумизматичка збирка. Прикупљено је исто тако и неколико старих војничких ордена, од који су нарочито интересантни они из српско-турског рата 1876/77. године. Исто тако добили смо два шлема из претходног рата.

Иако чланови Одбора нису жалили труда, са жалошћу морамо констатовати да у раду немамо много успеха. У сваком случају то треба објаснити тешком данашњицом.

У Крушевцу 29. маја 1943. год.

Претседник Одбора,
Предраг Д. Гордић
проф.

Прилог 8***ИЗВЕШТАЈ ОКРУЖНОГ НАЧЕЛСТВА ОКРУГА КРАГУЈЕВАЧКОГ
о стању и раду организација за народно просвећивање за мај 1943.***

(5. јуни 1943. године)

Државни архив Србије, Г-3, Ф. 763.

Окружно начелство округа крагујевачког

Бр. 2998

5. јуна 1943. год.

Крагујевац

Предмет: месечни извештај
за мај 1943. године.

МИНИСТАРСТВУ ПРОСВЕТЕ И ВЕРА

- Одељење за високо образовање и народну културу

У вези наређења I Бр. 10903 од 27-VI-1942 године, част мије извести Министарство о стању и раду организација за народно просвећивање у месецима мају о.г. и то:

I

1. Шумадијски музеј је прикупио у овоме месецу објекте: а) Књигу за записивање ученика основе школе Сипић (стари правопис), прва сачувана страна из 1867 године, учитељ Василије Марковић, а годишњи рад извршио М.Ђ. Милићевић; школске 1869/70 год. Исти учитељ пише новим правописом, 31 маја 1870 године извршио ревизију Стојан Новановић; у уписници се између осталог налази и овај податак: да је школа распуштена 5 јуна 1876 год, јер је тога дана учитељ позват у војску од стране „војне власти“ када је истог дана и отишао. б) две слике рађене масном бојом на чијој полеђини стоје ови натписи: „Овај образ представл Негово Б...скород. Господина, члена Сов.та кн.жества Срб., Полковник и кавали.ра, Илич Поповића. Малано у Београду месецу Јануара 1842. года. „Исти је такав текст и његове супруге г.ђе Станице.
2. На делимично проширеној седници од 31-V-1943 год, и остали чланови Управе Шумадијског музеја поднели су оставке. После свестране дискусије донета је одлука да се сазове конференција пред-

ставника свих надлештава, свих друштава, свих виђенијих људи и љубитеља музејских старина ради избора шире управе и решавања питања о свим тешкоћама које треба данас савладати и омогућити успешан рад на прикупљању музејских објеката. Исто тако пронаћи зграду за иселење Шумадијске финансијске дирекције, јер због оскудице повољних зграда у месту и то је питање врло тешко решити.

II

Стање народних књижница је непромењено. За Народну библиотеку у Крагујевцу достављен је посебан извештај.

III

Стање спортских организација је непромењено. С.К. Шумадија у С.К. Трговачки у Крагујевцу имали су 5 утакмица у овоме месецу.

IV

Све позоришне секције на територији округа престале су да раде по наређењу Крајскокомандатуре, а према захтеву Пропагандног одељка Судост у Београду. То је наређење достављено Министарству просвете под IV бр. с молбом да се то питање реши у вези са немачким војним властима у Београду. Ово питање би требало што пре решити како би Позоришне секције продужиле рад.

V

Чланови просветних организација у овоме округу одржали су у овоме месецу 102 предавања за народ, а учитељи из те исте групе обишли 770 домова по селима ради личног додира и обавештавања народа о правоме стању у коме се наша земља налази и о задацима ради одржавања реда, мира и начина продуктивног рада. Поред предавања о културним вредностима Српског народа у Српске националне идеологије, већина предавача су добила специјална питања о садашњости, која су обрађивали, написана предавања предавали на преглед и онда их читали на скуповима народа по свима деловима територије округа. Овакав начин рада се све више проширује на тај начин што се за предаваче узимају људи из свих друштвених редова. Акција шумских банди, која је у овоме месецу била врло јака на територији округа, изазивала је ширу и јачу акцију националне интелигенције и националних људи из свих редова одржања мира и реда у овоме крају Српског народа.

Окружни начелник

Прилог 9

**ИЗВЕШТАЈ ДИРЕКТОРА И КУСТОСА БРАНИЧЕВСКОГ МУЗЕЈА
о раду за мај 1943.**

(9. јуни 1943. године)

Државни архив Србије, Г-3, Ф. 765.

БРАНИЧЕВСКИ МУЗЕЈ

Бр. 27

9. јуна 1943. год.

Пожаревац

МИНИСТАРСТВУ ПРОСВЕТЕ И ВЕРА

Одељење за високо образовање и народну културу

Београд

Учтиво подносимо Министарству извештај за месец мај 1943 године, о раду археолошког надзора у Костолцу и у Браничевском музеју у Пожаревцу.

И овога месеца као и досад редовно смо обилазили терен у Костолцу и били у сталном контакту са Управом радова и са радницима.

9. маја ове године, приликом копања простора за ладњачу на дубини од 1,20 м. радници су наишли на једну сиромашну гробницу од разбијених римских опека. Поклопнице гроба биле су и без рада измешане са земљом. У гробу није нађено ништа од ствари, сем неколико рбина земљаних судова од који смо интересантне пренели у Музеј. Вероватно је да је гробница разбијена и опљачкана још у доба прве најезде варвара, јер су кости постале сасвим трошне.

Рад багера пратили смо скоро свакодневно, али терен где су радили багери нема никаквих културних трагова ни из преисторијског ни римског доба.

У непосредној близини канцеларије „Бор“, приметили смо трагове доста чврстих зидова. Уз помоћ неколико радника које су нам уступили поједини инжењери успели смо да пронађемо темеље неке зграде поред које је пролазио стари римски друм. Наставиће се на том месту даље испитивање.

21. маја ове године посетио је Браничевски музеј Инспектор за музеје и старине, г. Светозар Раичевић и са пуно интересовања разгледао прикупљене археолошке објекте. Идућег дана, 22. истог месеца г. Раичевић је у пратњи в. д. директора Музеја отпутовао у Костолац где је обишао и пажљиво разгледао сав терен радова. Том приликом је

препоручио да се што више обрати пажња на нека истакнута археолошка налазишта.

У недељу, 23. маја, по иницијативи г. Раичевића, сазвата је скупштина ради организације Музејског одбора. На скупштину су позвати представници државних и црквених власти, просветних и културних установа као и представници трговаца, занатлија и сељака. На скупштини су избрани чланови за Музејски одбор који ће наредних дана одредити своје часништво.

В. Д. Директора музеја,
Никола Бошковић, проф.

В. д. Кустоса музеја
Георгије Орловић, проф.

Прилог 10

ЗБИР ГОДИШЊИХ ИЗВЕШТАЈА о раду Етнографског музеја за период: 1941 - 1944. година

(20. децембар 1944. године)
Државни архив Србије, Г-3, Ф. 763.

Етнографски музеј
бр 336
20.ХП 1944
Београд

ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЈ У 1941, 1942, 1943, 1944. години

ГОДИНА 1941

У току ове године инвентар Одељења музејских збирки приновљен је са 56 предмета заведених под 39 инвентарисаних бројева. Из средстава предвиђених буџетом набављено је 34. инв. броја са 50 предмета, међу којима неколико врло ретких и за науку интересантних објеката. На поклон је добијено шест предмета. Инвентар Одељења музејских збирки на дан 31. децембра 1941 имао је 16.879 инв. бројева са 22.333 предмета.

Илустративно одељење је у току 1941 г. добило 1.082 нова предмета, односно 1.036 инв. бројева, и то 65 акварела, 16 цртежа орнамената, 77 дијапозитива, 14 негатива-филмова и 910 негатива. Међу поменутих негативима 467 поконио је Светозар Томић, држ. саветник у пензији.

Одељење за музички фолклор и народне игре. Док је и Отсеку за народну музику стање и ове године остало непромењено, у Отсеку народних игара израђено је 1.899 картона термилошке грађе о народним играма и народној музици, а 1.665 картона исте грађе добивено је на поклон од Љубице и Данице Јанковић, професора. Ово је грађа намењена изради Речника и Репатриционе карте и укупно је било на крају 1941 г. 3.564 картона. У току ове године Отсеку народних игара поклонили су и : Оливера Младеновић, суплент, „Грађа за библиографију народних игара“ и Јелена Протић „Белешке из Каштела“.

На крају 1941 г. Библиотека је имала 3.255 инв. бројева. У току године приновљено је заменом за музејске публикације, куповином и поклоном 54 инвентарна броја. У архиву народних песама стање је у току ове године остало непромењено.

Научни рад у музеју. У току 1941 г. у музејским одељењима радило се на ревизији, сређивању и конзервирању предмета и њуховом обрађивању. У Одељењу музејских збирки сређени су картони за Азбучни лисни каталог и за каталоге колекција и области. Картони музејских колекција дељени су у подгрупе. У главни инвентар и на картоне колекција уношени су подаци и ближе ознаке за оне предмете за које ти подаци нису били довољни. Извршено је преношење података за сваки предмет музејске колекције са картоном старог на картоне новог Лисног каталога за слова А до И. Извршено је упоређивање инвентара Одељења музејских збирки и Инвентара илустративног одељења. Код сваког снимљеног музејског предмета убележен је инвентарски број његовог негатива /филм, цртежа, акварела итд/, а код сваког негатива инвентарски број снимљеног предмета. У Илустративном одељењу продужен је рад на копирању негатива и филмова за Архив копија овога Одељења. Репродуковане су и све аквареле из Арсеновићевог и његовог Компендијума. Свака акварела, односно цртеж из наведених Арсеновићевих радова има свој негатив инвентарски број снимљеног предмета. Осим тога, урађено је 68 колорисаних копија из Арсеновићевог албума и 17 акварела зубуна по оригиналима из музејских збирки. Репродуковане су и старије фотографије за науку од значаја, за које одељење није имало негативе.

У току ове године радило се на проверавању Лисног каталога Илустративног одељења. Извршено је груписање картона по редним бројевима, са бележењем деривата произашлих од главног предмета. Тако се у картотеци може видети чиме Одељење располаже у погледу једног музејског предмета. Радило се и на систематском проверавању свих израђених репродукција за Архив Илустративног одељења са оригиналним негативима. Завршен је посао на преношењу података из стари у нови инвентар Илустративног одељења. Истраживана је и испитивана грађа потребна за опис музејских предмета. Израђене су 122 копије негатива на којима су снимљене народне куће и остале зграде. У Отсеку народних игара прикупљена је грађа за библиографију радова скупљача народних игара и мелодије за народне игре и научних радника на том пољу. Преписана је и у Отсеку народних игара чува се грађа „о саборима и другим приликама за играње“, „о домаћим фестивалима и о иностраним фестивалима народних игара“, „игара у школи за телесно васпитање“ и „технолошко-библиографска грађа“.

У 1941 г. сређивани су и припремани рукописи за 16 књигу „Гласника Етнографског музеја у Београду“. Спремљено је за штампу два наест рукописа.

Особље Етнографског музеја. Одлуком Ібр. 11025 од 9 маја 1941 г. додељен је на рад овоме музеју Татомир Вукановић, кустос Музеја Јужне Србије, који је одлуком Ібр. 17956 од 30 септембра исте године

упућен на научни рад у Прокупље и околину. Одлуком Iбр. 11824 од 24 јула 1941 г. Музеју је додељен на рад Душан Закић, чиновнички приправник Музеја Јужне Србије у Скопљу. Одлуком Iбр 22323 од 8 децембра 1941 г. стављена је у стање покоја Олга Зоговић, архивски чиновник.

Музејска зграда. Одлуком Iбр. 22055 од 2 децембра 1941 г. Министар просвете наредио је: да се цео Етнографски музеј преселио из досадашњих просторија /у улици Књегиње Зорке 57/ у зграду Министарства просвете у Балканској ул. 7, где ће сместити своје канцеларије и магацин и изложити збирке“.

ГОДИНА 1942

Стање музејских одељења и збирки. У току 1942 г. инвентар Одељења музејских збирки приновљен је са 53 предмета заведених под 38 инвентарских бројева. Из средстава предвиђених буџетом набављено је 37 предмета а на поклон је примљено 16 предмета. На дан 31 децембра 1942 г. инвентар Одељења музејских збирки имао је 16.917 инвентар. бројева са 22.386 предмета.

Илустративно одељење је у току ове године приновљено са 79 инвентарских бројева. Урађено је 49 акварела музејских предмета и 29 фотографских репродукција. Увеличано је 174 фотографије на формат 100x100, 100x150 и 50x60 и израђено 14 диапозитива и 23 цртежа; ове увеличане фотографије, цртежи и диапозитиви бити изложени у холу, дуж степеница и у изложбеним салама на I и II спрату зграде у Балканској ул. 7. Израђено је и неколико зидних карата величине 2,5x2,5 на којима је приказан развој наше народне куће и њени главни типови као и типови насеља.

Инвентар Отсека народне музике у току 1942 г. приновљен је са 12 картонираних мелодија за народне игре, што је забележила и поклонила Даница Јанковић, професор. У Отсеку народних игара израђено је 1.140 картона термилошко-енциклопедијског речника народне музике и свега што је с тим у вези. Тих је картона на крају 1942 г. било 4.705. Припремљен је Нацрт за израду термилошко-енциклопедијског речника народне музике, а израђена су и 482 картона са подацима и грађом за картотеку: о снимљеним народним мелодијама за игре, о народним музичким инструментима у музејским збиркама, предавањима о нашим народним играма, о обредним играма итд. Архиве рукописне грађе Отсека народних игара приновљен је са пет рукописа и са одговорима које су на постављену анкету дали слушаоци Музејског течаја и Школе за физичко васпитање. Привремено списак Архивске рукописне грађе овога отсека имао је на крају 1942. г. 83 броја.

Инвентар музејске библиотеке у току 1942. г. приновљен је са 71 инвен. бројева, односно 100 нових књига, тако да је на крају ове године Библиотека располагала са 3.326 инвентар. бројева.

Научни рад у Музеју. У колико су дозвољавали послови на уређењу изложбених збирки, а по наређењу Министра просвете, радило се у свим музејским одељењима и на конзервирању предмета, сређивању, ревизији и обради. Али је тај рад морао бити сведен на најмању меру. У Одељењу музејских збирки углавном је завршена подела колекција у групе и за поједине групе израђени су прегледни картони. Сређено је и груписано више хиљада картона музејских предмета. Извршена је ревизија инвентарских бројева на предметима који су изложени и сачињен је списак -привремени инвентар- свих предмета и илустрација изложених на првом спрату зграде у Балканској ул.7. У илустративном одељењу сређивана је картотека и настављен рад на систематском предлогу Лисног каталога и на везивању дупликата и трипликата са одговарајућим уникатима. Истраживана је и исписивана грађа за описивање и класификацију музејских предмета. Настављен је рад на репродуковању старих фотографија и копирању музејских негатива. Израђено је око 1.000 копија: прегледани су сви музејски негативи и урађен списак оних од којих нема копија. У Отсеку народних игара настављен је посао на прикупљању, сређивању и обрађивању материјала. По наређењу Министра просвете приређивана су посела, од који једно у Четвртој женској гимназији, а два на Коларчевом универзитету. По наређењу Министра просвете у припремама за извођење народних игара учествовала је Љубица Јанковић, професор на раду у Музеју.

У току летњег и зимског семестра у 1942 г. одржавана су предавања на Музејском течају. Из Етнографског музеја предавали су: Љубица Јанковић, професор, Митар Влаховић, кустос и потписани.

Особље Етнографског музеја. Према наређењу Министра просвете Ибр. 22055/41 „део Етнографски музеј“ требао је бити пресељен у зграду Министарства просвете у Балканској 7 и то, како је било усмено наређено, најдаље до 1 марта 1942 г. Управо ово наређење није извршила из простог разлога што је било немогуће учинити, и што је претила опасност музејским збиркама ако би се оне сместиле у тавански простор које су требале тек да се припреме. Ипак се морало нешто радити према предњем наређењу. Рад на уређењу изложбених збирки започет је крајем фебруара и трајао је до краја децембра, када је због хладноће обустављен. У овом међувремену уређене су збирке на првом и другом спрату поменуте зграде, а у изложбеним салама били су приказани: на првом спрату кућа и покућство, а на другом: насеља, земљорадња, сточарство, риболов, лов, саобраћај, прерада дрвета, грнчарство, кујунцилук и женска домаћа радиност. Сав изложени материјал, а он је

у осетно већем броју, остао је и даље у депоима у згради у Књегиње Зорке 57, као и канцеларије, сва одељења и библиотека.

ГОДИНА 1943

Стање музејских одељења и збирки. У 1943 инвентар Одељења музејских збирки приновљен је са 429 предмета заведених под 132 инвентарска броја. Из средстава буџетом предвиђених набављено је 178 предмета, на поклон је примљен један предмет, а према одлуци Министарства народне привреде бр. 28582/43 примљено је 250 предмета од ранијег Трговачког музеја. Откупљено је пет модела типова кућа и других зграда, којима су замењени модели који су припадали Шумарско ловачком музеју и морали му бити враћени. На крају 1943 г. инвентар одељења музејских збирки имао је 17.049 инвентарских бројева са 22.815 предмета.

Илустративно одељење приновљено је са 39 предмета заведених под 35 инвентарских бројева. У овој години за изложбене збирке израђено је 60 слика величине 50x60, на којима су приказани: народне ношње, живот и обичаји народни, и једна зидна карта на којој су приказане народне ношње по крајевима. Копирано је око 700 негатива филмова за Архив овога одељења и урађено 180 цртежа предмета из музејских збирки.

У Отсеку народних игара израђено је 1.457 картона термилошко-енциклопедијске грађе. На крају 1943 г. тих картона било је: 6.162.

Инвентар музејске библиотеке у току ове године приновљен је са 64 књиге заведене под 57 инвентарских бројева, тако да је на крају 1943 г. библиотека Етнографског музеја имала 3.383. инвентар. броја.

Научни и музеолошки рад. Кретао се у границама могућности с обзиром на прилике и на рад око уређивања изложбених просторија. У Одељењу музејских збирки сређивани су картони колекција и прецртавани предмети за Азбучни лисни каталог. Преношени су подаци са старог на картоне новог Лисног каталога. Урађена су слова до Ј закључно. За све приновљене предмете изведен је музеолошки поступак и они музеолошки сређени и обрађени.

Завршена је ревизија предмета изложених у згради Балканска ул. 7. Нађено је да је изложено: на првом спрату 275 предмета, на другом спрату 846 предмета и на трећем спрату 553 предмета. Укупно је било изложено 1.674 предмета од 22.815 колико има у Одељењу музејских збирки.

У Илустративном одељењу настављен је рад на сређивању картотеке, систематском прегледу Лисног каталога и на везивању дупликата и трипликата са одговарајућим уникатима. Настављен је рад на копирању музејских негатива за Архив овога одељења и израђено је

око 700 копија и 180 цртежа са Азбучни лисни каталог. Сачињени су спискови увеличаних фотографија, цртежа, диапозитива, зидних карата и шема изложених у згради у Балканској 7. Било је изложено и то: на првом спрату 96 увеличаних слика и диапозитива; на другом спрату 118 цртежа и увеличаних фотографија; на трећем спрату 55 увеличаних слика и на степеништу и у холу 12 фотографија, зидних карата и шема.

У Отсеку за народне игре продужен је рад на прикупљању сређивању и обрађивању прикупљеног материјала. Па тражење Министарства просвете Отсек је подносио реферате и мишљења о раду појединих фолклорних група, о примени српских игара по школама, о настави народних игара на Течају за наставнике гимнастике.

Јанковић Љубица, Барјактаровић Мирко и потписани држали су предавања из Етнологије, Музеологије и о народним играма на Музејском течају.

Особље Етнографског музеја. Одлуком Министарства просвете IVбр. 850/43 додељен је на рад, а одлуком IVбр. 4170/43 постављен је за кустоса Етнографског музеја Мирко Барјактаровић, асистент Универзитета у Београду. Одлуком Министарства просвете IVбр. 1452/43 постављена је за сликара - волонтера Персида Јовановић-Николајевић, акда. сликар. Одлуком IVбр. 2227/43 постављен је за чувара збирки-волонтера Исидора Поп-Христић. Одлуком IVбр. 2322/43 постављен је за чиновника-волонтера Витослав Коњевић, свр. правник. Одлуком Министарства просвете IVбр. 2437/43 упућен је на рад у Етнолошки семинар Универзитета у Београду Петар Ж. Петровић, кустос. Одлуком Министарства просвете IVбр. 4799/43 престала је служба чувару-волонтеру Исидори Поп-Христићевој. Одлуком IVбр. 7591/43 уважена је оставка на службу држави Данилу Петровићу, служитељу-дневничару.

Музејска зграда. У другој половини 1943. завршен је рад на уређивању изложбених збирки у згради у Балканској 7, где је било изложено свега 1.674 предмета, док је преко 21.000 предмета и даље остало, заједно са канцеларијама и свима одељењима и Библиотеком, у згради у Књегиње Зорке ул. 57. Смештајне прилике Етнографског музеја су се још више погоршале и због тога што су извесне просторије морале бити уступљене Музеју српске земље, јер се наглашавало да се та установа мора „активизирати“. Не само зграда у Књегиње Зорке ул. 57 да је била руинирана и влажна, него је такав случај био и са зградом у Балканској ул. 7. Управа Музеја није била у могућности да изврши и најпотребније оправке на згради у Књегиње Зорке ул, док су на згради у Балканској 7 извршени накнадни и допунски радови: изоловање влаге, малтерисање калкана, постављање дуплих врата и прозора на степеништу и др.

ГОДИНА 1944

Стање музејских одељења и збирки. У току ове године, до данас, инвентар Одељења музејских збирки приновљен је само са два модела куће: кућом моравског и кућом панонског типа. Данас инвентар Одељења музејских збирки има 17.051 инвентарски број са 22.817 предмета. За остала одељења и библиотеку у овај мах не би се могли дати подаци о бројном стању и приновама у току ове године, јер су инвентари тих одељења спаковани и склоњени.

Може се, углавном рећи, да је до данас сачуван целокупан инвентар Одељења музејских збирки, као и инвентара одељења: Илустративног, за музички фолклор и Библиотеке. У току ове године није се могло извршити детаљна ревизија предмета, јер је највећи њихов број спакован и из бојазни од бомбардовања склоњен на сигурније место /трезори Народне банке, музејски подруми/. Можда ће бити незнатнијих штета, насталих приликом преношења из музејских зграда и паковања, као што има нешто грнчарије која је поломљена приликом бомбардовања 16. априла избачених из ормана и витрине /затрпан у кршу од полупаног стакла, дрвенарије, малтера итд. и избачена са тим материјалом приликом рашчишћавања сала. Најзад, можда је нестало по који предмет за време ослобођења Београда, јер су кроз зграду у Балканској 7, око које су вођене борбе, више дана пролазили немачки војници. Ово ће се моћи тачно утврдити тек приликом прегледа збирки и сравњивањем са инвентарима који су још увек спаковани и повучени у склоништа.

Док је овакав случај са предметима музејских научних збирки, друкчије је са предметима који се воде по Инвентарима ствари и намештаја. У згради у Балканској 7, која је приликом бомбардовања 16. априла јако оштећена, највећи број ормана, витрина, сталажа, постамената и сл. сасвим је уништен или тако оштећен да се више не би могао употребљавати за излагање предмета. Манекени, који су ионако дуго употребљавани и били дотрајали, приликом бомбардовања су сасвим онемогућени за употребу. Међутим, у згради у Књегиње Зорке 57 ормани и витрине оштећени су само толико, што су на неким од њих попрскала или поломљена стакла.

Научни и музеолошки рад. Музеолошки рад, нарочито од априла т.г. сведен је поглавито на рад око спасавања музејског инвентара. После ускршњег бомбардовања, када је настрадала зграда у Балканској 7, где су биле смештене изложбене збирке, предузете су хитне мере за спасавање предмета. Формиране су екипе од музејског особља и обвезника Националне службе, па је највећи број предмета пренесен у главну зграду у Књегиње Зорке 57. Мањи број, поглавит, модели,

грнчарије и дрвени предмети, који су мање подложни квару, смештени су и сада се налазе на првом спрату зграде у Балканској 7. Пренесени предмети конзервирани су и спаковани у сандуке, од којих су четири сандука са уникатима и реткостима смештена у трезор Народне банке, а остали спуштени и музејске подруме и приземље зграде у Књ. Зорке ул. 57 где се и данас налазе.

Музејско особље. Одлуком Министарства просвете IVбр. 1761 од 12-IV-тг постављене су за надничаре Војног музеја Витослава Коњевића, свр. правник и волонтер Етнографског музеја, Персида Јовановић, акад. сликар и волонтер Етнографског музеја, а актима Војног музеја бр. 191 и 192 од 5 маја т.г. обе су упућене на рад у Етнографски музеј.

Музејска зграда. Зграда у Балканској 7 приликом бомбардовања била је толико оштећена, да је постала неупотребљива. Да би се сама зграда сачувала од даљег рушења и пропадања, а и да би се колико толико заштитили музејски предмети који су смештени на првом спрату те зграде, извршене су оправке крова и олука, а даскама су затворени сви прозори на првом спрату. Приликом борби које су вођене у Београду поново је оштећен кров ове зграде, али је Управа извршила најнужније оправке. Зграда у Књегиње Зорке 57 оштећена је приликом бомбардовања 8. септембра и приликом заузимања Београда оштећена. Оштећени кров је Управа поправила, а исто тако је застакљено 90 разбијених спољних прозора.

19. децембра 1944. године
у Београду

Директор,

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Државни архив Србије:

Министарство просвете и вера владе Милана Недића

Етнографски музеј

Републички завод за заштиту споменика културе

Архив Југославије:

Државна комисија за истраживање злочина окупатора и њихових помагача

Репарациона комисија

Историјски архив Београда:

Одељење специјалне полиције

Општина града Београда

Градски музеј

Војни архив Србије:

Недићева архива

Историјски архив у Панчеву:

Градско поглаварство Панчево

Историјски архив Чачак:

Варије

Архив Народног музеја Србије

Bundesarchiv Fraiburg

Народни музеј у Зрењанину

НАРАТИВНИ ИЗВОРИ

1. Интервју аутора са Мирославом Лазићем, кустосом музеја у Смедереву (19. 04. 2022)
2. Интервју аутора са Јелицом Илић, кустосом музеја у Зајечару (21. 04. 2022)

3. Интервју аутора са Гораном Васићем, директором музеја у Крушевцу (19. 04. 2022)
4. Интервју аутора са др Горданом Бојковићем, директором музеја у Пожаревцу (21. 04. 2022).
5. Интервју аутора са Мирољубом Манојловићем, бившим директором музеја у Пожаревцу (21. 04. 2022)

ОБЈАВЉЕНИ И ДИГИТАЛНИ ИЗВОРИ

1. Аноним. „Cultural Heritage & Local Development – A guide for African Local Governments“. *UNESCO*: <https://whc.unesco.org/document/6856>. Приступ: 4. јула 2023.
2. Аноним. „Историјат“, *Сајт Етнографског музеја*: <https://etnografskimuzej.rs/istorijat>. Приступ: 23.11.2023.
3. *Anonim. In memoriam Franz Graf Wolff Metternich (31.12.1893-25.5.1978)*: <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/rjbh/article/view/90361>. Приступ: 05. новембра 2023.
4. Аноним, „Историјат заштите у Србији и мрежа заштите у Србији“, *са сајта Републичког завода за заштиту споменика културе*: www.heritage.gov.rs. Приступ: 2. јуна 2023.
5. Аноним, „Историјат музеја“. *Сајт Народног музеја Ниш*: <https://narodnimuzejnjs.rs/o-muzeju/istorijat-muzeja/>. Приступ: 12. децембра 2022.
6. Аноним. „Наши почечи“. *Са сајта Народног музеја Шабац*: <https://muzejsabac.org>. Приступ: 2. јуна 2023.
7. Аноним. „О нама“, *Сајт Музеја у Зрењанину*: <https://muzejzrenjanin.org.rs/sr/o-muzeju>. Приступ: 3. априла 2022.
8. Аноним. „О нама“, *Сајт Друштва конзерватора Србије*: <https://dks.org.rs/scc/o-nama/>. Приступ: 5. маја 2023.
9. Аноним. „О нама“, *Сајт југословенске кинотеке*: <https://www.kinoteka.org.rs/o-nama/jugoslovenska-kinoteka/>. Приступ 10. 03. 2023.
10. Аноним. „О нама“, *Сајт Музеја града Београда*: <http://www.mgb.org.rs/about/>. Приступ: 25. јануара 2023.
11. Аноним. „United nations educational, scientific, and cultural organization – UNESCO“: <http://portal.unesco.org>. Приступ: 4. јула 2023.
12. Аноним. „World Heritage“. *UNESCO*: <http://whc.unesco.org/en/about/>. Приступ: 4. јула 2023.
13. „Milojčić Vladimir“. *Hrvatska enciklopedija*: www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40929. Приступ, 5. јула 2023.
14. Оглас: Приступање доношењу Уредбе о чувању историјско – уметничких места и грађевина“. *Глас Ваљева*, 18. 12. 1932.

15. *Odabrani dokumenti iz Međunarodnog humanitarnog prava*: https://www.isac-fund.org/download/MHP-zbirka_2013.pdf. Приступ: 03.августа 2023.
16. Приступ: 3. фебруара 2023.
17. „Предлог Закона о чувању старина“. *Моравски археолошки гласник*, број 2, фебруар 1936.
18. „Предлог Закона о историјским и уметничким старинама у Србији (1882)“. *На сајту Народног музеја Србије*: <http://www.narodnimuzej.rs/wp-content/uploads/2018/06/Projekat-zakona-o-istorijskim-i-umetnickim-starinama-u-Srbiji.pdf>. Приступ: 01. јула 2023.
19. Живковић, Александар. „Милан Кашанин : најелитнији Србин 20. века“, *011 инфо*: <https://www.011info.com/ko-je-bio/milan-kasanin-najelitniji-srbin-20-veka>. Приступ: 12. новембра 2023.

ШТАМПА И ПЕРИОДИКА

1. *Београдске општинске новине*
2. *Билтен заједнице музеја*
3. *Вечерње новости*
4. *Коло*
5. *Музеји*
6. *Наша борба*
7. *Ново време*
8. *Обнова*
9. *Просветни гласник*
10. *Службене новине*
11. *Српски народ*

ЛИТЕРАТУРА

1. Aleksić, Dragan. „Površina i broj stanovnika na području vojnoupravnog komandanta Srbije“. *Tokovi istorije*, бр. 4, (999), 144–150.
2. Алексић, Драган. *Привреда Србије у Другом светском рату*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2002.
3. Аноним. „In memoriam : Иван М. Здравковић (1903-1991)“. *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 16, (1992), 235-236.
4. Арсенијевић, Града. „Оснивање и првих десет година рада Народног музеја у Крагујевцу“. *Шумадијски анали*, бр. 2, (2005), 171–182.
5. Бабац, Душан М, Александар М. Огњевић. *Тајне краљевског блага*. Београд: Evro book, 2016.
6. Бандовић, Александар. “Музејски курс и археологија током II светског рата у Београду”. *Етноантрополошки проблеми*, 9 (22), (2014), 625–645.

7. Бандовић, Александар. „Научне мреже Миодрага Грбића и њихов утицај на српску археологију“. *Етноантрополошки проблеми*, бр. 9 (5), (2016), 831–851.
8. Bandović, Aleksandar. *Miodrag Grbić i nastanak kulturno-istorijske arheologije u Srbiji*. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2019.
9. Банковић, Ангелина. „Збирка за архитектуру и урбанизам Музеја града Београда: историјат, садржај и процеси музеализације“. *Годишњак града Београда*, бр. LXV, (2018), 151–186.
10. Барјактаревић, Мирко. „Пре педесетак година у Етнографском музеју у Београду (нека сећања)“. *Гласник Етнографског музеја*, бр. 60, (1996), 225–231.
11. Бендераћ, Љиљана. *Музеји Србије*. Београд: Завод за проучавање културног развитка, 2000.
12. Вјелјас Миле. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije*. Београд: Institut za noviju istoriju Srbije 2004.
13. Борковић, Милан. *Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа 1941–1944*. Београд: Слобода, 1979.
14. Бргуљан, Владимир. *Извори споменичког права у Југославији. Београд: Службени гласник, 2000*.
15. Вокоун, Игор, Живан Иштванић. *140 година музеја у Белој Цркви: прилози и грађа 1877–2017*. Бела Црква: Народна библиотека, 2019.
16. Вујошевић, Здравко. „Kunst und Denkmalschutz у окупираном Београду“. *Наслеђе*, бр. 4, (2002), 119–126.
17. Vučetić, Radina. „Muzej kneza Pavla – Izlazak Beograda na evropsku kulturnu scenu“. *Tokovi istorije*, br. 1–2, (2004), 23–43.
18. Гачић, Дивна. *Миодраг Грбић : живот и дело*. Сремски Карловци: Завичајна збирка Сремски Карловци, 2005.
19. Глишић, Венцеслав. *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941- 1944*. Београд: Рад, 1970.
20. Грбовић, Душко. *60 година Завичајног музеја у Јагодини (1953/4/5 – 2013)*. Јагодина: Завичајни музеј Јагодина, 2017.
21. Група аутора. *Народни музеј Пожаревац : 1896–1996*. Пожаревац: Народни музеј, 1996.
22. Група аутора. *50 за 50: они су нас учили*. Београд: Друштво конзерватора Србије, 2022.
23. Димитријевић, Бојан Б. *Војска Недићеве Србије*. Београд: Институт за савремену историју, 2011.
24. Димитријевић, Коста. *Разговори са Миланом Кашанином*. Београд: Satena Mundi, 2015.
25. Димић, Љубодраг. *Агитпроп култура – агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945–1952*. Београд: Рад, 1988.

26. Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941, Први део*. Београд: Стубови културе, 1996.
27. Добронић, Лејла. "Приказ повјести у завичајним музејима". *Музеји – орган Српског музејског друштва*, 7/1952: 27–35.
28. Ђорђевић, Милутиновић Деса и Александра Маран Стевановић. „Оснивање и првих 50 година. Природњачког музеја у Београду“. *Монографија 125 година Природњачког музеја*. Београд: Природњачки музеј (in press).
29. Ђукић, Весна, Владимир Кривошејев и др. *Држава и култура у транзицији : изазови транзиционе културне политике у Србији (2000–2020)*. Београд: Институт за позориште, филм, радио и телевизију ФДУ, 2023.
30. Живковић, Никола. *Пљачка злата и културних добара у Југославији 1941–1945*. Београд: Институт за савремену историју, 1994.
31. Жикић, Милош. *Априлски рат у Моравској бановини: Пета армија Југословенске војске у рату 1941*. Београд: Институт за савремену историју, 2020.
32. Здравковић, Иван. „Појава и развој конзерваторске службе и струке у Србији. Саопштења, бр. 13, (1981), 261–265.
33. Зец, Дејан. *Свакодневни живот у окупираном Београду (1941–1944)*, Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, одељење за историју, 2019.
34. Исаиловић, Благоје и др. *Архив Србије 1898–2018: Историја институције*. Београд: Архив Србије, 2019.
35. Јанковић, Марко. *Археолошке путање и странпутице Адама Оршића*. Ниш: Народни музеј Ниш, 2018.
36. Јанјетовић, Зоран. *У складу са насталом потребом: принудни рад у окупираној Србији 1941–1944*. Београд, Institut za noviju istoriju Srbije, 2012.
37. Јовановић, Миодраг. *Музеологија и заштита споменика културе*. Београд: Филозофски факултет и Плато, 1994.
38. Јовановић Симић, Јелена. *Музеализација медицине: музеји и збирке у Србији*. Београд: Музеј науке и технике, 2019.
39. Јоксимовић, Зоран. „Један покушај заштите културно-историјских споменика у Ваљеву“. *Гласник историјског архива Ваљево*, бр. 19, (84), 151–179.
40. Кадијевић, Александар, „Рад архитекте Момира Коруновић у заштити споменика културе“. *Гласник друштва конзерватора Србије*, (1992), 182–187.
41. Kater, Michael H. *Das „Ahnenerbe“ der SS 1935-1945*. München, R. Oldenbourg Verlag, 2006.
42. Kater, Michael H. *Culture in Nazi Germany*. Yale University Press, New Haven and London, 2019.

43. Кашанин, Милан, *Писма, сусрети трагови*, Нови Сад: Матица Српска, 2020, I.
44. Koljanin, Milan. „Srbija u Nemačkom „Novom poretku“ 1941–1942. *Istorija 20. veka*, бр. 1, (2011), 65–86.
45. Кривошејев, Владимир. *Музеји, менаџмент, туризам : ка савременом музеју, од теорије до праксе*. Ваљево – Београд: Народни музеј Ваљево, НИП Образовни информатор, 2012.
46. Кривошејев, Владимир. „Наслеђивање баштине или баштињење наслеђа?“. *Етноантрополошки проблеми*, бр. 2, (2015), 427–436.
47. Кривошејев, Владимир. „Седам деценија развоја“. у: *Трагом прошлости: Народни музеј Ваљево 1951–2021*, ур. Владимир Кривошејев. Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2021, 15–63.
48. Кривошејев, Владимир. *Трагом једне заборављене идеје, у потрази за идентитетом града : од обележја Сече кнезова, преко Споменика знаменитим Ваљевцима, борцима страдалим у ратовима од 1804. до 1918, до Споменика борцима револуције*. Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2021.
49. Кривошејев, Владимир. *Музеологија: основе научне дисциплине и музејских комуникација*. Београд: Висока школа за комуникације, 2022.
50. Кривошејев, Владимир и Јовановић, Јован. „Убикација положаја старог ратничког гробља у Ваљеву“. *Саопштења*, бр. 53, (2021), 183–200.
51. Кривошејев, Владимир. *Трагом једне заборављене идеје, у потрази за идентитетом града*. Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2022.
52. Krivošejev, Vladimir i Rade Ristanović. „Prilog proučavanju razvoja muzejske delatnosti tokom Drugog svetskog rata u okupiranoj Srbiji“. *Etnoantropološki problemi*, br. 4, (2022), 1403–1430.
53. Krivošejev, Vladimir i Rade Ristanović. „*Damnatio memoriae* srpske kulture: Zavod za čuvanje starina Vlade Milana Nedića, preteča Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture“. *Etnoantropološki problemi*, br. 4, (2023).
54. Крстић, Бранислав. *Споменичка баштина – свједочанство и будућност прошлости*. Београд: Службени гласник, 2010.
55. Крчмар, Филип. *Народни музеј Зрењанин: 1911–2021*. Ново Милошево: Банатски културни центар; Зрењанин: Народни музеј Зрењанин, 2023.
56. Конески, Никола. „Аутобиографија др Борислава Јанкулова“. *Phlogiston*, бр. 30, (2022), 303–337.
57. Кумовић, Младенко. *Музеји у Војводини (1947–1997)*. Нови Сад: Музеј Војводине, 2001.
58. Лажетић, Предраг. *Војни музеј 1878–2014*. Београд: Војна штампарија, 2014.
59. Лазич, Мирослав. *Експлозија у Смедереву 5. јуна 1941. године: 80 година после*. Смедерево – Београд: Музеј у Смедереву – Службени гласник, 2021.

60. Lin, Nikolas. *Otmica Evrope: Sudbina evropskih dragocenosti u Trećem Rajhu i Drugom svetskom ratu*. Beograd: Geopoetika izdavaštvo, 2011.
61. Lulilevicus, Veas Gabriel. *War Land on The Eastern Front*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
62. Љушић, Радош. *Тумачење Српске револуције*. Београд: Српска књижевна задруга, 1992.
63. Maran Stevanović, Aleksandra. „Natural history museum: A journey through time and space“. *Bulletin of the Natural History Museum*, бр. 13, 2020, 7–47.
64. Маринковић, Зоран. „Заштита старина у ратно доба“. *Врело*, бр 18, (1996), 99–101.
65. Марковић, Жељко. „О предлогу за оснивање музеја у Ужицу за време Другог светског рата : прилог изучавању културне историје града 1941–1945“. *Ужички зборник*, бр. 34, (1/2010), 157–162.
66. Manošek Valter, *Holokaust u Srbiji: vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja: 1941–1942*, Beograd: Službeni list SRJ: Draslar partner, 2007.
67. Медаковић, Дејан. *Ефемерис: хроника једне породице*. Београд 1990.
68. Медић Чанак Милка и други. *Манастир Жича*. Београд: Републички завод за заштиту споменика, 2019.
69. Милићевић, Наташа и Душан Никодијевић. *Свакодневни живот под окупацијом у Београду 1941–1944: Искуство једног Београђанина*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.
70. Милетић, Марко Б. *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини: Прва група армија Југословенске војске у рату 1941*. Београд: Институт за савремену историју, 2020.
71. Митровић, Јован Д. „Археологија у рату“. у: *Лексикон Првог светског рата у Србији*, Београд: Институт за савремену историју и Друштво историчара Стојан Новаковић, 2015, 369.
72. Моачанин, Федор. „Музеји и њихов правни положај“. *Музеји*, бр.15, (1962), . 291–317.
73. Мучалица Марина. „Галерија природњачког музеја на Калемегдану“, *Годишњак: Природњачки музеј у Београду*. бр. 12, (2018), 24–26.
74. Nicholas Lynn H., *The Rape of Europa: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and The Second World War*, New York, Alfred A. Knopf, 1994.
75. Николић, Коста, Владимир Кривошејев, Немања Девих. *Ваљево у Другом светском рату*. Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2021.
76. Ниношевић, Мира (ур). *Народни музеј Лесковац: 1948–2018*. Лесковац: Народни музеј, 2018.
77. Nojbaher Herman. *Specijalni zadatak Balkan*. Beograd: Službeni list SCG, 2005.

78. Павловић, Доброслав-Бојко. „Присећања и исповести“. у: *Сећања конзерватора*, (ур. Радомир Станић). Београд: Републички завод за заштиту споменика културе и Друштво конзерватора Србије, 1982, 97–106.
79. Павловић, Павле. „Попис и хронологија мисија савезничке авијације над Србијом: 20. октобар 1943. – 23. новембар 1944.“. *Српска политичка мисао*, бр. 4, (вол 58), 351–369.
80. Перишић, Мирослав. *Од Стаљина ка Сартру формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*. Београд, Институт за новију историју Србије, 2008.
81. Петровић, Живорад. *Народни музеј у Нишу 1933–2003*. Ниш: Народни музеј, 2005.
82. Петровић, Петар. „Уметничка дела Београдског универзитета: збирка Јоце Вујића“. у: *Добротвори Београдском универзитету*, пр. Марица Шупут и Татјана Бошњак. Београд: Универзитет у Београду, Српска академија наука и уметности и Народни музеј у Београду, 85–94.
83. Поповић, Милан. *Историја планинарства ужичког краја*. Ужице: ИЦ Кадињача, 2001.
84. Радовановић, Владимир. *Радослав М. Грујић и његов допринос очувању културног наслеђа српског народа*, докторска дисертација. Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2022.
85. Радосављевић, Сања. *У очима посетилаца: Музеј Крајине кроз историју настанка, сталне поставке и Књигу утисака*. Неготин: Музеј Крајине, 2018.
86. Ristanović, Rade. „Verbalni delikt, Београђани i окупациони режим током Другог светског рата“. *Istorija 20. veka*, бр. 2, (2020), 103–128.
87. Ристовић, Милан. *Немачки нови поредак и југоисточна Европа 1940/41 – 1944/45 (планови о будућности и пракса)*. Београд, 1991.
88. Ристовић, Милан. *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903–1918)*. Београд: Удружење за друштвену историју, 2003.
89. Ross, Marivn C. “The Kunstshcutz in Occupied France”, *College Art Journal*, Vol 5, No. 4 May, 1946, 336–352.
90. Rot, Andreas. *Johan Albreht fon Rajsvic (1899–1962): Od nelagodnog stručnjaka za jugoistočnu Evropu do zaštitnika spomenika*, (preveo i priredio. Z. Janjetović). Београд – Нови Сад: Institut za evropske studije – Arhiv Vojvodine, 2023.
91. Скакић Симатовић, Бранка. „Предлог за оснивање Републичког завода за заштиту споменика културе и прве акције на заштити у Србији после ослобођења“. *Саопштења*, бр. 17, (1985), 243–250.
92. *Српски биографски речник*. Нови Сад: Матица Српска, 2007, књ. 3, Д-3.

93. *Српски биографски речник*. Нови Сад: Матица Српска, 2014, књ. 6, Мар-Миш.
94. *Српски биографски речник*. Нови Сад: Матица Српска, 2018, књ. 7, Мл-Пан.
95. Станишић, Гордана. „Милан Кашанин као директор Музеја кнеза Павла“. у: *Музеј кнеза Павла*, ур. Татјана Цветићанин, Београд: Народни музеј 2009, 216–248.
96. Стевановић, В. „Радивоје Љубинковић“. у: *Габријел Мије и истраживања старе српске архитектуре*, ур. Дубравка Прерадовић. Београд: Галерија науке и технике САНУ, 2019, 102.
97. Стојановић, Александар. „Пројекат индустријализације земље по Српском цивилном/културном плану (1942–1944)“. *Токови историје*, бр. 3, (2010), 55–73.
98. Стојановић, Александар. *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2012.
99. Стојановић, Александар. „Srpski civilni/kulturni plan: geneza i prilog proučavanju“. *Istorija 20. veka*, бр. 1, (2012), 89–109.
100. Стојановић, Александар. „Радослав Грујић о преносу моштију српских светитеља априла 1942. године из НДХ у окупираној Србији“. *Токови историје*, бр. 1, (2012), 69–86.
101. Стојановић, Александар. *Идеје политички пројекти и пракса владе Милана Недића*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2015.
102. Суботић, Ирина. „Од Музеја савремене уметности до Музеја кнеза Павла“, у: *Музеј кнеза Павла*, ур. Татјана Цветићанин. Београд: Народни музеј, 2009, 6–57.
103. Тимотијевић, Милош. „Оснивање музеја у Чачку“. *Зборник радова Народног музеја Чачак*, бр. XXVI, (1996), 5–15.
104. Тимотијевић, Милош. „Дуг пут оснивања Музеја у Чачку“. *Споменица Народног музеја у Чачку: 1952–2012*, ур. Делфина Рајић. Чачак: Народни музеј Чачак, 2012, 5–13.
105. Тимофејев Алексеј, *Нестајање руске емиграције у Југославији 1941–1945*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2022.
106. Томић, Ирина. *Уметност у окупираној Србији 1941–1945*, докторска дисертација. Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2018;
107. Томић, Стеван. *Правна заштита споменика културе у Југославији*. Београд, Савезни институт за заштиту споменика културе, 1958.
108. Flouda, Georgia. “Archeology in The War Zone: August Schurgendorfer and The Kunstschutz on Crete During World War II”. *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 112, (2017), 341–377.
109. Хам-Миловановић, Лидија. „Назив и устројство Музеја кнеза Павла“. у: *Музеј кнеза Павла*, ур. Татјана Цветићанин. Београд: Народни музеј, 2009.

110. Хам-Миловановић, Лидија. „Галерија Музеја кнеза Павла“. у: *Музеј кнеза Павла*, ур. Татјана Цветићанин. Београд: Народни музеј, 2009.
111. Хасанагић, Едиб. „Музеји Србије данас“. *Билтен Заједнице музеја Србије*, бр. 5, (1975), 3–10.
112. Heyer, Rahel ed. „*Als künstlerisch wertvoll unter militärischem Schutz!*“ *Ein archivisches Sachinventar zum militärischen Kunstschutz im Zweiten Weltkrieg.* Florence de Peyronnet-Dryden, Hans-Werner Langbrandtner (Hg.), Böhlau Verlag Wien Köln, 2022.
113. Cvetković, Slobodanka. „Razvoj arhivske službe u Srbiji u drugoj polovini 20. veka“. *Atlanti* 23/2013-1, International Institute for Archhival Science of Trieste -Maribor, Trieste-Maribor 2013, 215-234.
114. Shepherd, Ben. *Teror in the Balkans: German army and Partisan Warfare.* London: Harward Universty press, 2012.
115. Шкодрић, Љубинка. *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944.* Београд: Архив Србије, 2009.
116. Шкодрић, Љубинка. „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944: прилог друштвеној историји рата“. *Војно-историјски гласник*, бр. 1, (2009) 172–183.
117. Шкодрић, Љубинка, *Жена у окупираној Србији 1941–1944.* Београд: Архипелаг, Институт за савремену историју, 2020.
118. Šola, Tomislav. „Prilog mogućoj definiciji muzeologije“. *Informatica Museologica*, god. 15, br. 1–3, (1984), 8–10.
119. Шола, Томислав. „Установе јавне меморије и њихова природа“. *Читалиште – научни часопис за теорију и праксу библиотекарства*, бр 22, (2013), 2–8.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

Абец Ото 33
Адамовић Живко 113
Алексијевић Милица 126
Алексића Стеван 95, 96, 149, 150
Аћимовић Милан 37, 56, 127, 259

Бабић Милорад 23
Бандовић Александар 10, 14,
61, 72, 77, 78, 92, 149
Барјактаревић Мирко 102, 103,
189, 211, 280
Бенсон Олга 102
Бибић Душан 101, 132
Бирчанин Илија 162
Белић, Александар 90
Богосављевић Дарко 77
Бојановски Миодраг 69
Бојић Кашанин Марина 201
Бошковић Никола 162, 166,
170, 171, 229, 274
Бугарчић Бранимир 197

Ван Рајн Рембрант 219
Васараб Неаге 121
Васиљев Алексеј 124, 126, 127
Велдера Еуген 150
Велимировић Стеван Ј 144
Вилвонзендер Курт 141
Влаховић Митар С 101, 102,
198, 203, 206, 278
Војиновић-Пеликан Богослав
96, 98, 127
Војтех Линдтнер 113, 114
Вујућ Јован – Јоца 28, 86, 137,
212, 221
Вукановић Бета 128
Вукановић Татомир 186, 220,
221, 276

Вуковић Винко 198
Вуковић Војислав 116, 118, 121,
122, 222
Вучковић Фани Политео 126

Гарашанин Драга 66, 79, 137
Гарашанин Милутин 66, 77, 79,
82, 221
Георгија Орлов 162, 229, 274
Геринг Херман 33, 43, 45
Гог Винсент Ван 32, 88
Гордић Предраг 168, 270
Грбић Миодраг 10, 13, 30, 48,
52, 53, 56, 57, 60, 65, 66, 74, 77,
79–84, 96, 126, 127, 132, 136,
137, 140, 149, 154, 157, 159, 197,
210, 236, 262, 266
Грбовић Душко 14, 167
Гребеншчиков Олег 114

Делић Зорка 113, 186
Дероко Александар 66, 72, 73,
101, 105, 132, 261, 263, 265
Димић Љубодраг 21
Докић Теодор 126, 259
Дробњаковић Боривоје 66, 79, 99,
101–103, 105, 108–110, 196, 198,
201, 203, 205, 216, 221, 236, 264
Душанић Светозар С 132, 187,
225

Ђорђевић Бојан 11, 211
Ђорђевић Деса 14

Закић Душан 102, 183, 187, 189,
203, 277
Здравковић Иван 12, 65, 69, 71,
77, 80, 231, 232, 264

Зец Дејан 11, 85
Зонар Ф 93

Ивковић Драгомир 204, 206
Ивковић Миљивоје 113
Истрат Жарко 191

Јанкулов Бранислав 153, 154
Јанковић Владимир Велмар 51, 82, 159
Јанковић Даница 275
Јанковић Иван 122
Јанковић Љубица Ц 101, 186, 196, 203, 266, 275, 278, 280
Јанковић Милорад 223
Јовановић Валић Босиљка 128
Јовановић Драги 90, 127, 212, 214
Јовановић Драгољуб 156
Јовановић Ђорђе 193
Јовановић Милутин 3, 102
Јовановић Паја 93
Јовановић Персида 280, 282
Јојић Риста 49, 195
Јонић Велибор 49, 50, 70, 76, 127, 133, 159, 193, 212, 213, 259
Јонић Милош 129

Ковачевић Јован 221
Кајзенберг Ернст Мориц Фон 90
Карађорђевић Александар (кнез) 19
Карађорђевић Александар (краљ) 123, 195
Карађорђевић Павле 28, 195, 219, 221
Карађорђевић Петар II 35
Караман Станко 146, 188
Катер Михаел 31
Каулбах Вилхелм Фон 97, 219
Кашанин Милан 52, 77, 86–89, 93–97, 116, 176, 187, 193–195, 197, 199, 202, 204, 208, 213, 219, 221, 236

Кириловић Димитриј 73
Клајни Херберт 152
Ковач Марија 127
Ковачевић Јован 221
Којић Драгутин 73
Кокић Милован 141
Кокошка Оскар 30
Коларић Миодраг 126
Кон Геца 95
Конески Никола 14, 154
Коруновић Растислав 66, 211
Косанић Сима 127
Костић Лаза 66
Краков Станислав 75
Крупич Енвер 63

Лап Јозеф-Сеп 39
Лјешанина Милојко 93

Љотић Димитрије 164
Љубинковић Радивоје 65, 66, 262, 264, 265

Мајеровић Антоније 169
Мајнел Р. 93
Максимовић Злата 127
Максимовић Иван 14
Максимовић Косара 93
Мале А. 93
Мано-Зиси Ђорђе 52, 60, 61, 65, 66, 73, 74, 77, 79, 83, 84, 96, 191, 231, 236
Марјановић Косовац Видосав 198
Марковић Василије 271
Марковић Лазар 66, 93, 263
Марковић Милева 102
Марковић Мирослава 77
Мартин Владимир 114
Марчетић Милорад 83
Медаковић Дејан 77, 79, 83, 189, 199, 204, 220, 221, 236
Мел Алфред 94, 120, 121
Метерних Франц Фолф 43–46

Милекер Феликс 151, 152
Милић Влада 118,
Милићевић Наташа 181
Милојевић Боривоје 110, 111,
223,
Милојчић Владимир 80
Миодраговић Димитрије 111
Митрашиновић Драгана 14
Михаиловића Стевче 98
Михена Раду 121
Мишић Госпава 127
Младеновић Стојан 143–145
Мраовић Маријана 14

Надлачки Лука 150
Недић Милан 11–13, 37–39, 50,
51, 59, 70, 75, 80, 83, 98, 100,
154, 259
Ненадовић Алекса 162
Ненадовић Александра 193
Ненадовић Аца 142
Николајевић-Јовановић
Персида 102, 106, 187
Николић Лазар 147–150
Новаковић Стојан 98

Обреновић Милан 116, 169, 270
Обреновић Милош 19
Орлов Георгије 162, 170, 171,
229, 274

Павловић Добросав 12, 62, 63,
65–67, 77, 80, 211, 212, 236, 262,
265
Пантић Никола 223
Пеликан Богосав Војиновић 96,
98, 127
Перишић Љубиша 66
Перишић Мирослав 13
Перовић Лепосава 221
Петров Борис 113, 114, 215
Петровић Вељко 220, 233
Петровић Данило 102, 203

Петровић Драгољуб 169, 230
Петровић Жарко 185
Петровић Јозо 198
Петровић Петар 205
Пикасо Пабло 32
Поповић Боривоје 139
Поповић Бранко 52, 53, 137,
214, 264
Поповић Душан 197
Поповић Коча 221
Поповић Пера 221
Поповић Стеван 166, 167
Поповић Јован Стерија 19, 25
Предић Урош 95
Протић Љубиша 93

Розенберг Алфред 32
Радовановић Милутин 113,
164, 166
Радовановић Миша 73
Радојевић Милан 143–145
Радојчић Ђорђе 73
Радојчић Светозар 231
Раичевић Светозар 68, 159, 164,
166, 265, 273, 274
Рајевски Лав 114
Рајсвиц Албрехт Фон 10, 12, 13,
44–49, 55–58, 60, 62, 63, 66, 72,
75–77, 80–84, 90, 94, 98, 103,
105, 111, 119, 120, 124, 125, 127,
132–134, 136, 141, 147–150,
153, 154, 158, 173, 193, 195,
207–216, 231, 236
Ромин С, 93
Росић Петар 13
Рот Андреас 10, 48, 93, 94, 103
Рудски Игор 114

Секулић Здравко 187
Сигунов Александар 114
Славетић-Оршић Адам 139–142
Слански Јурије 102
Сошка Теодор 114

Спасојевић Петар 188
Спасојевић Светозар 164, 166,
229
Стеван Гера 148
Стевановић Петар 113, 223
Стевановић Предраг 172
Стелеа Франц 22
Стефановић Мика 169
Стојадиновић Добривоје 109,
113, 114, 187
Стојановић Александар 11, 37,
231
Страл Богдан 101, 132
Стрикан Бошко 127, 263

Терезија Марија 124
Терешковић Константин 98
Типа Петар 144, 145
Тишовиц Бернард фон 43, 47,
90, 173, 210
Томић Светислав 107
Турнер Харалд 36, 45, 47, 75, 86, 90

Ђоровић Владимир 66

Унферцагт Вилхелм 148

Франк Ханс 33
Франц Јозеф 124

Химлер Ханјрих 33, 49
Холсте Фридрих 141
Христић Исидора 186, 203, 280
Хуњади Јанош 124

Чадановић Драгутин М 102, 202,
203
Чакелја Михо 187
Чермошник Грегор 75
Черњавски Павле Иванович
113, 114

Шкодрић Љубинка 11
Шмаус Алојз 48
Штаудингер Рикард 158

БЕЛЕШКА О АУТОРИМА

ПРОФ. ДР ВЛАДИМИР КРИВОШЕЈЕВ (Ваљево 1963), Историчар, културолог, музеолог; виши научни сарадник; музејски саветник – историчар у Народном музеју Ваљево; ванредни професор Високе школе за комуникације, Београд; предавач на Академији струковних студија Западна Србија. Од 2000. до 2018. године био је директор Народног музеја Ваљево. Као културолог Кривошејев се бави интердисциплинарним повезивањем тема менаџмента и маркетинга у култури, културне политике и културног туризма. Као историограф проучава националну историју 19. и почетка 20. века, са тежиштем на друштвеној, војној и историји медицине, као и историји баштинских институција. Аутор је више од 150 различитих научних радова (монографија, чланака, објављених излагања са међународних и националних научних скупова...).

РАДЕ РИСТАНОВИЋ је рођен 28. фебруара 1983. у Београду. Докторску дисертацију „Облици отпора у Београду 1941–1944“ одбранио је на Филозофском факултету у Новом Саду 2019. Аутор је три монографије, четири зборника докумената, преко педесет научних радова и уредник је једног зборника радова. Сарадник је Српског биографског речника и један од оснивача Друштва за урбану историју. Области научног интересовања су му: урбана историја, историја државе и друштва у Краљевини Југославији у годинама које су непосредно претходиле рату, отпор, колаборација, свакодневни живот и страдање у Србији током Другог светског рата. Добитник је више награда из области науке и културе. Као виши научни сарадник ради на Институту за савремену историју.

Издавач
ДРУШТВО ЗА УРБАМУ ИСТОРИЈУ

За издавача
Др Небојша Стамболија

Прво издање

Тираж 500

Формат
16,5 x 24

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна Библиотека Србије

7.025.3/.4(497.11)"1941/1945"

930.85(497.11)"1941/1945"

316.75(497.11)

КРИВОШЕЈЕВ, Владимир, 1963-

Окупирана култура : нацисти, колаборационисти, музеји и културна добра у Србији током Другог светског рата / Владимир Кривошејев, Раде Ристановић.
- 1. изд. - Београд : Друштво за урбану историју, 2023 (Ваљево : Топаловић).
- 296 стр. : илустр. ; 24 см

Тираж 500. - Прилози: стр. 247-282. - Белешка о ауторима: стр. [297]. -
Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр.
283-292. - Summary. - Регистар.

ISBN 978-86-82354-02-4

1. Ристановић, Раде, 1983- [аутор]

а) Културна добра -- Заштита -- Србија -- 1941-1945

б) Србија -- Културна историја -- 1941-1945

в) Србија -- Култура сећања

COBISS.SR-ID 134249481

Штампа: Топаловић, Ваљево